

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

БЕЗСМЕРТНА Юлія Сергіївна

УДК: 94(477)«176/177»:316.444.26-057.16(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
«СЛУЖИТЕЛІ» Й «РАБОТНИКИ» В ПОЛКОВИХ МІСТАХ
ГЕТЬМАНЩИНИ 60-х – 70-х рр. XVIII СТ.

спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Ю. С. Безсмертна

Науковий керівник
Волошин Юрій Володимирович
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
ПНПУ імені В. Г. Короленка

Полтава-Запоріжжя – 2021

АНОТАЦІЯ

Безсмертна Ю. С. «Служителі» й «работніки» в полкових містах Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Запорізький національний університет, Полтава – Запоріжжя, 2021.

У дисертації на основі аналізу писемних джерел комплексно досліджено теоретичні, соціально-економічні та демографічні аспекти функціонування інституту служби у полкових містах Гетьманщини у 60-х – 70-х рр. XVIII ст.

Працевлаштування найманих домашніх працівників було явищем характерним для усієї Європи, про що свідчить опрацьована література. Історичні дослідження категорії слуг у світі мають давню традицію та різні наукові спрямування. Серед основних такі: соціальна історія, історична демографія та економічна історія. Опосередковано торкаються вивчення теми гендерна історія, історія сім'ї, історія повсякдення тощо. На жаль, жоден з напрямів не набув поширення в українській історіографії, а обмежене коло дослідників лише фрагментарно торкалися вивчення соціо-професійної категорії слуг. Тож, відчутною є потреба у вивченні цих проблем, оскільки внаслідок нерозробленості багатьох питань в українській історіографії, продовжують побутувати старі соціологічні уявлення та стереотипи. І сьогодні в загальних працях наймитування майже завжди зводиться до тези про обезземелення селян, їх розорення та відхід до міста на заробітки. Головним чином, це можна пояснити радянською традицією та відсутністю праць, які б запропонували новий підхід до проблеми.

Наявна джерельна база з теми достатньо репрезентативна. Це облікова документація, законодавчі та приватноправові акти, матеріали судових справ, щоденники та літературні твори. Ці джерела вже добре відомі дослідникам та є універсальними для ранньомодерної доби. Однак вони потребують правильно

поставлених питань та специфічних методів роботи. Це важливо ще й тому, що слуги не залишили письмових згадок про себе. Усе, що ми маємо, належить перу переважно канцеляристів або ж представників тогочасної освіченої еліти. Очевидність й універсальність цієї соціально-професійної групи також означала, що про неї мало писали. Тобто всі знали, хто такий слуга, які його обов'язки, скільки йому повинні заплатити. Існування на перетині приватного та публічного світів та специфіка виконуваних робіт призводили до пропуску представників цієї професії в документах, а матеріали судових справ стосувалися конфліктних ситуацій, а не щоденної практики.

Проаналізовані в роботі дані свідчать, що слуги Гетьманщини не відрізняються від образу служби відомої з робіт західноєвропейських істориків. Це стосується не лише демографічних даних, які все ж ближчі до польських показників, але й правового статусу та поширеності всіх відомих у Європі типів слуг на території Гетьманщини. Про подібність ситуації свідчить й існування більше кількісних, а не якісних відмінностей. Одні й ті ж явища мали різну інтенсивність в окремих країнах, зміщуючись у часі.

Слід підкреслити, що «служителів» ні в якому разі не можна розглядати як маргінальну групу та не враховувати при вивченні функціонування ранньомодерного суспільства. Демографічна частина роботи чітко показала, наскільки значна частина міського населення була представниками цієї професії. Крім того, практика служби задля набуття досвіду означала, що частина слуг періодично змінювала вид діяльності чи відмовлялася від роботи на користь створення власного домогосподарства. Вони не потрапляли в переписи. Тож реальний відсоток людей, які мали досвід служби міг бути набагато вищим.

Значної уваги потребують й теоретичні питання – загальний опис професії, класифікація її представників, функціональні обов'язки, правове становище слуг тощо. До того ж практика найму домашніх працівників, очевидно, стосувалася не лише заможних родин чи цехових ремісників. У містах, що вивчалися, слуги зафіксовані навіть у родинах підданих/підсусідків чи осіб, які не мали власного житла. У переважній більшості випадків наймали лише кількох працівників. Великі

домогосподарства з чисельним штатом слуг були досить рідкісними й належали, здебільшого, козацькій старшині та міським урядовцям. Пересічні обивателі при потребі наймали одного, іноді двох «служителів» (служниць). У такій ситуації не було спеціалізації чи явної диференціації виконуваних обов'язків. Зазвичай «служитель» був працівником для «всього». Як наслідок, досвід бути слугою чи роботодавцем можна вважати досить поширеним серед тогочасних міщан.

Методологічну основу дослідження становлять принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. Через складність питань пов'язаних із службою, специфіку джерел та майже повну відсутність попередніх досліджень стало необхідним використання багатьох аналітичних методів та прийомів. З'являється необхідність у посиланнях на історію права, соціальну історію, історичну демографію та частково етнографічні дослідження. Тільки їх колективне застосування дає шанс охопити домашню службу у багатьох аспектах її функціонування, однак не вичерпує можливу тематику досліджень. Кількісні методи аналізу джерел у багатьох фрагментах дослідження є його основою, ключовим елементом, на якому ґрунтувалися подальші висновки. Робиться спроба поєднати соціальні та демографічні підходи, адже мета роботи – не лише описати життя та працю слуг у містах. Скоріше, завдання аналізу полягає у створенні загальної моделі, яка дозволить бачити основні аспекти служби у місті та при подальших дослідженнях дасть можливість порівняння результатів.

Територіальні межі дослідження охоплюють Гетьманщину, котра у XVIII ст. складалася з десяти полків. Оскільки робота присвячена слугам у міському середовищі, аналіз, здебільшого проводився на прикладі полкового міста Полтави. Для порівняння використовувалися дані міста Ніжина. До уваги не беруться маєтки великих землевласників, адже слуги там функціонували у зовсім інших умовах та були набагато чисельнішими.

Хронологічні рамки обґрунтовані наявними обліковими джерелами, на основі яких стало можливим провести відповідні підрахунки. Мова йде про Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, що відбувався у 1765 – 1769 рр. Це період, коли слуги все ще розглядалися в традиційній правовій та соціальній

практиці патріархального суспільства. До того ж, документ дає можливість чи не вперше побачити на сторінках облікових документів міських слуг, адже попередні ревізії не обліковували жіноче населення й взагалі не виокремлювали «служителів» від інших жителів міста.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше категорія слуг стала об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження. Зокрема: аналізується існуюча термінологія з теми та формулюється найбільш вдале визначення терміну слуга («служитель»); розглядається теорія «life-cycle servants» та вірогідність застосування цього поняття щодо Гетьманщини XVIII ст.; аналізується правове становище слуг та їх участь у судочинстві; досліджується функціонування інституту служби, його трансформація з часом; розроблено класифікацію, яка найбільш вдало характеризує існуючі різновиди служби; визначено кількість дворів зі слугами у вказаних містах та вивчено місце «служителів» у життєвому просторі домогосподарства, попри невеликі розміри тогочасних будівель та подекуди значну кількість членів родин господаря, які проживали усі разом; проаналізовано соціально-демографічні характеристики наймачів слуг, серед яких були представники усіх тогочасних станів суспільства: козаків, духовенства, міщан та визначено особливості найму серед різних соціальних та демографічних категорій роботодавців; встановлено, що існували особливості служби серед окремих груп міського населення залежно від віку, статі, соціального та територіального походження, сімейного стану «служителів». Отримали подальший розвиток такі проблеми: визначення демографічних характеристик домашньої служби: статево-вікової та шлюбної структури; висвітлення деяких аспектів особистісної взаємодії між господарем та слугою (варто пам'ятати, що ситуації зображені у судових справах є девіантною поведінкою, не характерною для усієї спільноти); вивчення різних складових винагороди за службу: гроші, їжа, одяг, взуття чи інша матеріальна винагорода, або ж не фінансові компенсації – досвід, нові навички та вміння, корисні зв'язки тощо. У дослідженні удосконалено домінантне в історіографії бачення наймита як бідної, знедоленої, експлуатованої особи, яка через обезземелення та розорення була змушена йти на заробітки; наше дослідження показує, що, не відкидаючи

економічний аспект, служба все ж була етапом соціалізації, способом себе прогодувати, навіть у досить юному віці, одночасно набуваючи певних умінь та навичок, й, навіть, дозволяла накопичити матеріальні та соціальні ресурси.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані в процесі написання узагальнюючих праць з історії Гетьманщини XVIII ст., історичної демографії, економічної та соціальної історії, історії родини. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці підручників для школи чи вищих навчальних закладів, навчальних курсів гуманітарного напрямку. Висловлені гіпотези можуть використовуватися для дослідження деяких аспектів історії родини, гендерної проблематики, соціальної антропології.

Ключові слова: Гетьманщина, Румянцевський опис, «служитель», «работник», слуга, соціо-професійна група, домогосподарство.

SUMMARY

Bezsmertna Y. S. «Sluzhyteli» and «rabortniki» in the regimental cities of the Hetmanshchyna of the 60's – 70's of the XVIII century. – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – «History of Ukraine». – Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko; Zaporizhzhia National University, Poltava –Zaporizhzhia, 2021.

The dissertation, based on the analysis of written sources, comprehensively investigates the theoretical, socio-economic and demographic aspects of the functioning of the institute of service in the regimental cities of the Hetmanshchyna in the 60's – 70's of the XVIII century.

Employment of domestic workers was a phenomenon common throughout Europe, as evidenced by the literature. Historical research the category of servants in the world has a long tradition and various scientific directions. Among the main ones are: social history, historical demography and economic history. Indirectly, affect the study of the topic the gender history, family history, everyday history, etc. Unfortunately, none of the directions

became widespread in Ukrainian historiography, and a limited number of researchers only partially studied a socio-professional category of servants. Therefore, there is a significant need to study these problems, because due to the lack of development of many issues in Ukrainian historiography, old sociological ideas and stereotypes continue to exist. And today in general writings peonage almost always reduced to the thesis of the landlessness of the peasants, their ruin and departure to the city to earn money. This can be mainly explained by the Soviet ideology and the lack of works that would offer a new approach to the problem.

The available source base on the topic is quite representative. These are accounting documents, legislative and private acts, court case materials, diaries and literary works. These sources are already well known to researchers and are universal for the early modern era. However, they require the right questions and specific working methods. This is also important because the servants did not leave written mentions of themselves. Everything we have belongs to the pen of mostly clerks or representatives of the educated elite of that time. The obviousness and universality of this socio-professional group also meant that little was written about it. That is, everyone knew who the servant was, what his duties were, and how much they had to pay him. The existence at the intersection of private and public worlds and the specifics of the work performed led to the omission of representatives of this profession in the documents, and the case materials were related to conflict situations, rather than everyday practice.

The data analyzed in this paper serve as a basis for the assertion that the «servants» of the Hetmanshchyna do not differ from the image of domestic service known from the works of Western historians. This applies not only to demographic data, which are closer to Polish figures, but also to the legal status and prevalence of all types of servants known in Europe in the Hetmanshchyna. Evidence of the similarity of the situation in which they worked across Europe means that there are minor differences, more quantitative than qualitative. The same phenomena had different intensities in different countries, shifting in time.

It should be emphasized that the «sluzhyteli» can in no way be considered a marginal group and not taken into account when studying the functioning of early modern society.

The demographic part of the work clearly showed how much of the urban population was in this profession. In addition, the practice of service in order to gain experience mean that servants periodically changed activities or refused to work in favor of creating their own household. They were not included in the census. So the real percentage of people who had service experience could be much higher. Theoretical issues also needed considerable attention – a general description of the profession, classification of its representatives, functional responsibilities, legal status of servants, etc.

In addition, the practice of hiring domestic workers was obviously not limited to wealthy families or artisans. In the cities studied, servants were recorded even in the families of subjects / neighbors or persons who did not have their own housing. In the vast majority of cases, only a few servants were hired. Large households with a large staff of servants were quite rare and belonged, for the most part, to Cossack officers and city officials. The average citizen, if necessary, hired one, sometimes two «servants» (maids). In such a situation, of course, there was no specialization or explicit differentiation of responsibilities. The average servant was a worker for «everything». As a result, the experience of being a servant or employer was quite common among the burghers of that time.

The methodological basis of the study are the principles of systematization, anthropologization and interdisciplinarity. Due to the complexity of the issues related to the service, the specifics of the sources and the almost complete absence of previous research, it has become necessary to use many analytical methods and techniques. There is a need for references to the history of law, social history, historical demography and, in part, ethnographic research. Only their collective application gives a chance to cover the home service in many aspects of its functioning, but does not exhaust the possible topics of research. Quantitative methods of source analysis in many fragments of the study are its basis, a key element on which further conclusions were based. An attempt is made to combine social and demographic approaches, because the purpose of the work is not only to describe the life and work of servants in cities. Rather, the task of the analysis is to create a common model that will allow you to see the main aspects of service in the city and in further research will allow you to compare the results.

The territorial boundaries of the study cover the Hetmanshchyna, which in the XVIII century consisted of ten regiments. Since the work is devoted to servants in the urban environment, the analysis was mostly conducted on the example of the regimental city of Poltava. Data from the city of Nizhyn are used for comparison. The estates of large landowners are not taken into account, because the servants there functioned in completely different conditions and were much more numerous.

The chronological framework is substantiated by the available accounting sources, on the basis of which it became possible to make appropriate calculations. We are talking about the General (Rumyantsevsky) description of the Left Bank of Ukraine, which took place in 1765 – 1769. This is a period when servants were still considered in the traditional legal and social practice of patriarchal society. In addition, the document provides an opportunity to see for the first time on the pages of accounting documents of city servants, because previous audits did not take into account the female population and did not distinguish employees from other residents.

The scientific novelty is that for the first time the category of servants became the object of a comprehensive historical and demographic study. In particular: the existing terminology on the topic is analyzed and the most successful definition of the term «sluzhyteli» is formulated; the theory of «life-cycle servants» and the probability of applying this concept to the Hetmanshchyna of the XVIII century are considered; the legal status of servants and their participation in court proceedings is analyzed; the functioning of the institute of service, its transformation over time is studied; developed a classification that best describes the existing types of service; the number of yards with servants in these cities was determined and the place of «servants» in the living space of the household was studied, despite the small size of the buildings of that time and in some places a significant number of family members who lived together; the socio-demographic characteristics of the employers of servants were analyzed, among whom were representatives of all the social classes of that time: Cossacks, clergy, burghers and the peculiarities of hiring among different social and demographic categories of employers were determined; it was established that there were peculiarities of service among certain groups of the urban population depending on age, sex, social and territorial origin, marital

status of «servants». The following problems were further developed: determining the demographic characteristics of the home service: gender, age and marriage structure; highlighting some aspects of personal interaction between master and servant (remember that situations depicted in court cases are deviant behavior that is not typical of the whole community); study the various components of remuneration for service: money, food, clothing, footwear or other material rewards, or non-financial compensation – experience, new skills and abilities, useful connections, etc. The study improves the dominant view in historiography of a mercenary as a poor, disadvantaged, exploited person who was forced to go to work due to landlessness and ruin; our research shows that, without rejecting the economic aspect, the service was a stage of socialization, a way to feed oneself, even at a fairly young age, while acquiring certain skills and abilities, and even allowed to accumulate material and social resources.

The practical significance of the work is that its results can be used in the process of writing generalizing works on the history of the Hetmanate of the XVIII century, historical demography, economic and social history, family history. The results of the study can be recommended in the development of textbooks for schools or universities, training courses in the humanities. The hypotheses can be used to study some aspects of family history, gender issues, social anthropology.

Key words: Hetmanshchyna, Rumyantsev's description, «sluzhytel», «rabochnik», servant, socio-professional group, household.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Статті у наукових фахових виданнях та виданнях, включених до
міжнародних наукометричних баз

1. Безсмертна Ю. С. «Служителі» й «работніки» в облікових джерелах Гетьманщини XVIII ст.: проблема термінології. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету (НП ІФ ЗНУ)*. 2015. № 44, том 1. С. 52-56.
2. Безсмертна Ю. Life-cycle servants: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст. *Емінак*. 2017. №1. С. 28-33.
3. Безсмертна Ю. Служителі в домогосподарствах мешканців Полтави в 60-70-х роках XVIII ст. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 80-92.
4. Безсмертна Ю. Служителі у козацьких господарствах міста Полтави у 1765-1766 рр. (за матеріалами Румянцевського опису). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. № 3. С. 103-113.
5. Безсмертна Ю. С. Слуги середнього віку у містах Гетьманщини (за матеріалами Румянцевського опису 1765-1766 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. № 3 (55). С. 64-69.
6. Bezsmertna Yu. Master-servant: some aspects of personal interaction. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 8(36).

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його
апробацію

7. Безсмертна Ю. «Служителі» й «работніки» в облікових джерелах та повсякденній практиці середини XVIII ст.: проблема термінології. *Матеріали XXXIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011)*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С.19-21.
8. Безсмертна Ю. С. Особливості правового статусу слуг у містах Гетьманщини у 60-х – 70-х рр. XVIII ст. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень*:

матеріали II науково-практичної конференції (м. Дніпро, 28-29 лютого 2020 р.). Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2020. Ч.1. С.95-99.

9. Безсмертна Ю. Наймачі слуг: соціально-демографічний вимір (за матеріалами Румянцевського опису 1765-1766 рр.) *Шевченківська весна – 2020(секція «історія»): матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 13 березня 2020 року.* Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 179-183.

10. Безсмертна Ю. С. Служителі у міщанських господарствах міста Полтави у другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису). *П'яти Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня : збірник наукових статей. Випуск V.* Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. С. 57-66.

11. Безсмертна Ю. «Below stairs», або місце «служителів» у домогосподарствах мешканців Полтави в 60-х – 70-х рр. XVIII ст. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 73-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2020 р.).* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 120-121.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Історіографія проблеми.....	22
1.2. Характеристика джерел.....	34
РОЗДІЛ 2.	
СЛУГИ В ГЕТЬМАНЩИНІ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	43
2.1. Проблема термінології.....	43
2.2. «Life-cycle servants»: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини XVIII ст.....	50
2.3. Служба vs навчання.....	57
2.4. Особливості правового статусу слуг у містах Гетьманщини.....	64
2.5. Інститут служби: класифікація та особливості функціонування у XVIII ст.....	84
РОЗДІЛ 3.	
«СЛУЖИТЕЛІ» У МІСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВАХ	96
3.1. Двори зі слугами та їх розташування у місцевому просторі.....	96
3.2. Людська, або місце «служителів» у домі.....	110
3.3. Господар-слуга: деякі аспекти особистісної взаємодії	116
РОЗДІЛ 4.	
СОЦІАЛЬНО - ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОБОТОДАВЦІВ	128
4.1. Соціальна приналежність роботодавців.....	128
4.2. Демографічні характеристики наймачів слуг.....	137
4.2.1. <i>Статєво-вікова структура роботодавців</i>	137
4.2.2. <i>Сімейний статус наймачів слуг</i>	141

РОЗДІЛ 5.**ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ «СЛУЖИТЕЛІВ».....147****5.1. Статеві-вікова характеристика слуг.....147***5.1.1. Преференція слуг у домогосподарстві за статтю.....147**5.1.2. Загальні вікові характеристики «служителів».....155***5.2. Шлюбна поведінка «служителів».....162****РОЗДІЛ 6.****ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБИ ОКРЕМИХ ВІКОВИХ ГРУП.....169****6.1. Діти-слуги.....170****6.2. Особи активного віку179****6.3. «Служителі» літнього (постпродуктивного) віку.....198****ВИСНОВКИ.....202****СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....208**

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогодні існує необхідність створення соціального портрету Гетьманщини XVIII ст., адже далеко не всі категорії мешканців ранньомодерної України удостоєні ґрунтовних праць. Такою малодослідженою спільнотою є домашні слуги. Тож, відсутність спеціального комплексного наукового дослідження як соціальної історії Гетьманщини загалом, так і окремої соціо-професійної групи слуг, свідчать про необхідність вивчення зазначеної проблеми, яка суттєво поглибить знання історії ранньомодерного періоду та розширить розуміння соціальних процесів Гетьманщини.

Актуальність обумовлена також теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Під ними мається на увазі упередженість вивчення подібних тем за радянських часів, та очевидне домінування в історіографії бачення наймита як бідної, знедоленої, експлуатованої особи, яка через обезземелення та розорення була змушена йти на заробітки. І сьогодні в загальних працях продовжують побутувати старі соціологічні уявлення та стереотипи, зумовлені радянською ідеологією та відсутністю праць, які б запропонували новий підхід.

Надзвичайно складним і, безперечно, необхідним є визначення особливостей, що ідентифікують українських слуг, адже цей статус неабияк змінював становище людини в традиційному суспільстві та впливав на її майбутнє. Не менш важливо усвідомлювати різницю між поняттями, що використовуються істориками, й тими, що вживалися для позначення слуг у минулому. У роботі під поняттям «слуга» ми розуміємо «той, хто займається чиймсь домом, господарством і отримує за це заробітну плату». Термін має універсальне значення і використовується для означення усіх категорій слуг відомих у різні періоди вітчизняної історії та відповідає англomовному терміну «servant». Зауважимо, що терміни «служителі», «работніки», «наймити» вживаються у роботі як синоніми терміну «слуги».

Працевлаштування найманих домашніх працівників було явищем характерним для усієї Європи. Звідси потреба наукового осмислення європейського досвіду історичних досліджень та новітніх методологічних підходів. Тож, важливим

аспектом дослідження є апробація концепції «*life-cycle service*» на матеріалі Гетьманщини. Вважається, що відмінними рисами європейської моделі шлюбу були висока частка самотніх людей і пізній вік вступу в нього. Причина – набуття навичок і вмінь необхідних, щоб створити власну сім'ю. Молоді люди часто досягали цієї мети, працюючи в якості слуг або учнів.

Ще одним важливим фактором служби є зміна умов на рівні домогосподарств. Вони мали різну спрямованість праці та потреби споживання, які залежали від стадій життєвого циклу сім'ї, а також різний доступ до землі та інших ресурсів. Тогочасне домогосподарство являло собою сукупність людей, що мешкали в одному дворі й вели спільне господарство. В основу такої спільноти були покладені як родинні, так і господарські зв'язки. Дотримуючись цієї логіки, у роботі домогосподарство буде використовуватися як одиниця аналізу.

Тож, не нехтуючи економічним аспектом, дослідження інституту служби є набагато ширшим та потребує комплексного вивчення теоретичних, соціально-економічних та демографічних аспектів його функціонування на території Гетьманщини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових наукових тем кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: «Соціально-демографічна історія України доби Гетьманщини» (2015-2017 рр., номер державної реєстрації 0115U002237) та «Дитина й дитинство в державно-правовому регулюванні, релігійних нормах і народних уявленнях середньовічної та ранньомодерної України (XI–XVIII ст.)» (2018-2020 рр., номер державної реєстрації 0117U004973).

Об'єктом дослідження є міське суспільство Гетьманщини.

Предметом дослідження є слуги як соціо-професійна група, яка становила певну частину міського соціуму Гетьманщини.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі письмових джерел встановити та комплексно дослідити існування у містах Гетьманщини XVIII ст. слуг як окремої соціо-професійної групи населення. Для реалізації мети встановлено такі завдання:

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії та з'ясувати особливості представлення слуг у писемних джерелах;

- дослідити теоретичний аспект функціонування інституту служби у містах Гетьманщини середини XVIII ст., а саме проблему термінології, класифікацію та різновиди служби, характерні особливості правового статусу слуг;

- розглянути місце «служителів» у міському просторі та висвітлити форми особистісної взаємодії між господарем та слугою;

- визначити та проаналізувати соціально-демографічні характеристики різних категорій роботодавців: козаків, духовенства та міщан;

- дослідити найважливіші аспекти домашньої служби у світлі демографічного аналізу: статеву-вікову та шлюбну структуру;

- вивчити особливості служби окремих вікових груп найманих працівників.

Територіальні межі дослідження охоплюють Гетьманщину, котра у XVIII ст. складалася з десяти полків. Було вирішено обрати декілька населених пунктів та побудувати модель, що демонструє функціонування інституту служби у містах. Виявлені риси могли б, з очевидними застереженнями, стосуватися й інших територій. Оскільки робота присвячена слугам у міському середовищі, аналіз, здебільшого проводився на прикладі полкового міста Полтави. Цей вибір обґрунтовано наявністю достатньої кількості історичних досліджень цього міста відповідного періоду, а також добре збереженого та опублікованого джерела. Наприклад, переписи деяких інших полкових міст – Чернігова, Гадяча, Миргорода – не збереглися. Досі немає ґрунтового дослідження міського простору Переяслава XVIII ст. Це значно обмежувало вибір об'єктів дослідження. Для порівняння використовуються дані міста Ніжина, перепис якого доступний для дослідників.

До уваги не беруться маєтки великих землевласників, адже слуги там функціонували у зовсім інших умовах та були набагато чисельнішими. Було вирішено також оминати слуг у сільських домогосподарствах, зважаючи на функціональні відмінності у обов'язках сільських і міських слуг, однак дані про слуг 10 сіл Полтавського полку використовуються для порівняння.

Хронологічні рамки обґрунтовані наявними обліковими джерелами, на основі яких стало можливим провести відповідні підрахунки. Мова йде про Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України, що відбувався у 1765 – 1769 рр. Це період, коли слуги все ще розглядалися в традиційній правовій та соціальній практиці патріархального суспільства. Зауважимо, що слуги досить мобільна категорія населення. Дехто міг через деякий час залишити службу, змінити господаря чи місце служби. Тож отримані показники стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Тож, обмежимо хронологічні рамки 60 – 70 рр. XVIII ст., а всі інші часові сюжети будуть використані для ілюстрації. Зрештою, «служителі» згадуються, і у сповідних розписах (запроваджених у 20-х рр. XVIII ст.), і у судових справах та тестаментях попереднього XVII ст. Разом з тим, зважаючи на повільний темп соціальних трансформацій та враховуючи досвід західних досліджень про помітні зміни у категорії слуг можна говорити аж у XIX ст.

Методологічну основу дослідження становлять принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно з цим джерела вивчалися як продукт конкретно-історичної епохи, а мікрогрупа слуг розглядалася, як окремий елемент цілісної системи міського соціуму. У дисертації застосовано історико-порівняльний, історико-типологічний, квантитативний та мікроісторичний методи. Поряд з цими загальноісторичними методами для вирішення ряду конкретних завдань поставлених у цьому дослідженні використовувались також спеціальні методи соціальної історії, історичної демографії, історії родини.

Через складність питань пов'язаних із службою, специфіку джерел та майже повну відсутність попередніх досліджень стало необхідним використання багатьох аналітичних методів та прийомів. З'являється необхідність у посиланнях на історію права та частково етнографічні дослідження. Тільки їх колективне застосування дає шанс охопити домашню службу у багатьох аспектах її функціонування, однак не вичерпує можливу тематику досліджень. Статистичні методи відіграють важливу роль в аналізі, однак їх використання не обмежується графічним представленням результатів. Навпаки, кількісні методи аналізу джерел у багатьох фрагментах

дослідження є його основою, ключовим елементом, на якому ґрунтувалися подальші висновки. Тому таблиці та схеми є чи не найважливішою частиною представленої роботи. Загалом, у дослідженні використано низку загальнонаукових, спеціально-наукових та проблемних методів. Робиться спроба поєднати соціальні та демографічні підходи, адже мета роботи – не лише описати життя та працю слуг у містах. Скоріше, завдання аналізу полягає у створенні загальної моделі, яка дозволить бачити основні аспекти служби у місті та при подальших дослідженнях дасть можливість порівняння результатів.

Наукова новизна полягає у тому що вперше категорія слуг стала об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження. Зокрема:

- проаналізовано існуючу термінологію з теми й сформульовано найбільш вдале визначення терміну «слуга» («служитель»);

- розглянуто теорію «life-cycle servants» на предмет доцільності його використання відносно міського соціуму Гетьманщини XVIII ст.;

- проаналізовано правове становище слуг у міському суспільстві козацької України;

- досліджено функціонування інституту служби, його трансформація з часом;

- розроблено класифікацію існуючих у досліджуваній період різновидів служби;

- визначено кількість дворів зі слугами у вказаних містах та вивчено місце «служителів» у життєвому просторі домогосподарства;

- проаналізовано соціально-демографічні характеристики наймачів слуг, серед яких були представники усіх тогочасних станів суспільства: козаків, духовенства, міщан та визначено особливості найму серед різних соціальних та демографічних категорій роботодавців;

- встановлено, що існували особливості служби серед окремих груп міського населення залежно від віку, статі, соціального та територіального походження, сімейного стану;

набули подальшого розвитку проблеми:

- визначення демографічних характеристик домової служби: статево-вікової та шлюбної структури;

- висвітлення аспектів особистісної взаємодії між господарем та слугою; варто пам'ятати, що ситуації зображені у судових справах є девіантною поведінкою, не характерною для усієї спільноти;

- вивчення особливостей винагороди за службу: гроші, їжа, одяг, взуття чи інша матеріальна винагорода, або ж не фінансові компенсації – досвід, нові навички та вміння, корисні зв'язки тощо.

у ході дослідження уточнено:

- домінуюче в історіографії бачення наймита як бідної, знедоленої, експлуатованої особи, яка через обезземелення та розорення була змушена йти на заробітки; наше дослідження показує, що, не відкидаючи економічний аспект, служба все ж була етапом соціалізації, способом себе прогодувати, навіть у досить юному віці, одночасно набуваючи певних умінь та навичок, й, навіть, дозволяла накопичити матеріальні та соціальні ресурси.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані в процесі написання узагальнюючих праць з історії Гетьманщини XVIII ст., історичної демографії, економічної та соціальної історії, історії родини. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці підручників для школи чи вищих навчальних закладів, навчальних курсів гуманітарного напрямку. Висловлені гіпотези можуть використовуватися для дослідження деяких аспектів історії родини, гендерної проблематики, соціальної антропології.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях на конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: XXXIII-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011) «Історія повсякденності у локальному вимірі» (Харків, 11 грудня 2015 р.); II науково-практичній конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Дніпро, 28-29 лютого 2020 р.); XVIII міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених

«Шевченківська весна – 2020» (Секція «Історія») (м. Київ, 13 березня 2020 р.); Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А.С. Череваня)» (м. Полтава, 18 – 19 березня 2020 р.); 73-тя Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (м. Харків, 24 квітня 2020 р.).

Структура дисертації обумовлена проблемним принципом з урахуванням мети і завдань дослідження. Робота складається із вступу, 6 розділів, висновків, списку джерел та літератури (186 одиниць). Обсяг основної частини дисертації – 197 с., загальний обсяг дисертації – 226 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Впродовж останніх років в Україні все більшого поширення набувають дослідження у галузі соціальної історії, історичної демографії, локальної та мікроісторії [115, с. 117]. Дослідники називають сучасну історичну демографію однією з наймолодших гуманітарних наук [35, с. 7]. Лише починаючи з кінця 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. із допоміжної галузі соціально-економічного аналізу вона поступово перетворилася на один із напрямів історичного синтезу, з описової історії народонаселення – на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології або соціальної історії в широкому розумінні слова [50, с. 9].

До цього напрямку можна віднести й дослідження категорії слуг. Систематично цією темою почали займатися на початку 1960-х рр. минулого століття [172, с. 279]. Інтерес до явища вільнонайманої пояснюється значною часткою слуг у соціальній структурі населення кожної країни незалежно від періоду. Тож спробуємо проаналізувати напрацювання вчених у розрізі обраної теми за «принципом конуса», запропонованим Наталією Яковенко [141, с. 317].

На верхівці уявного конуса узагальнюючі авторитетні праці, які стали основним підґрунтям роботи. Зразком комплексного вивчення теми є ґрунтовна праця Радослава Понята (*Radosław Poniat*) «Домашня служба в містах Польщі з середини XVIII до кінця XIX ст.» («*Shużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*») [167] про становище міських слуг на польських землях у відповідний період. Незважаючи на поширення інтересу науковців до теми, автор зауважує, що все ще бракує досліджень, які б всебічно розглядали це питання. Особливо очевидною стає ця проблема порівняно із багатством творів, присвячених цій соціальній групі на Заході, адже зараз важко знайти синтез соціальної історії Англії, Франції чи США, в якому проблема обслуговування не була б вирішена,

якби не у вигляді цілої глави, то хоча б принаймні кількох абзаців. Дослідник навіть іронічно зауважує, «визнаючи цінність цих публікацій, однак важко утриматися від констатації, що серед професійно зайнятих жінок проститутки отримали більше досліджень, ніж служниці», хоча саме вони є основною формою професійної діяльності жінок у XVIII – XIX ст. [167, с. 22].

Варто підкреслити, що більшість опублікованих за останні роки робіт присвячених службі, зокрема і праця Понята, характеризуються порівняльним аспектом та хорошим знанням літератури, створеної в інших країнах. Головну роль у цій ситуації відіграли міжнародні дослідницькі проекти, зокрема проект «Слуга» («*Servant Project*»), що тривав до 2004 р. Команда, створена для її впровадження, збрала не лише істориків з Європи, Азії та Північної Америки, а й соціологів та антропологів. Запрошення до співпраці представників суміжних соціальних дисциплін, серед інших, було продиктовано тим, що у багатьох західноєвропейських суспільствах найм на службу ніколи не припинявся. Представники цієї групи досі працюють у багатьох сім'ях середнього класу, допомагають виховувати дітей, піклуються про людей похилого віку. Найважливішою особливістю, що відрізняє їх від служби, відомої ще з XVIII ст., є іноземне походження. Переважна більшість з них не є громадянами країн, у яких працюють. Часто це нелегальні іммігранти з Філіппін, України, Албанії та Польщі. У такій ситуації навряд чи дивно побачити велику кількість демографічних, соціологічних та економічних праць, а також тих, що створені в нових наукових галузях, таких як гендерні та постколоніальні дослідження, присвячені службі в сучасних умовах [167, с. 23].

Таким чином, книга «Домашня служба і формування європейської ідентичності» («*Domestic service and the formation of European identity*») [149], яка стала результатом спільної праці учасників проекту, об'єднує останні напрацювання з теми науковців з усього світу. Книга складається з п'яти розділів, списку учасників, списку ілюстрацій, передмови редактора книги Антуанетти Фов-Шаму (*Antoinette Fauve-Chamoux*) та додатку в якому подається список учасників проекту. Учені зауважували, що не можна більше задовольнятися існуючими підходами до вивчення соціально-економічного розвитку Європи, які, зазвичай, ігнорують слуг,

котрі становили 10-20 % працюючого населення та були «можливо, найбільш важливою частиною активного населення» [149, с. 1-2].

Варті уваги й проміжні публікації учасників проекту зосереджені у збірках «Наукові записки проекту Слуга» («*Proceedings of the Servant Project*»), які включають тексти, представлені на п'яти семінарах, що відбувалися в різних країнах. Зокрема, цінні висновки та 32 сторінки бібліографії містяться в узагальнюючій статті до проекту: «Висновки – побутова послуга та європейська ідентичність» («*Conclusion - Domestic Service and European Identity*») у п'ятому збірнику «Модернізація побутової служби» («*The Modelization of Domestic Service*») [170]. У роботі узагальнюються всі відомі результати, що стосуються європейської ідентичності. Мова йде про роль служби у формуванні європейських цінностей, звичаїв та особливостей, як минулих, так і сучасних. Авторка визнає, що побутовий сервіс – досить складна тема дослідження, як для науковців, що зосереджуються на минулому, так і для дослідників, що аналізують сучасність. Це пов'язано, в основному, з неоднозначністю концепції домашньої служби [170, с. 196].

Чудовим прикладом узагальнюючого підходу до соціальної історії є праця Бориса Міронова про соціальну історію Росії періоду імперії [99]. Територіально дослідження включає й Лівобережну Україну. Вчений не згадує наймитів і, тим більше, не виокремлює слуг у окрему соціальну категорію, однак кілька разів згадує про селянське «отходничество» [99, с. 244-245] та міграцію селян у місто [99, с. 322]. Звісно відходників не можна повністю ототожнювати із існуванням слуг, бо до цієї категорії входили всі селяни, які йшли із села – на промисли, будівництво, сезонні роботи. Та сюди входили й наймані працівники, робочі, прислуга, двірники, візники тощо [99, с. 324]. Дослідник зауважує, що фактично утворилося дві культури: сільська і міська, два світи. Місто було ближче до світу європейського, а село не відрізнялося від світу Петра I, до реформ [99, с. 338], однак завдяки міграції вони перетиналися запозичуючи традиції життя один одного. Важливі питання автор піднімає говорячи про менталітет сільського та міського населення, їх взаємодію та зміни у способі життя селян-відходників, які вони «приносили» повертаючись із міста [99, с. 338-340].

Своєрідне бачення дослідник висловлює й з приводу загальної кріпосницької залежності російського суспільства. Він, наприклад, стосунки майстра та учнів називає «патріархальним кріпосництвом» [99, с. 361], що можна пояснити відсутністю у країні цехового устрою, й зауважує відсутність найму в буржуазному сенсі цього терміну [99, с. 375]. Вільна особа «поступивший в услужение, на работу, на службу» фактично перетворювалася в залежну особу від господаря. А за указом 1743 р. усі наймані робітники перетворювалися на кріпосних [99, с. 375].

Б. Міронов серед інших питань вивчав і типологію родин. Дослідник зазначав, що часто поряд із родиною господаря проживали прислуга, робітники, учні, які у зв'язку із патріархальними родинними відносинами фактично входили у сім'ю. Він не називає цифри, однак вказує, що слуги збільшували чисельність міської родини на 0,9, а сільської на 0,2 особи (для міста досить істотний показник) [99, с. 221].

Ще одне дослідження, у якому комплексно вивчається міський соціум належить перу сучасної російської дослідниці Ольги Кошелевої [85]. У фокус її дослідження потрапили ті соціальні групи, які зазвичай ігноруються більшістю істориків, що застосовують глобальніший підхід та аналізують найбільші спільноти. Авторка вивчала лише один район Санкт-Петербургу, щоб показати повсякдення його мешканців «крупним планом» та щоб із маси жителів почали проступати фігури окремих особистостей [85, с. 16]. Цей підхід мені дуже імпонує, бо лише так, через локальний сюжет сповнений конкретики можна побачити тих, хто майже завжди залишається невидимим, однак незамінним у домашньому господарстві – домашніх працівників, або як їх називає О.Кошелева «дворових людей». Вона присвятила їм цілий розділ своєї книги, який починається словами: «этой категории городского населения отказано даже в скромном месте на страницах отечественной истории» [85, с. 195]. На жаль, помітних зрушень у дослідженні теми не спостерігається і сьогодні.

Українські історики у своїх працях, присвячених соціально-економічним проблемам, опосередковано торкалися цього питання, згадуючи про існування слуг, але в загальному контексті, не виокремлюючи їх в окрему соціально-професійну групу. У загальних працях наймитування майже завжди зводиться до тези:

«обезземелення селян супроводжувалося збільшенням найманої праці, поживаленням промислового виробництва та розвитком товарно-грошових відносин» [110, с. 66], або «найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. У пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук» [61, с. 235].

У «Економічній історії України», яка позиціонується як перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, що охоплює всі історичні періоди та соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, лише кількома реченнями згадується про існування найманих робітників у винокурних промислах, на будівництві, селітряному та залізорудному виробництві у XVII ст. (використовуються терміни робітні люди та наймити); наймана праця на фільварках під час посівів або жнив та у тваринництві, ремеслах; «гулящих» наймитів та челядників у XVIII ст. [69, с. 433-434; 484; 487; 490; 500]. Майже дослівно повторюється вже згадувана теза про те, що із середини XVIII ст., втрачаючи свою землю, посполиті й козаки змушені були шукати заробітків «на стороні», тим самим поповнюючи лави вільнонайманих працівників і формуючи предпролетаріат [69, с. 525].

Тож, незважаючи на значні зрушення у вивченні економічної історії, в Україні наймитування продовжує розглядатися як єдиний спосіб заробітку для збіднілих верств населення, або ототожнюється із найманими робітниками мануфактур та заводів. Певним чином це можна пояснити радянською традицією та відсутністю праць, які б запропонували новий підхід до проблеми.

Наступна група – роботи присвячені вузловим аспектам досліджуваної проблеми. Насамперед, це праці пов'язані з теорією родини розробленою Джоном Хайналом (у російській транскрипції Хаджнал) (*John Hajnal*) і Пітером Ласлеттом (*Peter Laslett*). Вона з'явилася у 1965 р. та стала класичною, оскільки без посилань на неї не обходиться жодна серйозна праця, присвячена історії шлюбу та родини [152]. Учені припускали, що служба відігравала центральну роль у європейській

господарчій системі та була важливим елементом у формуванні родини. Завдяки їх теорії з'явилося поняття «*life-cycle servants*» («служба життєвого циклу»), яке стало основоположним для вивчення служби у всіх європейських країнах (докладніше про модель та її розробку в літературі у розділі 2, підпункт 2.2). Попри критику вищеназваної теорії, в цілому підхід британської групи було запозичено дослідниками різних країн, які апробовують його на місцевих матеріалах. Вони намагаються підтвердити, або спростувати існування цього типу слуг у різних населених пунктах чи країнах.

Наприклад, «європейський тип шлюбності» на польському матеріалі ґрунтовно розглянув Миколай Шолтисек (*Mikolaj Szoltysek*) у праці «Переосмислення Східно-Центральної Європи: сімейні системи та спільне проживання в Речі Посполитій. Контексти та аналіз» («*Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*») [180]. Автор зауважив, що перш ніж дослідники зможуть зробити тверді заяви про важливість «служби життєвого циклу» для розвитку капіталістичної економіки і соціально-демографічних змін пов'язаних із цим явищем, необхідні дослідження у більш широкому географічному контексті. Очевидно, що потрібно більше інформації про регіональні розбіжності в країнах Східної і Центральної Європи, так як ці райони зазнали найрізноманітніших економічних впливів, відмінних від тих, які мали місце на північному заході континенту. Велика глава присвячена «слугам життєвого циклу» на «Заході» і «Сході» [180, с. 319-402]. Дослідник порівнює відсоток слуг і відсоток домогосподарств, які використовують їх працю у Польщі та Англії. Результати виявилися майже ідентичними або значно вищими, ніж в Англії, що руйнує твердження про унікальність англійського досвіду обслуговування. Особливо цінним дослідження є з огляду на включення до підрахунків деяких регіонів України, які на той час перебували у складі Речі Посполитої. Так, у Білорусі та на півночі України (база даних Схід 1), слуги склали не більше 2,5 відсотків від загальної чисельності населення, і були розподілені між однією десятою від загального числа домогосподарств [180, с. 331].

Необхідно зауважити, що в історичній науці існує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст. (на думку Б. Миронова, це правило діє стосовно періоду XVII – початку XX ст. [99, с. 219]) на теренах усієї Європи поняття «сім'я» («родина») та «домогосподарство» («двір», «домова спільнота») були тотожними. Тогочасна сім'я або домогосподарство являло собою сукупність людей (близьких родичів й не тільки), що мешкали разом (у одному дворі), вели одне господарство під керівництвом господаря двору, який, водночас, був главою сім'ї. Отже, в основу такої спільноти були покладені як родинні, так і господарські зв'язки [100, с. 44-45].

П. Ласлетт називав домогосподарством місце проживання, кровну спорідненість та спільну життєдіяльність, включаючи до його складу і слуг. Він зауважував, що їх наявність кардинально змінює склад домогосподарства тому варто розглядати окремо двори зі слугами і без. Типологія сім'ї від наявності слуг не змінюється, адже вони відносяться до господарства загалом [89, с. 136-138]. Дослідник запропонував і спеціальне графічне зображення для слуг: трикутник для чоловіків та коло для жінок із буквою S усередині. Кількість слуг певної статі зображувалася поруч відповідною цифрою. При цьому фігури не пов'язувалися лініями, як кровні родичі, а зображувалися поруч [89, с. 148-149].

У певному сенсі, домашня служба характеризувала суспільство, у якому сім'я відігравала дуже важливу політичну, соціальну й економічну роль [174, с. 2]. Частина дослідників розглядає службу як невід'ємну частину історії родини, проводячи підрахунки кількості мешканців домогосподарств враховуючи слуг, як членів родини. Цей підхід зберігається й до сьогодні, хоча однозначно не визначено, чи варто вважати слуг членами родини через спільне проживання й ведення господарства, чи ні. Кожен дослідник обґрунтовує обрану методологію в роботі, однак це може призводити до розбіжностей у підрахунках та складностей у порівнянні даних. Наприклад, Микола Крикун розглядаючи структуру домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства за 1791 р. обраховує і кількість слуг у домогосподарствах – 2,6% від загальної кількості мешканців [88].

Юрій Волошин досліджуючи типологію та структуру домогосподарств старовірів на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. зауважує, що досить часто мешканцями дворів записані особи не пов'язані кривними чи шлюбними зв'язками – наймити й пожилці [48, с. 214]. Однак кількісних показників слуг у дворах дослідник не наводить. У праці ж присвяченій дослідженню мешканців Полтави, він розглядає проміжні групи населення, куди відносить підсусідків і слуг [46, с. 112-128], а при вивченні населеності домогосподарств і структури родин виокремлює кількість слуг у дворах основних мікрогруп міського соціуму: духовенства, козаків, ремісників та міщан [46, с. 174-184]. Це фактично перша спроба ґрунтового аналізу даної мікрогрупи. Автор визначає і чисельність слуг Полтави, яка за Румянцевським описом становила 17,8 %, а за сповідними розписами – 20 % [46, с. 117]. Авторству Ю. Волошина належать й кілька професійних розвідок, присвячених безпосередньо слугам [44; 181].

Великий розділ присвятила дослідженню «служби» шляхетського двору Ірина Ворончук [50, с. 157-187; 51]. Обраховуючи коефіцієнт родини-домогосподарства дослідниця виходить з того, що українська шляхетська родина становила єдине ціле з домашньою службою, являючи собою єдиний, нероздільний організм, об'єднання кількох родин: біологічної сім'ї глави домогосподарства (часто розширеної за рахунок близьких родичів), ще не одруженої прислуги, а також сім'ї слуг та челяді [50, с. 187]. Аналізуються також структура і типологія селянської [50, с. 261-265] та міщанської родини [50, с. 313-319] до складу яких віднесені служба і челядь. Та, не зважаючи на чисельні розвідки останні роки щодо чисельності та типології родин, рідко можна зустріти чітку вказівку на кількість слуг у досліджуваних домогосподарствах.

Існує й інший підхід. Наприклад, Віталій Дмитренко вивчаючи сім'ї парафіяльних священників при підрахунку кількісного складу родини не враховує осіб, які записані до двору священника, але не поєднані з ним кривними зв'язками [68, с. 6]. Тож, в основі поняття родини може бути як кривна спорідненість, так і спільне проживання під одним дахом, або ж економічно-господарські інтереси,

тобто як біологічний, так і територіальний або ж соціально-економічний чинники [50, с. 19].

Зауважу, що у дослідженні домогосподарство розглядається скоріше як господарсько-економічний осередок, задля повноцінного функціонування якого потрібно наймання додаткових робочих рук. Умова спільного проживання дуже важлива, адже є однією із характерних рис «слуг життєвого циклу». Тож, при аналізі залежності кількості слуг від розміру родини власника двору мова йтиме про усіх родичів господаря, що проживали у дворі.

Цікавилися найманою працею й дослідники підприємництва, які пов'язують найману працю XVIII ст. з приватними промислами та появою мануфактур [110, с. 56-58]. Вони також фігурують у працях про формування ринку найманої праці на українських землях. Цим питанням в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) докладно займався Олександр Гуржій. Він зазначає, що проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутність) за ранньомодерної доби і донині залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії (не маючи на увазі побіжні описи поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості) [62, с. 80]. Його авторству належить кілька статей та монографій з теми [61; 62; 63; 65].

У його працях наводяться численні приклади наймитування за джерелами XVIII ст., однак дослідник розглядає їх як елемент буржуазних капіталістичних відносин. Автор однаковою мірою застосовує терміни наймит, батрак, робітні люди, наймані працівники, робітники. Він розглядає і наймитів у господарствах ремісників, купців, селян, і робітників фабрик та мануфактур з точки зору ринку найманої праці. Наводяться й приклади сезонної та постійної найманої праці на селі для сільськогосподарських робіт чи тваринництва, поденної праці у містах тощо. Він, зокрема пише, що «серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших» [63, с. 109]. Однак такий підхід прийнятний для економічної історії все ж потребує суттєвих зауважень, якщо говорити про найми як соціальне явище. На жаль, сьогодні не існує єдиної соціальної історії Гетьманщини. Досліджуються окремі соціальні групи: козацтво,

духовенство, міщани тощо. Однак і вони висвітлені скоріше фрагментарно, залежно від зацікавлень дослідників.

Значний доробок праць з економічної історії залишили радянські вчені. Наприклад, кілька речень про відхід на заробітки серед селян зустрічаємо у праці Олексія Путро [113, с. 28]. Не звертаючи увагу на формулювання та висновки спрямовані на пошук буржуазних рис та пролетаріату можна побачити, що автор наводить численні фактичні дані, які з певною обережністю можна використати. Говорячи про козацтво дослідник вказує, що розвиток ремесел, промислів та торгівлі у козацьких господарствах призводили до збільшення використання найманої праці і наводить приклади: у Топальській сотні Стародубського полку 35,7 % козацьких господарств мали найманих працівників, у Конотопській сотні Ніжинського полку 16 %, а у 1767 р. у 160 дворах Золотоношської, Гельмазівської, Піщанської та Леплявської сотень Переяславського полку нараховувалося 188 найманих працівників [113, с. 42]. Через кілька сторінок історик все ж пише, що збіднілі та розорені козаки змушені були йти на заробітки або займатися поденною роботою й наводить дані із кількох населених пунктів де 20-30 % козацьких господарств жили із найманої праці [113, с. 47].

Тобто, накопичення фактичного матеріалу по темі історики розпочали порівняно давно, у 30-40 рр. ХХ ст. [62, с. 80], однак дані праці скоріше намагалися довести необхідну державі позицію про розвиток капіталістичних відносин, говорячи про перетворення робочої сили в товар. Наприклад, у 40-х рр. ХХ ст. Борис Греков у своїй праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званий період князівської роздробленості. Він зазначав, що часто траплялися випадки, коли збіднілі люди, зокрема «половники», змушені економічною необхідністю шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук уже в XV ст. [60]. Трохи пізніше Володимир Голобуцький вбачав подібні «витоки» у козацьких промислах чи «відходництві» XVI – першої половини XVII ст. [52].

Фактично, радянські вчені майже однозначно визнавали існування найманої праці, однак дискутували з приводу часу її поширення та форм існування, хоча й не

виходили за межі пошуку передпролетаріату. Звичайно, конкретно про слуг мова не йшла, але серед осіб віднесених до найманих робітників і названих пролетаріатом, могла бути й частка вільнонайманих працівників міських домогосподарств, яких не варто ототожнювати з робітниками промислових підприємств чи великих маєтків.

Докладно праці радянських істориків проаналізував О. Гуржій [63, с. 10-16]. Він наголошує, що однією з найхарактерніших рис соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання [63, с. 84].

Незважаючи на начебто чисельні праці дотичні до теми, я не знайшла жодної, присвяченої конкретно слугам чи наймитам на Лівобережній Україні. Єдине віднайдене дослідження належить авторству Опанаса Неселовського та стосується Правобережної України. Незважаючи на географію та ототожнення наймитів із сільським пролетаріатом праця містить цінні висновки щодо наймитування у XVIII ст. Наприклад, він докладно дослідив умови та термін найму. Говорилося і про кількість слуг у дворах, їх вік (який був переважно до 20 років), походження, обов'язки тощо. На думку О. Неселовського, праця наймичок використовувалася в основному у домашньому господарстві, тоді як праця наймитів – у дворовому господарстві (на польових роботах, у ремеслі) [24]. Тож, з певними застереженнями ці дані можна буде використати для порівняння чи ілюстрації деяких видів найму. Праця цінна й тим, що базується на віднайдених автором записах угод з наймитами, які робили подільські уніатські парохі, а отже вони вповні відображають тогочасні звичаї у галузі найму й були властиві усьому суспільству.

Розвідки присвячені конкретним сюжетам теми доволі рідкісні. Знайшли висвітлення деякі аспекти життєдіяльності князівських та шляхетських дворів, які не обходились без значного штату слуг. Наприклад, добре досліджений двір князя Василя-Костянтина Острозького, хоча більше уваги зосереджено на вивченні слуг вищого рангу чи, наприклад, лікарів, астрономів тощо [136; 132]. Здавалося б слуги у господарствах представників вищих прошарків суспільства справа беззаперечна, однак, навіть ці теми досі не знайшли комплексного висвітлення. Знаходимо лише

короткі згадки, дотичні до теми основного дослідження. Наприклад, при описі традицій придворного банкету у Гетьманщині згадуються численні кухарі гетьманського двору [40, с. 66]. Вивчаючи повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII ст. дослідник акцентує увагу на існуванні у ченців світської прислуги, яка й доглядала за житлом та виконувала усю фізичну і «технічну» працю [143, с. 97]. Однак це лише невелика крапля інформації, яка не дає уявлення про місце слуг у житті ранньомодерного суспільства.

Чи не єдиною категорією слуг, яка неодноразово потрапляла у кут зору дослідників виявилися діти й підлітки. Питаннями про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні цікавилися Володимир Маслійчук [96; 97] та Ігор Сердюк [117; 118; 119; 122; 123; 124; 125; 126]. Дослідники вказують на значну кількість дітей, які мешкали поза власною родиною, заробляючи собі на життя власною працею та наголошують, що найми варто розглядати як важливий елемент соціалізації. Питанням людського капіталу та прибутків слуг цікавився соціолог Тимофій Брік [39; 147]. Досліджуючи професійну нерівність у домодерній Полтаві серед козаків, селян і незаміжніх дівчат дослідник пояснив залежність рівня їхніх доходів від соціального походження та наявності в них практичного досвіду.

Як видно з вищенаведеного опису, в сучасній українській історіографії почали порушувати питання, пов'язані з побутовим обслуговуванням, але все ще бракує досліджень, які б всебічно розглядали це питання. Досі не існує повноцінної праці із соціальної історії Гетьманщини чи будь-якої монографії, повністю присвяченої слугам. Фактично, на українському матеріалі комплексні дослідження присвячені особливостям цієї соціо професійної групи не проводилися. Поодинокі спроби аналізу стосуються обмеженого кола питань. Однак цього не достатньо для чіткого розуміння місця «служителів» у житті Гетьманщини. Потребують відповіді питання про поширеність служби у різних містах та сільській місцевості, серед представників кожного соціального стану, про кількість слуг та їх місце у домі, взаємовідносини із господарями, повсякденне життя, професійні обов'язки і це далеко не повний їх перелік.

Можна припустити, що проблема слабого висвітлення даної теми в українській історіографії пояснюється зосередженістю сучасної історичної науки на інших проблемах, а вивчення соціальної й демографічної історії все ще залишається на маргінесі зацікавлень дослідників. Однак уведення в науковий обіг облікових джерел фіскального та церковного походження, матеріалів судових установ Гетьманщини, а також поширення в сучасній українській історіографії нових методологічних підходів, які дозволяють по іншому поставити питання раніше відомим джерелам, дають нові можливості для досліджень даної проблеми.

1.2. Характеристика джерел

Специфіка становища слуг, належність до соціальних низів та функціонування в приватному світі домогосподарств призвели до того, що часто джерела про них мовчать. Очевидність і універсальність цієї групи також означала, що про неї мало писали. Тобто, всі знали, хто такий слуга, які його обов'язки, скільки йому повинні заплатити. У зв'язку з цим документальні відомості про міську службу досить обмежені. Вони трапляються здебільшого тоді, коли йдеться про незвичайні випадки або конфліктну ситуацію [50, с. 315].

Звичайно, майже повну відсутність дослідницького інтересу до категорії слуг можна спробувати пояснити відсутністю попередніх досліджень та дослідницької практики. Однак, навіть зробивши спробу розібратися у цій темі, дослідник зтикається з труднощами підбору джерельного матеріалу. Виявляється, що для такої чисельної та загальної соціальної групи служба напрочуд слабо представлена в документах, що збереглися до нашого часу.

Тож опис функціонування побутової служби на вітчизняному ґрунті XVIII ст., вимагає використання різноманітних джерел. У першу чергу це *законодавчі акти* і пам'ятки права, що діяли у містах Гетьманщини. Їх аналіз необхідний для ознайомлення з правовим становищем служби. Ключову роль у дослідженні теми відігравали Литовські статuti [30] та норми магдебурзького права, адже мова йтиме саме про міста, які володіли цими привілеями.

Загальноновизнаним є те, що діючим законом на території Гетьманщини XVIII ст. продовжував бути Литовський статут 3-ої редакції 1588 р. [53, с. 21]. В містах та містечках, що мали привілеї на самоврядування, відповідно діяли норми Саксону [28] та Магдебурзького права. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права – «Зерцало саксонів» М. Яскера, 1536 р., «Порядок справ цивільних магдебурзьких» Б. Гроїцького (скорочено «Порядок»), 1559 р., «Право цивільне хелмінське», 1584 р., та «Артикули права магдебурзького», 1557 р. [111, с. 42]. Посилання на ці документи знаходимо також у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» [26], що свідчить про часткове запозичення норм німецького права при його укладанні [142, с. 19]. Тож «Права...» є цінним джерелом інформації як правова пам'ятка XVIII ст., яка поєднала у собі правничі традиції попередніх століть та реалії часу, коли була створена.

Усі джерела цієї групи опубліковані і знаходяться у вільному доступі, однак питання функціонування слуг з юридичної точки зору не вивчалось українськими дослідниками. Безсумнівно, представники соціо-професійної групи слуг були помічені тогочасними законодавцями, тобто ситуація на ринку праці та відносини з роботодавцями підлягали комплексному регулюванню.

Складність застосування згаданих законів на практиці полягала у одночасному функціонуванні козацьких (генеральний, полковий, сотенний) і місцевих (магістратський, ратушний) судів. Міські слуги підпорядковувалися магістратському суду, однак багато залежало і від іншої сторони правопорушення та серйозності злочину. Відомі випадки, коли справи за участю «служителів» розглядали полковники і вищі судові урядники. У випадках конфлікту законів або їх неповноти суди керувалися попередніми судовими прецедентами та власною правосвідомістю, що ускладнює розуміння місця слуг у тогочасному судочинстві.

Судова реформа проведена гетьманом Розумовським у 1760-1763 рр. передбачала створення земських, підкоморських та гродських судів. Це суттєво спрощувало судочинство, адже розмежовувало цивільні й кримінальні справи. Відповідно й слуги підпадали під юрисдикцію суду в залежності від того, яке правопорушення вчинили.

Варто звернути увагу й на те, що законодавчі норми і реалії повсякденного життя часто досить суттєво різнилися, однак у випадку із слугами прослідкувати подібну взаємодію досить складно, зважаючи на майже повну відсутність джерельної бази з питань повсякденного життя. Звичайно, збереглися записи деяких судових справ за участю «служителів» (розпорошені по різних архівах та частково опубліковані [6; 20; 2; 19]), однак у них зосереджені відомості про окремі випадки злочинної діяльності, які не доцільно транслювати на усю спільноту слуг, як приклад щоденної поведінки. Тому *матеріали судових справ* використовувалися для ілюстрації деяких повсякденних практик слуг, однак їхній потенціал використано лише частково у зв'язку із демографічною спрямованістю дослідження.

До *приватноправових актових* джерел можна віднести поодинокі збережені *тестаменти* міщан, шляхти та козацької еліти, які у своїх розпорядженнях на випадок смерті інколи згадували слуг: винагороджували за службу, відпускали на волю тощо. На жаль комплекс подібних джерел обмежений, особливо, що стосується міщан та періоду XVIII ст. Наприклад, відомо 13 заповітів київських міщан [4] середини XVI – першої половини XVII ст. Опубліковані заповіти жителів Правобережжя [3;12] теж стосуються переважно вказаного періоду. Краще збереглися тестаменти представників козацької еліти [11; 13; 14; 16; 17; 31], однак їх відсоток, стосовно кількості відомої козацької старшини складає лише 1 відсоток (111 віднайдених дослідниками testamentів) [15, с. 436], до того ж вони не часто згадували слуг у заповітах.

Для демографічного аналізу побутових послуг ключову роль відіграють переписи населення, які відносяться до групи *облікових* джерел. На жаль, їх особливістю була військова та фіскальна мета, тож до переписів потрапляло переважно чоловіче населення: козаки, селяни, купці та ремісники. Облік жінок та дітей не проводився. До того ж, переписи у XVIII ст. проводили не регулярно й за різними формами, які інколи різнилися навіть у сотнях одного полку [77, с. 58]. Тож використання ревізій для обрахунку кількості слуг у господарствах не видається можливим. Хоча, наприклад, ревізія 1764 р. міста Стародуба вказує і чисельність слуг і робітників (138 осіб) [121]. Головним недоліком вказаної ревізії є те, що в ній

переписано лише чоловіче населення. Жіноче населення й навіть діти-слуги взяті на облік Генеральним описом Малоросії, який проводився на території Гетьманщини у 1765-1769 рр.

Донедавна переважна більшість дослідників використовувала книги Генерального опису здебільшого для з'ясування питань економічного розвитку та соціальної структури населення Гетьманщини [70, с. 41]. Однак документ відкриває нові можливості для дослідження раніше не вивченої групи «служителів». Звісно, не варто абсолютизувати ретельність складання опису і точність його даних, але разом з тим, «історик, мабуть, не знайти кращого облікового джерела (стосовно населення Гетьманщини)» [127, с. 37].

Опис робився з фіскальною метою і закріплював існуючу стану приналежність взятих на облік осіб. Масштаби й зміст перепису роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення населених пунктів Лівобережжя другої половини XVIII ст. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [82, с. 18]. Його організацією та проведенням займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим. Інструкцією передбачалося провести ревізію та перепис населення і майна в Україні з метою юридичної фіксації соціального стану населення й установа нового режиму оподаткування на користь державної казни [25, с. 6].

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 57). В них зосереджені дані перепису 18 міст: Гадяча, Глинська, Києва, Козельця, Коропа, Кролевця, Лохвиці, Лубен, Мглина, Ніжина, Новгородки, Переяслава, Полтави, Почепа, Ромен, Стародуба, Хорола, Чернігова [5, с. 9-10]. Незважаючи на те, що Генеральний опис складався для всіх десяти полків, книги перепису окремих сотень до нашого часу збереглися фрагментарно, або ж не дійшли взагалі. Це значно ускладнює вивчення населення окремих територій, або ж робить його взагалі неможливим. Тож, для аналізу служби ми обрали доступні для широкого загалу опубліковані документи Генерального

опису Малоросії, а саме – переписні книги полкових міст Полтави [22] та Ніжина [25].

«Опис міста Ніжина...» є копією унікального опису Ніжина, що була переписана з пошкодженого оригіналу XVIII ст. писарем Ніжинської міської думи орієнтовно в середині XIX ст. Оригінал документу вже на час копіювання був у дуже поганому стані, про що свідчить порушений порядок сторінок опису та значні пропуски в тексті [71, с. 4].

Документ умовно розподіляється на дві нерівні за обсягом частини. Перша містить загальні відомості про місто, його топографію, стан фортифікаційних укріплень Ніжинського замку, про маєтності, що належали міському магістрату, ярмарки, торги та список представників місцевої адміністрації. У другій частині документу, що містить кількісний подвірний перепис населення Ніжина, наведені відомості про його мешканців, у більшості випадків ніжинського міщанства [71, с. 12]. Співставивши текст із наявними документами ф. 57 в ЦДІАК України, зокрема, кн.341, автори публікації констатують його цілковиту ідентичність з копією середини XIX ст. [71, с. 11].

Перепис Полтави знаходиться у тому ж фонді, оп.2. Докладна інформація про проведення Румянцевського опису у місті була представлена Ю. Волошиним у вступній статті до упорядкованого ним джерела [47, с. 9-42]. Загалом, дані перепису уніфіковані, адже міста дотримувалися спеціальної форми, яка складалася з 13 пунктів. Цікавими для дослідження видаються кілька пунктів. У третьому передбачалося зібрати інформацію «про кількість приватних дворів і бездвірних хат та їхніх мешканців» [47, с. 12]. Саме тут описувалися домогосподарства до складу яких було включено «служителів» і «робітників». «Тринадцятим пунктом призначалося взяття від полкової канцелярії і від магістрату довідки про кількість найманих робітників обох статей, які бувають у місті, та про рівень їхньої заробітної плати» [47, с. 13], однак дані з цього пункту на превеликий жаль в описі відсутні.

У будь-якому разі, дані Румянцевського опису дають можливість чи не вперше побачити на сторінках облікових документів міських слуг, адже попередні описи та ревізії не обліковували жіноче населення й не виокремлювали «служителів» від

інших жителів міста. Тож надзвичайно важливо, що дані про вік, стать, походження, стан здоров'я вказані не лише для родини господаря, а й щодо слуг.

Порядок перепису міст зазвичай був таким: місцеві канцелярії складали описи для ревізорів, які збирали остаточні відомості та переписували їх із чернеток «набіло». Двори кожного населеного пункту переписувалися у певному порядку: спочатку подавалися назва вулиці та номер двору; щодо будівель зазначалося число покоїв, людських (приміщень для прислуги), комор для поклажі, стаєнь, повіток тощо. Щодо кожного двору вказувалося хто в ньому живе, стан здоров'я мешканців, їх вік, географічне походження, сімейний стан тощо. Окремо відзначалося право на володіння двором й іншим нерухомим майном; якщо у власності була орна земля, сіножаті, ліси – відзначалася їх кількість, площа та місце розташування [71, с. 8].

У переписах чітко вказані родинні стосунки мешканців міста, їх сімейний стан. Спочатку записаний голова сім'ї (може бути жінка-вдова), його дружина, їх імена, прізвище, вік, стан здоров'я. Далі йдуть діти, спочатку переписані хлопці у порядку старшинства, потім дівчата. Після них – решта родичів. Наприкінці списку членів господарства згадані «служителі», «служительніци», «служанки», «работніки», «работніци», при цьому терміни вживаються в довільній комбінації, й скоріш за все служили синонімами поняттю домашньої служби. Як правило, інформація щодо них записувалася за наступною схемою: спершу чоловіки – ім'я, вік, стан здоров'я, походження, далі жінки – вдови, одружені («женка»), неодружені («девка») із зазначенням віку і стану здоров'я. Також обов'язково зазначалася щорічна оплата кожного. Ця інформація дозволяє зробити обережні висновки про кількість «служителів» у містах та про обставини, від яких ця кількість залежала, про соціально-демографічні характеристики групи та деякі умови найму.

Характер роботи, яку б мала виконувати людина не зазначався. Виключенням можна назвати ремісників, інформація про заняття яких містилася у згадках про їх учнів. У документі також немає вказівки на сімейний статус чоловіків – «служителів». Єдиним винятком є випадки, коли особа наймалася зі своєю сім'єю. Тож чи справді майже всі чоловіки на службі були неодружені, чи просто ця інформація не потрапила на сторінки перепису залишається питанням. Цікавою є

ситуація, коли серед слуг записані малолітні особи (зустрічаються діти від 1 року і старше), адже навряд вони могли виконувати якусь роботу по дому. Все це потребує докладного вивчення.

Однак, працюючи з подібними джерелами, варто зважати на можливу недостовірність записів, що може призвести до помилкового включення, або виключення зі складу служби деяких осіб. По-перше, це стосується учнів, які фактично записані слугами, однак їх функціональні обов'язки дещо відрізнялися від звичних неспеціалізованих тогочасних слуг. Іншим прикладом неправомірного виключення зі складу «служителів» Р. Понят називає питання, щодо родичів господаря, особливо сиріт. Адже неможливо визначити, чи хтось із них не працював у господарстві на умовах слуги [167, с. 138]. Можна припустити, що існувала й певна кількість людей, які виконували обов'язки «служителів», але жили окремо чи працювали у кількох господарствах одночасно, або поденно. Це явище, безумовно, існувало, однак на сторінках вказаного перепису такі особи не зустрічаються.

Дані перепису містять інформацію про слуг у певний момент функціонування господарства і не відображають кілька важливих моментів: у який період відбувався перехід від життя вдома до найму на службу, які причини до цього спонукали, який час особа служила у одного господаря, як часто змінювала місце служби, коли її полишала, чим займалася у подальшому тощо. Тобто питання пов'язані із динамікою та трансформацією служби у часі і просторі залишаються без розгляду.

Тож, збережені джерела обліку населення дозволяють досить добре реконструювати структуру домогосподарств та виокремити «служителів», хоча питання щодо точності реєстрації залишається відкритим. Важливо, що за Румянцевським описом можна відтворити основні соціально-демографічні характеристики слуг: статево-вікову та шлюбну структуру, міграцію, соціальну приналежність, оплату праці, стан здоров'я. Обсяг і зміст Генерального перепису Малоросії вигідно вирізняється з поміж інших облікових документів періоду і якнайкраще відповідає поставленим завданням. Саме він є основним джерелом, на основі якого проводяться передбачені методиками підрахунки.

Певну інформацію про слуг знаходимо у *нарративних* джерелах. Щоденники цінні нотатками про щоденні господарські справи, побут, однак їх автори, хоча зазвичай використовували найнятих працівників у своїх домівках, дуже рідко говорили на цю тему. А якщо й говорили, насамперед, в умовах конфліктів та незвичних подій, а не щоденної практики. Слід також пам'ятати, що переважна більшість мемуаристів походили з особливо заможних груп, і їхній досвід мав небагато спільного з життям переважної більшості суспільства, включаючи пересічних міських роботодавців. До того ж, збереглося лише кілька відомих щоденників того періоду. Це спогади генерального хорунжого Миколи Ханенка [33], одного із синів гетьмана Петра Апостола [8] та генерального підскарбія Якова Марковича [7]. Ці документи відображають бачення представників тогочасної еліти, а отже і становище слуг у їх маєтках суттєво відрізнялися від «служителів» міських господарств. Згадуються слуги й у автобіографії Іллі Турчиновського [1] та щоденнику священників Кирнецьких [32].

Для соціуму Гетьманщини з його патріархальними традиціями та домінуванням домогосподарства, як місця спільного життя і господарювання не лише родини господаря, а й найманих працівників, важко відділити слуг чи говорити про їх місце у домі. Вони автоматично потрапляли до сімейної ієрархії і ставали підконтрольні господарю. Тому у роботі значна частина дослідження присвячена саме роботодавцям та взаємозв'язкам між ними і слугами. До того ж, саме вони були творцями джерел, які використовуються: спілкувалися з переписувачами про мешканців двору, подавали скарги на втікачів, писали щоденники тощо. Слід зазначити, що група «служителів» переважно складалася із простолюду, яким притаманна усна передача знань та укладення договорів. Тож, усі домовленості про службу залишалися усними, як і опис обов'язків чи правил, характерних для певного виду роботи. Це неабияк ускладнює вивчення теми та розуміння багатьох нюансів тогочасної служби, які були зрозумілі і звичні сучасникам.

Поодинокі згадки про слуг у ранньомодерному соціумі знаходимо у *пам'ятках літератури* тогочасної доби. Згадаю, насамперед, віршування Климентія Зіновієва, мандрівного ченця другої половини XVII – поч. XVIII ст. [10]. Він знав тогочасне

життя і свої спостереження перетворив у повчальні вірші на найрізноманітніші теми, у тому числі й про службу. Цінним є те, що автор не лише змальовує різні життєві ситуації, а й коментує, висловлює власне бачення, тобто ілюструє тогочасні суспільні настрої щодо якоїсь проблеми. Кілька віршів він присвятив і праці слуг.

Окремо назвемо *фольклорно-етнографічні джерела*. Вони допомагають зрозуміти світогляд тогочасних людей, їх страхи і забобони, ставлення до певних подій життя, ймовірних мотивів поведінки. Джерелами цих знань є народні пісні, казки, традиції та звичаї записані етнографами. Їх важко назвати абсолютно достовірними, особливо щодо періоду ранішого за XIX ст., однак народ подекуди досить влучно та образно описує події щоденного життя [92; 93].

Тож, вивчення документальних матеріалів показує, що найчастіше джерела відображають найзаможнішу і, як вважається, найменш численну групу міської людності. Цього замало для відтворення цілісного образу міського суспільства. Важливим моментом, який до цього часу не брали до уваги, є наявність значної кількості слуг та челяді не тільки у дворах і будинках соціальної верхівки, а й у домах міських обивателів: ремісників, купців, промисловиків, дрібних торговців та ін. Саме їх «слід» спробуємо відшукати у вказаних джерелах.

Джерельна база дослідження достатньо репрезентативна та дозволить вповні досягти мети і вирішити поставлені завдання. До огляду потрапили основні групи джерел, повний їх перелік можна побачити у бібліографічній частині роботи. Особливості конкретних документів додатково аналізуватимуться у відповідних розділах. Зауважу, що Генеральний опис, як облікове джерело, вже досить добре вивчений, тож спробуємо використати його ще не реалізовані можливості. Уже існуючі матеріали про особливості його створення, переваги і недоліки дають можливість уникнути частини помилок і максимально точно розкрити тему.

РОЗДІЛ 2. СЛУГИ В ГЕТЬМАНЩИНІ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.

2.1. Проблема термінології

Надзвичайно складним і, безперечно, необхідним є визначення особливостей термінології, за допомогою якої ідентифікували слуг в опрацьованих джерелах, адже цей соціальний статус неабияк змінював становище людини в традиційному українському суспільстві та впливав на її майбутнє. Не менш важливо усвідомлювати різницю між поняттями, що використовуються істориками, й тими, що вживалися для позначення слуг у минулому. Проблема співвідношення цих категорій надзвичайно актуальна. Безсумнівно, це пов'язано значною мірою з тим, що джерел, які дозволили б нам відповісти на ці питання, не так уже й багато.

Аналіз історичної літератури засвідчує, що під загальне означення «слуга» потрапляли особи з різним набором функцій: наймити та управителі, покоївки, фрейліни, кучери, кухарі тощо. Вони також різнилися й за своїм легальним статусом: дехто був вільним, інші – залежними, а деякі користувалися обмеженою свободою. Більше того, слуги не завжди походили з нижчих верств населення: були такі, що належали до середніх, а інколи й до вищих прошарків суспільства.

Зосередження уваги на цій проблемі важливо не лише тому, що пояснення терміну – це необхідний методологічний крок у дослідженні теми, але й через те, що поняття «слуга», що використовувалося в минулому, не завжди корелюється з сучасними уявленнями [174, с. 4]. Імовірно, різні підходи до тлумачення цього терміну в історіографії пов'язані й з різною філологічною традицією, прийнятою в тій чи іншій країні. Найкраще це простежується під час аналізу тлумачних словників.

Наприклад, словник української мови за редакцією Бориса Грінченка, який є одним із перших тлумачних словників України, ототожнює терміни «слуга», «служиня», «служанець», «служанка», «служебка», «служебниця», «служебочка»,

«служениця», «служенька», «служечка», «служитель», «служителька», «служба», «служниця». Усі ці слова похідні від слова «служба», тобто «служеніє по найму» [128] за Грінченком.

Одинадцятитомний «Словник української мови», що його було видано в 1970 - 1980 роках академією наук УРСР, пояснює цей термін дещо по іншому: «У поміщицькому та буржуазному побуті — людина для особистих послуг у домі; людина, яка служить кому-, чому-небудь, захищає чийсь інтереси» [129]. Майже в незмінному радянському вигляді ця дефініція перекочувала і в українську філологію. Наприклад, «Великий тлумачний словник сучасної української мови», виданий і перевиданий у 2001 - 2009 роках, дублює попереднє пояснення, однак розширює значення. «Слуга – (людина для особистих послуг), лакей, камердинер, прислужник, служба, служник, служитель, попихач, послугач» [41].

Вітчизняна ж історіографія для позначення цієї категорії населення здебільшого застосовує термін «наймити». Згідно з визначенням Б. Грінченка, наймит – це найнятий робітник [128], а український дослідник радянської доби Арнольд Перковський називав їх «бездомними людьми» [109, с. 17]. Словник української мови пояснює, що «наймит – це робітник, що працює по найму у приватного власника, підприємця; батрак» [129].

Дослідники зазначають, що поняття «виробник-найманець», «наймит», «найм» і «наймати» в спеціальній літературі прописані або не зовсім чітко (без урахування конкретних історичних умов і характеру виробництва), або неправильно. На превеликий жаль, означенні питання не знайшли належного висвітлення й на сторінках новітньої «Енциклопедії історії України». Зокрема, поза увагою авторів фундаментального видання залишилися такі аспекти, як еволюція та форми найму в Україні, формування ринку вільнонайманої праці тощо [63, с. 8-9].

У джерелах Гетьманщини XVIII ст. термін, яким позначали слуг, – це «слуга», «служитель» або «работнік». Так, наприклад, Румянцевський опис Малоросії (1765-1769 років) називає їх «служанки», «служительниці», «служителі», «работніци», «работніки» [22, с. 47-50]. Коли ж говорити про сповідні розписи, там уживається лише термін «служитель». Він переважає й у тих ревізіях, у яких узагалі виділяли

цю категорію. Зустрічається вживання термінів «слуг/служителей и работников», «наемних служителей» та навіть облік «бурлакъ по разнымъ містамъ от найму поденно и неделно работающихъ мествъ своихъ неиміющихъ» [103, с. 80]. У приватних листах, щоденниках козацької старшини, тестаментях XVIII ст. одночасно побутували терміни слуга, служитель, а також хлопець, дівка, молодик, молодиця, баба чи просто ім'я особи. Подекуди лише з контексту стає зрозуміло, що вказана на ім'я особа служить комусь. Термін «работник» зустрічається набагато рідше, переважно в офіційній документації: у пізніх ревізіях та Румянцевському описі. У раніших документах, наприклад, актових книгах XVI-XVII ст. та тестаментях цього періоду переважно вживається термін челядники, хоча часто слуги просто іменуються хлопцем або дівкою його/її, вказуючи господаря.

Важко пояснити, чому для означення людей, які займалися однаковою роботою, застосовувалися різні терміни. Можна припустити, що всі вони перебували у вжитку одночасно та означали одне й теж. Якщо ж й існували якісь відтінки в значенні цих слів, достовірних відомостей про це не збереглося, що дає підставу науковцям висловлювати різноманітні припущення. В одній із праць зустрічаємо тезу про те, що «поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані «служителі», які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання в помешканні державця» [113, с. 16], хоча навряд ця теза відповідає дійсності. Імовірно, уживання певного терміну змінювалося з часом, трансформуючись відповідно до соціально-економічних змін у суспільстві. Так слово челядник було явним пережитком феодальних часів, яке в XVIII ст. переважно зникло із вжитку, змінившись на служитель чи слуга, а на означення залежної особи почав уживатися термін кріпак.

У «Словнику української мови» «служитель» позиціонується як застаріле, «те саме, що слуга» [129]. Термін «работник» у ньому не зустрічається. Натомість є «робітник», що означає людину, яка «створює матеріальні цінності, працюючи на промисловому підприємстві; у капіталістичному суспільстві — представник експлуатованого класу, позбавлений засобів виробництва; пролетарій» [129]. Цікаво, що одним із тлумачень терміну «робітник» є таке «той, хто найнявся до кого-небудь

працювати на нього; наймит» [129]. Тобто терміни «робітник» і «наймит» ототожнюються, хоча у сучасній історіографії все ж проводиться розмежування цих значень.

Візьмемо для порівняння один із найбільших російських тлумачних словників радянських часів «Большой толковый словарь современного русского языка» під редакцією Дмитра Ушакова. У ньому фігурують терміни й «служитель», і «работник». Так «служитель» – це «работник, слуга (устаревшее)», а «работник» – «тот, кто работает, трудится; то же, что рабочий (устаревшее) [133]. Відповідно, у радянських та деяких пострадянських історичних працях наймитування пояснювалося розвитком капіталістичних відносин, а наймані робітники сприймалися як протопролетаріат, експлуатований буржуазією, а саме поміщиками й заможним селянством [91, с. 34].

Сучасні російські дослідники серед «дворовых служителей» виокремлюють і вільнонайманих слуг, яких називають «человек его» [84], «послуживец» [83] тощо. Вони також указують на необхідність перегляду понять, адже термін «холоп», яким у більшості випадків послуговуються для характеристики дворових людей, не відображає всі особливості цієї категорії та апелює до виключно залежного статусу останніх. Хоча серед «служителів» були як кріпаки, так і особи, які добровільно віддали себе в неволю, а також «відпущені на волю» та служачі «по паспортам» відставні солдати, діти священників, іноземці тощо [84, с. 471].

Характерною рисою й «человека», і «послуживца» було співставлення їх статусу з кимось, знаходження при комусь, хто по відношенню до них був паном / господарем. У своїй сукупності такі «работники / служители» становили досить сформовану, хоча й без чітких правових меж соціальну категорію. У петровський час ця категорія поповнювалася переважно за рахунок вільних від яких би то не було тяглих або службових зобов'язань людей та входила в гнучку й рухому конструкцію «різночинців». Основним заняттям її представників була різноманітна робота / служба в приватних будинках [83, с. 554].

Англомовні автори, говорячи про слуг, застосовують термін «*servant*» або «*domestic service*» [149, с. 1]. Щоб зрозуміти, що мається на увазі під цими

термінами, звернемося до одного з найвідоміших академічних словників англійської мови, а саме – Оксфордського словника англійської мови (англ. *Oxford English Dictionary*). Серед пояснень терміну «*servant*» є такі: «Особа обох статей, яка знаходиться на службі в господаря або господині; той, хто зобов'язаний працювати на користь хазяїна і виконувати його (чи її) команди»; «Особистий чи домашній служитель; той, у чий обов'язки входить чекати на свого господаря / господиню, або ж виконувати певну роботу в його / її сім'ї (домогосподарстві)» [165].

Примітно, що цей термін застосовувався також для означення рабів у північноамериканських колоніях в XVII-XVIII ст., а потім у США. Тобто слуга, зазвичай, прирівнювався до раба. Ним же в деяких англомовних працях помилково називають кріпаків у Російській імперії, не роблячи відмінностей між ними й вільнонайманими слугами. Також існує невелика відмінність щодо застосування терміну «*domestic servant*» (прислуга, хатня робітниця). У тому ж словнику знаходимо, що це «особа, якій платять за допомогу з прибиранням та іншою чорною роботою в будинку» [165].

Підсумовуючи, можемо визначити, що *servant* (слуга) – це загальний термін, яким називають усіх слуг загалом. Інші, більш вузькі, указують на конкретні функціональні обов'язки. Наприклад, *lackey* (лакей) – спеціальний слуга в лівреї чи чоловік-слуга або *butler* (дворецький) – головний слуга в будинку [165]. До слова, італійська дослідниця Рафаелла Сарті (*Raffaella Sarti*) зазначає, що в доіндустріальній Європі насправді домашня служба не була конкретною роботою, а скоріше типом відносин, які могли б існувати між людьми різного соціального класу, географічного походження, навчання, доходу, статі, віку, сімейного та правового статусу. Слугою вважалася особа, тому що він (або вона) мав господаря, а не тому, що він (чи вона) здійснює конкретне завдання [173, с. 1].

Звісно, не можна стверджувати, що служба у всіх випадках була позитивною. Існувала значна частина молодих людей, які тимчасово «працювали в якості слуг і наймитів, набуваючи в такий спосіб життєвого досвіду поза межами власного дому» [44, с. 396]. У західній історіографії ця домінуюча серед «служителів» вікова група отримала назву «*life-cycle servants*». Цим терміном позначають осіб, які виконували

роботу за наймом у той період свого життя, коли вони вже залишили батьківське господарство, але ще не створили власного [167, с. 248]. Молода людина на порозі шлюбу також могла відправлятися в найми, щоб, заробивши гроші, отримати певну економічну самостійність від батьків, зіграти гарне весілля й розпочати ведення свого окремого господарства [23, с. 372-373].

Етнограф Василь Маліков зауважує, що у найми йшли також члени заможних сімейств, зокрема, молодь наймалася до ремісників у навчання. Таке учнівство дослідник вважає не тільки засобом передачі ремесла але й однією з форм наймання, залучення робочої сили, оскільки виконуючи всі доручення й роботи, які давав майстер-ремісник, учень натомість отримував професію [91, с. 36]. До того ж, учні проживали в одному домі з господарем [174, с. 4-5]. У джерелі їх так само називали «работниками», і лише вказівка на спосіб оплати: «*взят на изучение портному майстерству без заплаты*» виказувала їхній учнівський статус [44, с. 400].

Термінологічне розмаїття призвело до співіснування в контексті історичних досліджень різних визначень поняття служби: ті історики, які були зацікавлені у вивченні певних аспектів цього поняття, використовували відмінні визначення терміну «слуга». Перша спроба систематизації визначень, що використовувались істориками, була зроблена Ренате Дюрр (*Renate Dürr*) (1995). Вона виокремила три основних підходи: одна частина вчених позначає терміном «слуга» людей, що належать до нижчих соціальних класів (*Unterschicht*) через свою бідність і сільське походження багатьох із них; друга частина дослідників аналізує їх відповідно до вікових груп, адже значна їх кількість була молодими людьми у віці від 15 до 29 років, які залишали службу після вступу в шлюб (*life-cycle servants*); третя група науковців вважає, що слуги – це нижчий клас у домашній спільноті (*unterster Stand der häuslichen Gesellschaft*)[173, с. 2].

Гостру полеміку серед учених викликає також питання: кого саме варто вважати слугами? Наприклад, Анжеліна Арру (*Angiolina Arru*) (1990) застерігала, що включення учнів (*apprentices*) у склад домашніх слуг призведе до перебільшення кількості чоловіків на службі. П. Ласлетт і Дж. Хайнал включають у категорію «слуги» велику кількість людей, об'єднаних фактом проживання в будинку свого

господаря (учнів, наймитів і т.д.). Це однаковою мірою доречно, як і виключення учнів із досліджень та включення до них слуг, які не живуть з господарем [173, с. 2].

Неоднозначність, яка завжди характеризувала поняття домашніх слуг, впливала і на якість переписів. На помилкове включення у категорію слуг деяких людей звернули увагу англійські переписувачі. У 1861 р. вони пояснювали, що під «домашнім слугою» («domestic servant») розуміється той, який працевлаштований у якійсь іншій сім'ї, ніж його власна. Діти чи інші члени сім'ї, що живуть вдома, називаються слугами, але займаються лише своїми власними побутовими обов'язками, повинні розглядатися як неприписані родичі та називатися «дочка, племінниця» тощо. У черговій Інструкції переписувачів (1871 р.) вказувалося, що коли сестра, дочка чи інший родич описуються як «економка», «слуга», «гувернантка» тощо, повинні бути зараховані до вказаних занять. У 1891 р. доньки та інші жінки-родичі глави сім'ї, яких було визначено як «допомога у виконанні домашніх обов'язків», були віднесені до числа домашніх слуг [170, с. 252-253]. Отож побутова служба – це професія, надзвичайно складна для тлумачення, а класифікація всіх видів жіночої діяльності створювала великі проблеми для чиновників по всій Європі. Тож дехто міг бути записаний слугою, хоча водночас був селянином, крамарем тощо [170, с. 253-254].

Наприклад, у Стокгольмі 35 пекарів та 7 удів пекарів у 1740-41 рр. мали у своїх домашніх господарствах 140 дівчат-слуг, а 54 пивоварів та 14 удів пивоварів наймали 157 дівчат-слуг. Малоімовірно, що всі вони займалися домашніми справами. Дівчина могла робила таку ж роботу, як і молодий чоловік, але ніколи не прагнула стати учнем чи майстром [163, с. 48]. Тож служниці ремісників теж могла викорувати якусь роботу. Наприклад, у чинбарстві, а саме, при сіянні дуба, купівлі дров та інших речей, у ношенні шкір до води та від неї, до їх розвішування, збирання та переховування тощо [73, с. 188]. Припускаємо, що і у Гетьманщині служниць могли залучати до ремісничої роботи. Так, у Полтаві ремісники наймали 50 служниць (30 % від усіх слуг ремісників), а у Ніжині згадуються учениці бламарника (докладніше у Розділі 4).

Нарешті необхідно чітко усвідомлювати юридичні особливості статусу слуг, коли мова йде про ті області, де на початку Нового часу продовжували існувати істотні правові обмеження особистої свободи, як у випадку з кріпаками [173, с. 2]. Тож існувала значна кількість людей, яких уважали слугами «через їх підлегле становище в нерівних відносинах» [174, с. 4-5].

Найбільш близькими за соціально-економічними характеристиками та спільним правовим полем до українських реалій можна вважати польських домашніх слуг (*szłużba domowa*). Великий тлумачний словник В. Дорошевського дає наступне визначення терміну «*szłużący*» (слуга): «той, хто займається чиймсь домом, господарством і отримує за це заробітну плату» [185]. На мою думку, це пояснення є найбільш вдалим, адже відображає основні характеристики, за наявності яких особу можна вважати слугою. Тобто поняття стосується не лише домашньої роботи, а загалом усього домогосподарства (яке могло бути досить значним), і головне, за службу особа отримує заробітну плату, про що не згадувалося в жодному із вище названих визначень, крім «*domestic service*».

Тож у роботі під поняттям «слуга» ми розуміємо «той, хто займається чиймсь домом, господарством і отримує за це заробітну плату». Він використовується для означення усіх категорій слуг відомих у різні періоди вітчизняної історії та відповідає англomовному терміну «*servant*». Терміни «служителі», «робітники», «наймити» вживаються у роботі як синоніми терміну «слуги».

2.2. «Life-cycle servants»: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини XVIII ст.

Слуги хоч і знаходилися біля підніжжя соціальної піраміди суспільства, були, водночас, енергійною й мобільною частиною населення, адже більшість із них становили особи у віці від 15 і до 30 років, які працювали в якості слуг, набуваючи в такий спосіб життєвого досвіду поза межами власного дому. У західній історіографії ця домінуюча серед «служителів» вікова група отримала назву «*life-cycle servants*». Цим терміном позначають осіб, які виконували роботу за наймом у той період свого

життя, коли вже залишили батьківське господарство, але ще не створили власного [167, с. 248].

Варто зазначити, що дослідники усвідомлювали, що слуги – молоді, неодружені, що живуть у будинку господаря та мають в основному сільське походження – були особливим видом слуг [171, с. 12]. Разом з тим, автори не завжди відзначають різницю між типами «служителів» чи й зовсім розглядають «*life-cycle servants*» як єдиний тип слуг. Зокрема, деякі вчені мали справу з міською домашньою службою, наймитами на селі чи обслугою аристократичних господарств тощо. Саме тому надзвичайно актуальним є усвідомлення основних характеристик поняття «*life-cycle servants*» (що в дослівному перекладі означає «слуги життєвого циклу»), як одної із найчисленніших категорій, яка, імовірно, існувала й у містах Гетьманщини.

Насправді ж за різними даними кількість слуг у містах Гетьманщини XVIII ст. коливається в межах 17-20 % (подекуди 25 %), що не надто різниться із даними польських дослідників (у межах 16-28 % від загальної кількості жителів міст), але значно перевищує західноєвропейські відповідники (10 % активного населення). При цьому більшість слуг становили діти й підлітки [46, с. 117-119].

Тож, спробуємо докладніше розібратися, яке значення вкладають у поняття «*life-cycle servants*» зарубіжні дослідники, особливо його творці Дж. Хайнал і П. Ласлетт. Доцільним буде порівняти доступні відомості про європейські країни з реаліями Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст. Учені припускали, що служба відігравала центральну роль у європейській господарчій системі та була важливим елементом у формуванні родини. Особливого значення набула стаття одного з учасників Кембріджської групи Дж. Хайнала про «європейський тип шлюбності», що з'явилася у 1965 р. та стала класичною, оскільки без посилань на неї не обходиться жодна серйозна праця, присвячена історії шлюбу та родини [152]. Він писав, що Західна Європа характеризується своєрідною моделлю шлюбу, відмінними рисами якої були висока частка самотніх людей і пізній вік вступу в нього. Причина цього – необхідність набуття навичок і вмінь, перш ніж одружитися. Молоді люди часто досягали цієї мети, працюючи в якості прислуги або учнів [171, с. 10].

Значну роль у розробленні нових підходів і методів дослідження родинних структур відіграла проведена в 1969 р. конференція «*Household and Family in the Past Time*» («Домогосподарство й родина в минулому»), матеріали якої були опубліковані окремою книжкою в 1972 р. У виступі британський дослідник П. Ласлетт визначив існування людей, які живуть в інших домогосподарствах, ніж ті, у яких вони народилися як «соціологічне відкриття» [171, с. 11]. В іншій праці він охарактеризував службу як «практично універсальну характеристику доіндустріального англійського суспільства» [159, с. 15-16]. Таким чином, довгий час інститут служби розглядався невід'ємно від історії родини, а самих слуг рахували як частину домогосподарства.

У 1977 р. П. Ласлетт зазначив, що в Західній Європі багато слуг були молодими й неодруженими, й увів концепцію «*life-cycle service*» (служба життєвого циклу), припускаючи, що служба для значної частини людей, залучених до неї, є тільки етапом у їхньому житті. Він також припустив, що близько 40% молодих працівників наймаються у віці від 12 до 22 років. Іншими словами, існування слуг було однією з найважливіших характеристик західної сім'ї, як і нуклеарність, пізній шлюб і невелика різниця у віці чоловіка та дружини [171, с. 11].

На початку 1980-х Дж. Хайнал ускладнює свою модель. Порівнявши демографічну статистику кількох європейських країн за період другої половини XVIII – початку XX ст., дослідник географічно поділив ці країни на дві великі групи, провівши між ними лінію в напрямі від Санкт-Петербурга до Трієста. Відповідно до його висновку, на схід від неї панувала орієнтація на ранню й універсальну модель шлюбу, а на Заході була поширена, за його термінологією, «європейська шлюбна модель», яка вирізняла західноєвропейців з усього іншого світу, оскільки не передбачала настанови на всезагальну шлюбність, що для того часу було унікальним явищем [50, с. 31].

Дослідник заявив, що на північному заході Європи, тобто у скандинавських країнах (за винятком Фінляндії), у Великобританії, Нідерландах, у північних областях Німеччини та Франції, шлюб був пізнім для чоловіків і жінок (після 26 років для чоловіків і після 23 для жінок) і що «*life-cycle service*» дуже поширена. За

Хайналом, у цих областях слуги складали не менше 6% населення, часто більше ніж 10%. Вони були, як правило, молодше 30 років і переставали служити, коли одружувалися. Дослідник не аналізував Південну Європу, Фінляндію і країни Балтії, однак зазначив, що принаймні в деяких частинах цих регіонів шлюб був досить раннім. У Східній Європі молодята, як правило, жили в сім'ї разом із літнім подружжям, були поширені спільні родини, у той час як слуги, зазвичай, становили менше 2% від населення [171, с. 11].

У той же період Ласлетт запропонував чотири елементи класифікації європейських моделей шлюбу та сімейних форм, які включають і слуг також. Він припустив, що Європа може бути розділена на чотири області: Західну, Центральну, Східну та Середземномор'я. Згідно з цією схемою, показники змінюються із заходу на схід і з півночі на південь: кількість молодих сімей, що проживають окремо від батьків (*neolocality*) та складаються з подружньої пари і одного чи кількох дітей (*nuclearity*), зменшується, вік вступу в шлюб знижується (особливо для жінок), а наявність слуг життєвого циклу стає менш поширеним. Відповідно до цієї класифікації, неодружені «*life-cycle servants*» (слуги життєвого циклу) були дуже поширені в Північній і Західній Європі, не рідкість у Південній Європі, майже відсутні у Східній Європі; одружені слуги (а також ті, які були родичами своїх господарів) були наявні тільки в Західній та Центральній Європі [171, с. 12].

У той час, з одного боку, дослідники зробили величезний прогрес у дослідженні теми, з іншого, дані не завжди можна порівнювати. Це також пов'язано з тим, що на додаток до даних, зібраних істориками сім'ї, є також дослідження, проведені соціальними, економічними, гендерними істориками, які були більш зацікавленими в інших типах слуг та / або в інших аспектах історії слуг.

Твори Хайнала й Ласлетта спонукали величезну кількість подальших досліджень. Говорячи про Північно-Західну Європу варто згадати Елізабет Еван (*Elizabeth Ewan*), яка стверджує, що домашня прислуга в ранньомодерній Шотландії існувала за Північно-Західноєвропейським зразком, відповідно до якого «більшість молодих людей ставали на службу або навчання з початку або середини підліткового віку до двадцяти років».

Шейла Маклайзек-Купер (*Sheila McIsaac-Cooper*) підтверджує, що в ранньомодерній Англії також був поширений високий відсоток молодих слуг (близько трьох п'ятих), часто з тієї ж соціальної верстви що й господарі. Переважна більшість «служителів» були «*life-cycle servants*» (слугами життєвого циклу): лише деякі «*lifetime*» (пожиттєвими) (тобто люди, які залишалися на службі все своє життя або вступили на службу в дорослому житті, і, які іноді були одружені або овдовіли) [171, с. 13].

Що стосується скандинавських країн, згідно з Беатріс Морін (*Beatrice Moring*) «служба була для значної частини населення Швеції та Фінляндії в XVII – XVIII ст. явищем життєвого циклу. Навіть незважаючи на те, що існували люди, які провели все своє життя в служінні іншим, більшість працівників – віком 15-30 років» [163, с. 43]. Як показав Крістер Лундх (*Christer Lundh*) протягом XIX ст. число слуг знизлося: у 1800 р. до 15% сільського населення, у 1900 – до 5% [160, с. 71]. У Норвегії, як пише Сольві Согнер (*Sølvi Sogner*), у 1801 р. 74 % сільських жінок слуг (і 70% міських) були молодшими 30 років [175, с. 98]. Навпаки, в Ісландії, де через специфічні політичні рішення шлюб був можливий тільки для тих, хто мав ферму, часто спостерігалися більш тривалі періоди служби ніж традиційно у «*life-cycle servants*», або навіть перехід до служби протягом життя. У німецькому приході Белм, недалеко від Оснабрюка, у XVII – XIX ст. слуги становили близько 12% від загальної чисельності населення парафії. Одружених й овдовілих не існувало, адже слугам не дозволяли одружуватися. Тим не менш, майже не траплялося пожиттєвих слуг: у 1858 р. близько 83 % як чоловіків, так і жінок були віком між 15 і 29 [171, с. 18].

Однак чи справді варто говорити про чіткий поділ на схід та захід при розгляді інституту служби? Однією з перших закордонних науковців дослідженням служби в Росії зайнялася Трейсі Деннісон (*Tracy Dennison*), яка дійшла висновку, що не варто говорити про слуг, як про «практично невідомий клас людини в російських кріпацьких селах», адже «домашня прислуга й робочі, що жили разом з господарями були представлені й серед кріпацьких домогосподарств». Однак учена зауважує, що не варто вважати службу в Росії такого ж роду феноменом життєвого циклу, як це

побутувало в Англії чи північно-західній Європі. Слуги, як правило, походили з бідних верств суспільства, в основному чоловіки й часто в шлюбі. Жінки-слуги – середнього віку вдови або старі діви» [171, с. 16].

Висновки Ласлетта, як показали останні дослідження, виявилися хибними й щодо Гетьманщини. Більшість сучасних вітчизняних науковців висловлює припущення, що українська молодь починала займатися найманою працею так само рано, як і західноєвропейська. Наприклад, Ю. Волошин стверджує, що більшість слуг Полтави, якщо їх розподілити за віковими групами, становили відносно молоді люди: від 10 до 30 років [44, с. 395]. За його підрахунками у 1765 р. їх частка становила 77,5% (939 осіб), а в 1775 – 80% (735 осіб) від загальної кількості слуг. Більшість серед них – 29,1% та 30,9% були підлітками 15-19 років, а ще 17,1% та 20,7% припадала на молодих людей 20-24 років [46, с. 120].

Коли ж говорити про середній вік полтавських слуг, згідно з Румянцевським описом, для чоловіків він становив 21,7, а для жінок – 22,3. Згідно зі сповідними розписами, як для чоловіків, так і для жінок, середній вік був майже однаковим – 22,3 та 22,8 років. В обох випадках він нижчий від середнього шлюбного віку мешканців Полтави – 28,1 в чоловіків і 22, 3 серед жінок [49, с. 21]. Отже, ці дані дещо підважують теорію про особливі умови шлюбності в Східній Європі, адже як і на Заході, більшість слуг наймалися, доки не одружаться. Навіть в українських народних казках чітко простежується термін служби молоді – до одруження [93, с. 91].

Польща також знаходиться поза лінією розмежування Хайнала, тобто очікувано служба має бути нечисельною. Насправді, слуги виявилися досить поширеним явищем як у сільських, так і міських районах. Крім того, у малих містах і селах домашніми працівниками були, в основному, молоді люди, які не перебували в шлюбі та які служили, перш ніж одружитися [171, с. 16]. Тільки у великих містах, як Краків чи Варшава, пожиттєві слуги були численні, здебільшого краще спеціалізовані, ніж сільські слуги, часто у шлюбі або овдовілі і з дітьми [171, с. 17]. Однак загальна кількість слуг у польських містах була досить високою. Як стверджує Р. Понят, частка представників цієї групи у Варшаві (1787) становила 21,5

%, у Велюні (1791) – 16,8 %, а у Кракові (1795) – 27,8 % [166, с. 247]. Згідно з дослідженням М. Шолтисека, у парафії Буяків (Bujałów), розташованій у регіоні Гірського Шльонська, частка слуг, назагал, становила 26 % всієї людності [179, с. 26]. Як показали Ц. Кукло і М. Камеска, у Польщі число слуг складало (без учнів) 16,4 % у віці старше 10 років в Любліні (1680); 17,7 % – у Кракові (1699); 20,9 % – у Львові (1662); 26,2 % – у Познані (1590), 27,5 % – у старій Варшаві. У сільській місцевості Куявії вона дорівнювала 24% [157, с. 367]. Спостерігаємо суттєві відмінності через особливості кожного міста. Крім того, дані, зібрані в різні епохи, повинні бути оцінені з великою обережністю, адже можна визначати слуг по-різному.

За наявною інформацією виходить, наприклад, що в містах ранньомодерної Англії вони становили від 7,7 до 13 % від загальної чисельності населення, у той час як в італійських містах вони були між 5,3 і 16 %. Вони також були досить численні в російському місті Санкт-Петербурзі, де в 1804 р. становили 14,9 % від загальної чисельності населення, у той час як у Белграді, у 1733-34 рр., склали 10,3 %. Таким чином здається, що А. Фов-Шаму запропонувала дуже вузький діапазон, коли писала, що слуг було більш-менш 10-12% від загальної чисельності населення доіндустріальних європейських міст. Однак вона була права, підкреслюючи, що пропорції слуг у загальній чисельності населення різних європейських міст були дуже схожі [171, с. 25]. Можливо, як було запропоновано Карлом Кейзером (*Karl Kaser*), існувала перехідна зона, яка включала Угорщину, Польщу, Прибалтику і, де типові особливості Заходу і Сходу поєднувалися [171, с. 18].

Проте, якщо розглянути всю Європу, виявиться, що немає необхідного зв'язку між поширенням служби життєвого циклу (*life-cycle service*), пізнім шлюбом, високими темпами безшлюбності та простими сім'ями, з одного боку, і дефіцитом слуг життєвого циклу, раннім шлюбом і складними сім'ями з іншого. Насправді, гіпотеза Ласлетта виявилася «слабкою, а не винятковою, стверджуючи, що чотири функції, які описують західний тип сім'ї є взаємозалежними, але це ніколи повністю не відповідало дійсності» [171, с. 19].

Разом з тим, важливо, що в багатьох європейських районах не було майже ніякого зв'язку між вищезазначеними змінними. Звичайно, маємо ще недостатньо досліджень, щоб стверджувати, що лінія Хайнала не має жодної обґрунтованості в розмежуванні Європи за типом шлюбності й відповідно поширеністю служби, як явища життєвого циклу. Однак однозначно ясно, що уявлення західних учених про особливості розвитку Східної Європи потребують корекції.

У цілому, як П. Ласлетт так і Дж. Хайнал вважали циркуляцію молодих незаміжніх слуг найважливішою ознакою західноєвропейських родин. Це була особливість, що мала далекосяжні наслідки для суспільства в цілому: через те, що до шлюбу слуги накопичували ресурси для створення своїх власних незалежних сімей, одружувалися пізно, і, відповідно, народжували пізніше. А тому сприяли існуванню суспільства з відносно низьким відсотком народжуваності (і смертності) і відносно непоганим балансом між населенням і ресурсами. Крім того, служба впливала на соціалізацію дітей, а також родинні зв'язки. Значна кількість дітей росла в сім'ях, де були слуги, тому багато молодих людей залишали своїх батьків досить рано, щоб приєднатися до інших домогосподарств у якості прислуги [171, с. 12]. Тож з'ясування, наскільки подібна ситуація відповідала реаліям Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст., є одним із головних завдань цього дослідження.

2.3. Служба vs навчання.

Одним із важливих, але також не вирішених однозначно питань є окреслення меж соціально-професійної групи, яку укладачі Генерального опису називали «служителями» та «робітниками». Це, у першу чергу, стосується питання включення до цієї категорії учнів ремісників, які в певних аспектах свого функціонування мали багато спільного. З одного боку, джерело чітко відносить їх до найманих працівників: *«У него работникъ Антон Приходько уродженецъ Миргородского полку з местечка Чигирин Дуброви козачій синь десяти леть. Взять на изучение сапожному майстерству беззаплати»* [22, с. 332]. З іншого боку, «учнівство істотно відрізняється від наймитування», адже його основною метою було

отримання ремісничого фаху. При цьому учень фігурував джерелом безкоштовної робочої сили та був прив'язаний до майстра на довший термін, порівнюючи з наймитом [123, с. 309].

Серед вітчизняних дослідників на сьогодні не існує єдиного погляду на цю проблему. Ю. Волошин, наприклад, окреслював як слуг усіх, хто був зареєстрований у домогосподарствах міста Полтави, у тому числі й учнів [181, с. 371]. Ігор Сердюк [118] та Оксана Коваленко [156; 78] визнаючи, що обом категоріям притаманно багато спільного, досліджували учнів ремісників як окрему категорію. Це зокрема пов'язано з різною спрямованістю вищезгаданих досліджень.

Зауважу, що й серед європейських дослідників відбувалися дискусії з приводу правильного тлумачення категорії «слуг». Наприклад, А. Арру звертала увагу на те, що деякі вчені, досліджуючи життя домашніх слуг, помилково включають учнів до числа домашніх слуг, тим самим перебільшуючи число чоловіків на службі [145, с. 564]. Р. Сарті пропонує включати до категорії слуг людей, об'єднаних спільним проживанням в будинку господаря. Це необхідно, у першу чергу, для тих дослідників, які хочуть перевірити гіпотези, сформульовані П. Ласлеттом та Дж. Хайналом щодо ролі домашньої служби у домогосподарствах. Прагнення дослідити різні аспекти питання може виправдати використання різних визначень. Найважливіше усвідомлювати відмінності між визначеннями та труднощі, що виникають при їх порівнянні [173, с. 2].

Р. Сарті також зауважує, що з формальної точки зору, служба та учнівство були різними. Слугам платили за роботу, тоді як учням – ні. Натомість відомі випадки, коли учні або їхні батьки платили майстру за навчання. Більше того, учнівські угоди підписувалися на тривалий період семи-восьми років порівняно з щорічними контрактами домашніх працівників. Однак і слуги, й учні, як правило, жили в домі свого господаря, були підпорядковані його владі й мусили підкорятися й служити. Крім того, деякі з них працювали лише за утримання та помешкання, тоді як учні могли виконувати обов'язки слуги в будинку господаря. Як наслідок, на практиці може бути дуже важко, а то й неможливо, чітко розмежувати учнів і слуг. У будь-

якому випадку, як домашня служба, так і учнівство розглядалися переважною більшістю дослідників як тип послуги [170, с. 200].

Аналізуючи ремісничі спільноти Гетьманщини, О. Коваленко серед відмінних рис учнів та наймитів називає вік та спосіб життя. Дослідниця наводить відомі дані щодо вікового розподілу учнів ремісників. Тож, наприклад, у Ніжині він коливався в межах 5-19 років (найбільше було 10-15 річних учнів). Вік полтавських учнів – в межах 8-15 років, а у Стародубі більшість (82%) становила 12-14 років, але були й 15-18-річні. Натомість у Переяславі віковий діапазон учнів ремісників коливався в межах 13-25 років із переважанням 13-18-річних [78, с. 39]. Вона визнає, що учні 5-8 років не одразу займалися ремеслом, а працювали, вочевидь, по дому, прибирали у майстернях, поралися з господарством й орали землю. А до «штуки» вони приступали вже пізніше. Але великі відмінності полягали в тому, що учні не отримували коштів за роботу й приходили в родину на довший термін. І, найважливіше, вони, у підсумку, отримували фах, який визначав подальшу долю і, у той же час, ставив їх на кілька шаблів вище за наймитів [78, с. 40].

Остання теза досить суперечлива. Наприклад, європейські дослідники вважають, що учні мали нижчий юридичний та економічний статус, ніж слуги у господарстві. Останні отримували заробітну плату за свою роботу, учні ж (або їхні батьки) повинні були платити за навчання, тому вони не робили внесок у сімейний бюджет, а черпали з нього. Відшкодуванням для учнів мало стати набуття навичок та мережі потенційних колег, постачальників та клієнтів, а не негайна заробітна плата [151, с. 295]. Тож, юнаки, рідше молоді жінки, укладали контракт на роботу з визначеним майстром чи торговцем на тривалий період, як правило, на кілька років, в обмін на навчання в ремеслі чи торгівлі [184, с. 3-4].

Зауважу, що впродовж XVI–XVII ст. у багатьох ремісничих об'єднаннях – цехах відбувався процес майнової диференціації. Заможніші майстри, нехтуючи статутом цехів, самовільно збільшували кількість підмайстрів та учнів, чисельність яких в одній майстерні становила 10–15 осіб. Стала звичайним явищем практика використання наймитів, на їх становище переходили підмайстри й учні [110, с. 54].

Для отримання звання майстра потрібно було пройти триступеневу підготовку: учень-підмайстер-майстер [108, с. 118]. Ця цехова піраміда була рухома, адже учні ставали підмайстрами, а ті – майстрами [73, с. 181]. Однак складається враження, що етапи цехової ієрархії, які розділялися певними ініціативами, притаманними середньовічному європейському суспільству, у Гетьманщині XVIII ст. не були яскраво відділені. «За цеховими книгами, інколи важко зрозуміти про кого йдеться: про учня чи підмайстра, про підмайстра чи молодшого брата. А якщо додати сюди учнів та робітників позацехових майстрів, то межі цієї спільноти ще розширюються» [78, с. 40].

Учнівство було першим формальним етапом у цеховій кар'єрі [75, с. 22]. Вступаючих на навчання чекав випробувальний термін (від 2 до 6 місяців), після якого учня записували до цехового реєстру. У цей час кандидат в учні працював безоплатно й лише у випадку прийняття майстром на навчання сплачував вступний внесок. Імовірно, плата за навчання могла надаватися й в іншій формі, передовсім у безкоштовній праці учня по господарству [75, с. 23]. Тобто у випробувальний період кандидати в учні були якнайбільше наближені до слуг, які знаходились на утриманні господаря. Та й пізніше їх обов'язки не дуже відрізнялися від найнятих помічників ремісника. Наприклад, у «Щоденних обов'язках учнів» ужгородського цеху шевців записано, що учень, крім своїх прямих обов'язків по ремеслу повинен допомагати господині по господарству: носити дрова, воду, забавляти немовля. Якщо майстер загуляв і затримувався, то той повинен був іти йому назустріч з ліхтарем й освітлювати дорогу [108, с. 119].

Більше того, далеко не всі учні успішно завершували навчання та здобували фах (за даними деяких міст 30-80 % внесених до реєстру учнів не витримували умов навчання [75, с. 24]). Та й не всі кандидати офіційно ставали учнями, імовірно, маючи можливість залишитись на службі. Адже «ремісники для своєї торговельної діяльності мали численних помічників та продавців, які, очевидно, утримувалися на умовах найманої робочої сили» [75, с. 22].

Якщо учень «витерпів» визначені роки навчання, він отримував визволення й переходив у статус робенця чи підмайстра. Однак він не відразу ставав повністю

самостійним, а мусив відпрацювати на майстра певний час (2-6 місяців) безоплатно або за половину платні підмайстра [75, с. 25].

Можна припустити, що в такому становищі перебували полтавці Павло Городецький, який *«имеет цирулническое искусство и ис получаемого за оное платит половину показаному Бете»*, [22, с. 95] та Іван Жидко, який *«живет из половины получаемого от цирюрнического искусства»* [22, с. 102]. В обох випадках вони записані «работніками». Павло проживав сам, однак помешкання йому наймав полковий цирульник Василь Бета, якому він віддавав половину прибутку. Іван жив у родині Лубенського козака Омеляна Миронова (мав дружину й четверо дочок) в орендованих кімнатах шинкового двору церкви Воскресіння Христового. Окрім нього, Омелян наймав ще одного робітника Івана Іванова з Ніжина за 8 рублів. Сам же господар *«бавится цирулническим исскуством»*, однак у цех не записаний. Та й відповідного цеху у Полтаві не було.

Загалом, у Генеральному описі підмайстри не виокремлюються серед інших категорій населення, тож, скоріше за все, були зараховані переписувачами до категорії «служителів» та «работніків». Про це свідчить і значна перевага – у 2-3 рази – чоловіків на службі саме в категоріях ремісників та підданих, які займалися позацеховим ремеслом (докладніше у 4 розділі).

До категорії «служителів» у переписі могли потрапити й робенці (якщо такі, звісно, існували у містах Гетьманщини), які відрізнялися від учнів тим, що отримували платню, хоча й меншу ніж підмайстер [75, с. 29]. Це схоже на випробувальний термін, перед тим, як стати підмайстром, адже за майстром залишалось останнє слово: чи достатньо в робенця кваліфікації, щоб перейти на наступний щабель навчання.

Підмайстер, подібно до учня, знаходився на утриманні майстра й, окрім роботи в майстерні, виконував і доручення по домашньому господарству. В інструкції для підмайстрів гончарського цеху Ужгорода вказувалося: якщо підмайстру накажуть іти на виноградник чи в поле, то вихід на ці роботи вважається його безпосереднім обов'язком [108, с. 119].

Однак оволодіння ремеслом не означало, що учень автоматично вступає до цеху. Перед підмайстром ставилося багато бюрократичних та грошових вимог, які далеко не кожен міг собі дозволити. Також обмежувалася кількість майстрів у цеху [75, с. 35-37]. Тож навіть за умови успішного завершення навчання підмайстер міг так ніколи й не стати майстром. Частина з них залишалися позацеховими ремісниками. «А ряди партачів поповнювали колишні учні та підмайстри, які не змогли вступити в цех через брак власних коштів, а не через відсутність кваліфікації» [73, с. 177]. Серед полтавців записано 123 учні. Серед них лише 33 – у дворах цехових ремісників (22 двори). Усі інші навчалися в партачів: 51 учень був у 27 дворах підданих, 23 у 15 козацьких дворах, 14 у 5 дворах посполитих (при цьому у двох дворах було по 4 учнів і в 3 по 2 учні), та навіть 2 у купця, хоча навчалися вони кравецькій справі. Та й серед ремісників було ще 14 малолітніх осіб на утриманні, і хтось із них теж міг виявитися учнем.

Зауважу, що учнівство не обмежувалося ручними промислами й існувало також у галузі торгових та / або престижних професій. Іншими словами, молоді люди, які прагнули стати купцями, крамарями тощо, теж часто жили з людьми, відповідальними за те, щоб навчити їх необхідним навичкам для їх майбутнього працевлаштування [170, с. 200]. У Полтаві також згадується подібне навчання. Наприклад, у дворі купця Павла Руденка проживав «работнік» Панас Каленіченко «без найму для приобученія к купечіству» [22, с. 146].

Тож відділити «справжніх» учнів від «служителів» було б можливо лише після порівняння всіх прізвищ із цеховими реєстрами, однак і тоді залишилося б питання із позацеховими учнями партачів. Виходячи з вищенаведеного й враховуючи особливості джерела та спрямованість дослідження, учні будуть враховані до загальної кількості «служителів», однак задля можливості порівняння у випадку майбутніх досліджень їх кількість також зазначається.

Тож, вважаємо доречним службу, як і ранньомодерне учнівство, розглядати як одну із форм навчання. До розповсюдження шкільної системи домашня служба була головним каналом передачі знань та досвіду від одного покоління до іншого [170, с. 200]. Ще в малому віці діти залишали свою родину і йшли до іншої, де відбувалося

їх становлення як особистості, де вони набували не лише фаху, але й, вочевидь, переймали норми поведінки та тип відносин, характерний для свого «нового батька» [78, с. 39]. Починаючи з середньовіччя, молодим людям було звично шукати службу в домогосподарствах заможних і могутніх. Меценатство було вигідним обміном для обох сторін. Служачи поважній особі, молода людина здобувала входження в елітний світ і можливість значного прогресу. Господар, у свою чергу, очікував залежності та поваги, які демонстрували його силу та статус [154, с. 13].

Зауважу, що освітня функція служби не обмежувалася учнівством та передачею досвіду. З морально-правової точки зору вважалося, що кожен господар / господиня повинні були виправляти своїх слуг і учнів, якщо і коли вони не поводитися належним чином. Більше того, голова домогосподарства повинен був наставляти їх навіть з релігійних питань. До того ж, служачи у заможного, освіченого господаря, імовірно, можна було навчитися хорошим манерам, письму, лічбі, іноземній мові, отримати заступництво від майстра або важливі знайомства тощо [170, с. 201].

Між іншим, відомий дослідник дитинства Філіп Арієс (*Philippe Arie`s*) теж наголошував на важливості домашньої служби для передачі знань та цінностей від одного покоління до іншого в середньовіччі та ранній новий час. Учні жили зі своїми господарями, як і молоді аристократи, які служили пажами в родинах, поважніших за власні [144, с. 415-420]. З одного боку, інтерпретація Арієса піддавалася критиці, але з іншого – це надихнуло на широкі дослідження історії сім'ї, дитинства, передачі цінностей та культури між поколіннями, а також домашньої служби. Кілька досліджень, зокрема, були зосереджені на ролі домашніх слуг у засвоєнні цінностей та звичаїв вищих класів та поширенні їх серед нижчих класів. Досліджуючи почуття в сім'ї, науковці також розглядали емоційний та культурний вплив слуг, нянь та гувернанток на дітей своїх господарів [172, с. 288].

Безумовно, побутове обслуговування протягом багатьох століть являло собою головний канал не лише для передачі знань та досвіду від одного покоління до іншого, але й для циркуляції культур між соціальними класами та між різними географічними районами [170, с. 206]. Близькість до роботодавців означала реальну можливість підвищення соціальної мобільності. Зростання соціальної мобільності

почасти було досягнуто завдяки акультурації, контакту з цінностями середнього класу, ритуалами, поведінкою та мовою. Молоді чоловік чи жінка, які вступали на службу, також жили в іншому соціальному середовищі. Багато з них змогли набути навичок, необхідних для нового заняття, включаючи грамотність [161, с. 63-78].

2.4. Особливості правового статусу слуг у містах Гетьманщини.

Окрім міщан у містах мешкало багато людей, які, не маючи обивательських прав, були міськими мешканцями найнижчого рангу, а тому практично не потрапляли до списків та переліків міщан. Наприклад, Мирон Капраль зазначає, що у львівських фінансових книгах майже не згадувались наймані робітники, прислуга, учні, підмайстри, тобто найбільш бідна частина міського суспільства (плебс), яка водночас становила більшість населення Львова [74, с. 248].

Проте тогочасне законодавство добре знало ці групи міського люду. Свідченням цього можуть служити численні згадки про слуг у судових справах, що дійшли до сучасних читачів. У своїй роботі суди покликалися на Литовський статут і Магдебурзьке право (у містах та містечках, що мали привілеї на самоврядування), однак намагалися пристосувати їх і до місцевих звичаїв, не завжди точно слідуючи букві закону, замінюючи покарання грошовими штрафами. О. Гуржій, наприклад, вказував на панування довільності в тлумаченні юридичних норм судами Лівобережжя за часів Гетьманщини та вважає цілком закономірними обставини, коли «суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо карати винного, потім вдався до Литовського Статуту чи звичаєвого права й значно полегшував вирок (або навпаки)» [114, с. 15].

Однак на початку XVIII ст. до центральних установ Гетьманщини почали звертатися численні скаржники з проханням переглянути рішення місцевих судів, мотивуючи свої вимоги непорядкованістю законодавства та зловживаннями з боку чиновників [114, с. 17]. Це питання досить часто піднімалося й було вирішено скласти один загальний Кодекс «малоросійських прав» [114, с. 19]. У результаті проведеної роботи 1743 р. у Глухові підписали проект документу під назвою

«Права, за якими судиться малоросійський народ», який так і не отримав державного затвердження. Однак, незважаючи на це, «Права» набули поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді й вирішенні судових справ [98, с. 114]. «Права...» поширювалися в рукописних списках, вживалися у судовій практиці та використовувалися як навчальні посібники [138]. Отже, доцільно аналізувати саме «Права» як документ, що був створений у XVIII ст., а тому акумулював у собі попередній законодавчий досвід та пристосував до нових політичних реалій.

Значне місце серед чинних джерел права посідали й збірники магдебурзького права. У Гетьманщині було відомо декілька таких – «Зерцало саксонів» М. Яскера 1536 р., «Порядок справ цивільних магдебурзьких» (скорочено «Порядок») Б. Гроїцького, 1559 р., «Право цивільне хелмінське» 1584 р. та «Артикули права магдебурзького», 1557 р. [111, с. 42]. Посилання на ці документи також знаходимо у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ», що свідчить про часткове запозичення норм німецького права при його укладанні [111, с. 42]. Цей документ поєднав у собі характерні риси епохи та попередні правові норми й традиції. Використання магдебурзького права в Гетьманщині припинилось після поширення «Установлення про губернії» 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував його у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р. [111, с. 43].

Тож аналіз вказаних правових актів дозволить виокремити норми права, що стосувалися служби та описати постулати, сформульовані законодавцями щодо прав та обов'язків «служителів», їх стосунків з роботодавцями тощо. Спершу спробуємо визначити, які категорії слуг згадуються в законодавстві і які характерні особливості статусу вони мають. Отже, Литовські статuti зафіксували поділ челяді (слуг) на «волную» («жонки наемные», «паробки наемные»), що служила за наймом, і «неволную» («неволныки», «паробки неволные», «жонки неволные»), яка перебувала в цілковитій залежності від власників [30, с. 171]. Середньовічне походження магдебурзького права та статутів означало, що до категорії слуг, поряд із найманими працівниками, входили невольники. Тому значна частина норм, таких як питання

правового статусу дітей невольників, звільнення або покарання за їх вбивство тощо, була рішуче анахронічною, хоча їм приділяли велику увагу [167, с. 90].

«Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р. не лише зафіксували наявність вільних найманих працівників у різних сферах економіки, а й вирізнили їх в окрему міжстанову групу, для якої були обумовлені характерні лише для них норми права. Зокрема, у «Правах» знаходимо згадки про *«служителей и людей домовых»* [26, с. 464], *«служу свободного, который за платежъ служитъ»* [26, с. 461], *«другіе наемные свободные люди»* [26, с. 464], а також *«слуги и люди прямо невольные»* [26, с. 470], *«крепостные»* [26, с. 470] й тимчасові невольники – *«несвободны пока себе не выкупают или не отслужатся»* [26, с. 470].

Примітно, що в «Правах» теж досить докладно регламентовано права й обов'язки саме невольників, навіть більш докладно ніж щодо вільних «служителів». Варто зауважити, що кріпацтво не було надто поширеним у Гетьманщині першої половини XVIII ст., однак у документі цьому питанню, особливо втечам, присвячено досить велику увагу. Імовірно, це робилося для захисту фактично найбезправніших членів суспільства чи, скоріш за все, залишилося пережитком шляхетських часів.

Фактично виділялося два види невольників. До першого відносилися «слуги и люди прямо невольные» суть тіє, которіє взяти в полонъ мужеска и женска полу, или таковіє купленніє, либо другими какими-нибудь правильными сделками доставшієся пленники жь, дети же и наследники изъ таковыхъ невольныхъ происходящіє суть токмо крепостные, которіє какъ били крепки тому чїи они такъ и тому жь кому бь ониє правильною куплею или по деду, отцу, матери и жене наследственно либо правильными жь какими сделками достались будутъ крепки жь» (арт. 15, п. 1) [26, с. 470]. Тобто фактично зберігалися норми Литовського статуту 1588 р. щодо причин потрапляння в неволю – полон. Нововведеннями можна вважати застосування назви «крепостные», що ймовірно пов'язано з російським впливом.

Наприклад, киянин Андрій Тригубович у тестаменті серед різних рухомих речей та предметів згадує двох хлопчиків – «москаликів», тобто осіб, які походили з Московської держави, які, можливо, були захоплені в полон, після чого стали

невільною челяддю. У заповіті він подарував одного з них рідному братові Степану [4, с. 60-61].

Такі особи перебували в повній власності господаря, який міг «свободным учинить, продать, даровать, заменять и до всякихъ своихъ работъ употреблять, за вину в железа оковать, в аресте держать и наказивать волно» (арт. 15, п. 2) [26, с. 470]. Також зазначалося, що без дозволу пана вони не могли «ни в чини духовние и воинськіє вступать, ни жениться, ни наниматься кому в работу, ни ручиться по комь, ни свидетелями битъ в делахъ свободнихъ людей (а в делахъ такихъ же неволныхъ людей какъ самы сведителствовать могутъ) ни грунтовъ продавать, либо дарить и заставлять, такожъ денегъ позичать и духовною кому наследіє записивать, и ни какихъ договоровъ безъ ведома и изволенія гпдъ своихъ чинить не силни». (арт. 15, п. 3) [26, с. 471]. Єдине, що заборонялося господарю – «умерщвлять и изувечать». Уточнювалося, що краще неугодного невільника продати, ніж убити. (арт. 15, п. 2) [26, с. 470].

Іншим типом невільників були злочинці, «которые за долгъ или в преступленіи какомъ за починеніе кому убитки в работу з суда отдани и кой во время общого голоду отдають себе за прокормленіе в неволю, хотя однакимъ названіемъ именуются – неволные, однакъ в состоянїи своемъ суть различны, и власть гпдна над оними не такова, какъ над прямыми неволними и крепостными» (арт. 15, п. 1) [26, с. 470]. Зазначалося, що такі особи перебувають у неволі доти, доки себе не викуплять або не відслужаться. (арт. 15, п. 2) [26, с. 470].

Схоже, що ця практика була поширеною й у XVIII ст. Про такі випадки, наприклад, пише І. Сердюк, наводячи рішення судових справ, коли за борги віддавали дітей на службу [123, с. 317-318]. Про такий випадок згадує й Яков Маркович у щоденнику. Він позичив козакові Волокитинському 60 рублів на рік, а замість відсотків той віддав до служби сина [123, с. 318].

У «Правах ...» також передбачався перелік умов, за яких невільники й кріпосні могли отримати свободу: 1) якщо слуга повідомить, що господар фальшивомонетник: «когда бь гпднь ихъ фалшивую монету делаль, а они то обявлят и доведуть или в другихъ важнихъ делахъ в ползу государственного интересу

верность покажутъ». 2) якщо доведе, що у смерті господаря винні спадкоємці: «ежели донесуть и докажутъ о смерти убитого гдна своего, которого наследники для полученія по немъ наследія тайно его убили бь либо отравили или ведая о томъ кто его убиль таили б». 3) якщо врятує господаря від смерті: «когда гдна своего на войне от непріятеля или в пути от разбойниковъ или в какомъ-нибудь опасномъ месте и случаи от смерти оборонять или от жестокого вреда, который бы могъ гдну приключиться, предоберегутъ, либо кто б ихъ гдна на войне или на пути убиль, а оны за убійстю его правнымъ поступкомъ отмщенія искать будутъ». 4) якщо слуга врятує дочку чи дружину господаря від насилля: «если от чїего насилія дочерь или жену гдна своего оборонять, либо о насилномъ оныхъ взятїи известять и докажутъ. 5) коли господар виганяв слугу з дому під час голоду: «если во время голода таковыхъ людей своихъ невольныхъ гднъ ихъ вишлетъ з дому прочь не хотя ихъ кормить и снабдевать либо и сами за недостаткомъ у годна прокормленія бежали бь, и чрезъ все то голодное время самы или у другого кого прокормляться и о томъ тогда жь в суде надлежащомъ про себе обявлять, таковыє имеютъ быть вечно свободны». 6) якщо господар виганяв слугу, який хворіє: «ежели гднъ невольного своего человека болного з дому вишлетъ прочь или на пути без всякого снабденія, либо и в опасномъ месте бросить без правильной причины, а тотъ человекъ в суде о томъ докажетъ». 7) коли слуга мав двох господарів, один із яких хоче дати йому свободу: «какій невольний человека двохъ имель би гдъ от которыхъ одинъ хочеть его свободнымъ учинить, а другїй на тоє не соизволяетъ, то тотъ несоизволяющїй от соизволяющого либо от самого невольного человека, принявъ платежа за него половинную часть, оного не удержуя, должень отпустить на свободу. 8) якщо знайшов скарб: «когда би невольный человекъ на грунте гдна своего или на чужомъ неведомый скарбъ знайшоль, и тотъ скарбъ или часть оного гдну его чрезъ него достанеться» (арт. 22) [26, с. 477].

Видається, що з подібних причин досить невелика кількість осіб могли отримати свободу. При цьому значна частина артикулів присвячена покаранням за втечу від господаря як вільного слуги (арт. 6, 7, 9, 10, 12), так і невільного (16, 17, 18, 20, 21). Важко навіть припустити, наскільки частими були подібні випадки,

однак у будь-якому випадку особа підлягала поверненню господарю. Подібний випадок описав у щоденнику Петро Апостол: «Конюх признал одного руського крестьянина среди наших извозчиков». Його одразу ж взяли під охорону і відправили до помістя [8].

Що стосується інших категорій слуг, то, з одного боку, документ чітко прописував, що довготривала служба не робить особу невольною. «Свободный слуга, хотя бь у кого долговременно служилъ, то она давность не обязуетъ, чтобы чрезъ таковую службу самъ или дети его невольными могли сделаться» (арт. 1, п. 2) [26, с. 461]. З іншого, слуга не мав права самовільно залишити господаря й піти служити до когось іншого «прежде срока уговоренного». Якщо ж таке ставалося, то особу розшукували й повертали на попереднє місце служби. Карали інколи й нового наймача. Якщо він знав, що слугу розшукують і не видав, «то не токмо онихъ требующему гдну возвратитъ, но и за упущеніе чрезъ нихъ надлежащей работы каждого человека мужеска и женска полу за всякую неделю по двадцать четири копейки, считая от принятія ихъ после публикацій или после требованія, заплатитъ должень» (арт. 7) [26, с. 464].

Коли ж слуга втікав, завдавши господарю збитків, той мав право його розшукати, покарати відповідно до вчиненого злочину та вимагати компенсації збитків. Якщо ж слугі нічим було платити, він мав відпрацювати. У випадку, коли суд визнавав особу не винною в завданні шкоди, а лише у втечі, то її мали «наказать арестомъ в томъ же суде чрезъ неделю и если дослужилъ уреченного времени, то оного отпуститъ свободно, ежели же не дослужилъ, то или вмѣсто себе другого оному гдну слугу сискать, или самъ до уговоренного времени дослужитъ имеетъ» (арт. 6, п. 2) [26, с. 464].

Що до невольних слуг «таковихъ беглыхъ, какъ самыхъ, такъ жень и детей ихъ, где ни есть и когда-нибудь, гдмь оныхъ сискивать и к себе со всемъ темъ с чимъ от него бежали отбирать свободно, понеже таковымъ невольнымъ людемъ никакой давности нетъ» (арт. 16, п. 1) [26, с. 471]. Також наказувалося, щоб кожен «всякого званія владельцы в своихъ владеніяхъ и прикажчики и слуги и подданные ихъ, такожъ в городах и местечкахъ урядники», хто знав про особу, що втекла, мав видати її

господарю. Якщо не видав, мав заплатити, скільки призначить суд (арт. 16, п. 2) [26, с. 471].

Наприклад, за пунктом 3 новий власник мав заплатити за збитки через припинення служби попередньому власнику за кожен тиждень «от каждой головы мужеской и женской могущих работат по восемнадцать копеекъ, а за малых детей, работат не могущих – по шесть копеекъ заплатить, зчисляя з того времени, какъ кто оныхъ прійметь», повернути втікачів з усім майном та компенсувати збитки за пошуки в подвійному розмірі [26, с. 471]. Якщо ж новий власник не бажав повертати втікачів, мав заплатити за працездатних – чоловіка чи жінку – по 24 рублі, за дітей – по 8 рублів, компенсувати доведені збитки позивачу в подвійному розмірі та за припинення служби як вище зазначено (арт. 16, п. 4) [26, с. 471]. Зважаючи на середню платню слугителя в кілька рублів на рік, подібні штрафи видаються досить значними. Це дозволяє припустити, що господар не найматиме на роботу втікачів, побоюючись великих виплат.

«Кто беглого своего невольного человека улучить где на пути», той мав такого втікача привести до суду, який, у свою чергу, призначав повернути його з усім майном законному власнику (арт. 18, п. 1) [26, с. 474]. Якщо ж невільника хтось підмовив до втечі чи викрав, обох «весть к суду надлежащому и тамь справедливости з него искать». Коли відповідач запевнятиме, що нікого не підмовляв і не викрадав, за відсутності доказів, позивач мав присягнути й винного буде покарано [26, с. 474].

Власне зізнання, огляд місця злочину, речі, що стосувалися справи, свідки, а також різноманітні письмові документи вважалися головними доказами в судовому процесі. У тих випадках, коли їх не було або коли вони визнавалися недостатніми для повного уявлення про справу, суди застосовували доказ присяги сторін. Причому відповідно до магдебурзького права «присяга ближае ответчику, нежели истцу». Проте на українських землях інколи фіксують винятки із цього правила. Присягу мав складати не оскаржений, а позивач у випадках, коли перший не заслуговував на довіру з огляду на свій характер чи нерелігійність; змінював свідчення під час розправи або збирався присягти на користь позивача; якщо в

позивача були колись письмові докази-документи, а потім він втратив їх, маючи, однак, свідків із цього приводу, тощо [114]. У випадку із слугами присягу здійснював господар-наймач, який, вочевидь, більше заслуговував на довіру суду. На мою думку, це є вагомим показником соціального статусу слуг того часу, адже за походженням вони могли бути козаками, міщанами тощо, однак, вступаючи на службу, втрачали всі привілеї свого попереднього стану.

Спробуємо також розібратися у відносинах господар-слуга, точніше як їх уявляв законотворець. Перший же артикул глави 27 «О служителяхъ и о людехъ свободныхъ и несвободныхъ» [26, с. 461] говорить «о власти гддна надъ слугою свободнымъ» та визначає службові обов'язки «слуги свободного, который за платежь служитъ», а саме «во всякихъ к службе своей делахъ употреблять, понуждать и к другому его на время для послуги дать можетъ» [26, с. 461]. Цікавим, на мою думку, є уточнення, щодо майна слуги, придбаного під час служби: «что же таковымъ слугою во время его у своего гддна службы приобретено будетъ на именіи господскомъ, тое все приобретенное гддну надлежить, разве бы что за волею господскою себе у кого другого онъ заработаль, то оное при немъ и быть имеетъ»(арт. 1, п. 1) [26, с. 461].

Більш широко обов'язки слуги описує другий артикул. «Слуга хотя и свободный, долженъ тое все исполнять, что гдднъ по своему блгоизобретенію в делахъ, службе подлежащихъ ему приказивать будетъ, також де гддна во всемъ предостерегать, беречь, не оставлять и боронить в потребномъ случаи сколько можетъ и всего полезного гддну своему желать, что же не повелитъ гдднъ того не делать, и потому не силенъ таковой слуга ничего гддского без воле его никому дарить, записивать, продавать, заставлять, заменивать, а найпаче проигривать, пропивать, ибо слуга не имеетъ воле и власти своей ни в чемъ господскомъ» (арт. 2) [26, с. 462]. Як бачимо, чіткого розподілу обов'язків тогочасні слуги не мали, а повинні були виконувати все, що накаже господар. Більше того, їх зобов'язували навіть господаря «во всемъ предостерегать, беречь, не оставлять и боронить», що явно виходить за межі будь-яких господарських справ.

З інших джерел теж доволі складно визначити обов'язки слуг. За деякими обмовками розуміємо, що вони могли виконувати будь-яку роботу по господарству, залежно від потреби: допомогати в ремеслі, торгівлі, доглядати за птицею чи худобою, пасікою, млином тощо, залежно від майнового становища господарства, займатися домашніми справами: носити воду чи дрова, прати, готувати, доглядати дітей тощо. Зауважу, що в доіндустріальному суспільстві всі ці звичні справи вимагали набагато більше зусиль і часу. У спогадах козацької старшини обов'язки слуг виглядають більш спеціалізованими. Зустрічаємо згадки про конюхів, лакеїв, кухарів, мамок. Часто «служителі» виступали посильними: перевозили листи, посилки, гроші. У одному з приватних листів дружина бунчукового товариша Петра Савича – Анастасія Миколаївна, уроджена Ханенко, серед інших питань нагадує чоловікові про те, що, на його прохання, відсилає до с. Кривець бабу, якій дано господарські настанови, що треба зробити: «Что (ж) о(т) мене приказано бабі діла(т), за прибытіє(м) ей в(ь) Кривець, о томъ и вамъ объявляю, а именно: утокъ сто зарізать, а пятьдесятъ, способнихъ на плодъ, остави(т), гусей пятьдесятъ заріза(т) же, а сорокъ на плодъ остави(т) (;), кабановъ дванадця(т) убить, а пя(т) до прибытія ншего в(ь) Кривець оставить. И когда совсінь управиться (,) то нехай и кужель пряде(т).» [27, с. 124]. Тобто обов'язки слуг не були сталими, змінюючись залежно від потреб господарства, волі господаря, кількості й стану здоров'я членів родини чи навіть пори року. Р. Понят з цього приводу зауважує, що фактичні умови роботи слуг та їх стосунки з роботодавцями на практиці були результатом консенсусу, який базувався, в основному, на місцевій традиції. Існуючі звичаї були елементом мовчазного загального пізнання, що навіть не описано в статутах або згадано лише на маргінесі [167, с. 101].

Щодо оплати праці найманих працівників, то все відбувалося за домовленістю. У випадку не виконання однією із сторін своїх зобов'язань «Права...» передбачали можливі рішення та покарання. Наприклад, якщо слуга говорить, що не отримав платню, а господар наполягає, що все заплатив «и в томъ з обохъ сторонъ никакого доказателства не будеть, приличнее гпдну свой ответъ, нежели слуги челобите свое, подтвердить присягою» (арт. 8, п. 1) [26, с. 465]. Однак не завжди при вирішенні

питань оплати обидві сторони залишалися задоволеними. Деякі конфлікти доходили й до суду. Надзвичайно цікаву історію знаходимо в справах про чарівництво. Начебто колишня служниця за те, що їй не заплатили зароблене, начарувала й на господаря посипалися нещастя: то гроші десь вивезе, то ввижається щось, із жінкою сваряться. Імовірно, він був психічно хворою людиною, однак тогочасний суд вирішив інакше та визнав винними служницю й жінок, які її тим чарам навчили. За Магдебурзьким правом урядовці визначили, що чорнокнижниці мають бути покарані вогнем, однак суд не наважився застосувати таке страшне покарання й вигнав усіх трьох з міста, а майно конфіскували [19, с. 233-239].

Після смерті наймача оплату мали здійснити його спадкоємці. У випадку, коли термін служби не закінчився на час смерті, «служитель» мав допрацювати до кінця строку, а якщо не захоче – отримати оплату лише за частину терміну (арт. 8, п. 5). Якщо ж слуга вимагав оплати, а спадкоємці наполягали, що розрахунок уже здійснений, то за відсутності доказів «должень слуга на своємь иску присягнуть, а по присяге єго имеють те наследники учинить ему награжденіе» (арт. 8, п. 2) [26, с. 465]. Якщо ж помер слуга, господар мав видати зароблене його спадкоємцям (арт. 8, п. 3) [26, с. 465]. Звісно, з'ясувати, наскільки добросовісними щодо оплати слуг були спадкоємці, надзвичайно важко, однак інколи в заповітах зустрічаються згадки про те, що невільну челядь треба відпустити на волю, а іншим виплатити зароблене або навіть і винагороду. Наприклад, у заповіті львівської міщанки Терези Шольц Вольфович поміж іншого зазначено: «Челяді мито заслужене повиплачувати і задовольнити, згідно заслуг, і особливо панні Дороті злотих сто заповідаю» [12, с. 155].

У польських містах, у випадку смерті роботодавця, слуги мали привілей у вирішенні своїх вимог. Виплата їх заробітної плати мала перевагу над правами спадкоємців, більш важливим вважалось лише покриття витрат на поховання. Люди, які не мали договору про рівень винагороду, були в гіршій ситуації й могли розраховувати лише на добру волю спадкоємців. Слуги померлих господарів мали право на гарантоване утримання протягом тридцяти днів після смерті останнього.

Контракти переходили до спадкоємців роботодавця, але могли бути розірвані, коли нові власники не потребували їх послуг [167, с. 93].

Особливі відносини складалися із служителями «здетска воскормлєнными» [26, с. 468]. Це вільні малолітні особи чоловічої чи жіночої статі, прийняті господарем на виховання – «воскормлєнь и воспитань будєть». Коли після досягнення повноліття вони виявляли бажання залишити господаря, мали відслужити стільки років, скільки знаходились на утриманні «без услужєнія», починаючи з дванадцятилітнього віку (арт. 13, п. 1) [26, с. 468]. Якщо вихованці «старатєльством и коштомь обучєни будуть к какому художєству» не мали права залишити господаря, поки не навчать своїй справі («художєству») іншого слугу чи служницю, який залишиться працювати замість нього. Якщо ж не було кого вчити, то «воскормлєнный столко єму отслужить должєнь будєть, сколко на обучєніє єго художєства воскормитєль издержалъ кошту» (арт. 13, п. 2) [26, с. 469].

Як бачимо, термін служби являвся одним з найважливіших елементів договору між наймачем і слугою. Водночас, при порушенні строків покарання могли понести обидві сторони, у залежності від того, хто розірвав договір раніше. Якщо господар без причини виганяв слугу, то повинен був заплатити як за весь термін, бо «такій слуга мogle би у кого другого сискать себе службу, а оную тимь врємєнємь упустиль» (арт. 9, п. 1) [26, с. 465]. Якщо ж службу полишав слуга, то «таковий самь должєнь гпдну то, что єму било поступєно заплатити или другого слугу на своємь мєстє поставити, и чтобы в задатокъ служби сюєй взяль, тоє возвратити удвое» (арт. 9, п. 2) [26, с. 465].

На службі могли перебувати кілька років, а нерідко протягом усього життя. І. Ворончук навіть говорить про існування традиції на Волині, коли кілька поколінь одного, здебільшого незаможного шляхетського роду служили заможнішому та знатнішому шляхетському дому. З одного боку, сини заступали посади своїх батьків – урядників та служебників, а з іншого – перевірені роками віддані слуги нерідко переходили від батька до його синів [50, с. 166].

Наприклад, челядник Яцько виконував «верниє и почтивіє служби» протягом 20 років, за що господиня, киянка Соломоніда Романівна у заповіті відписала йому

коня з возом і «шкуру возовую», підтвердила право на володіння халупою, надану її сином – небіжчиком Петром, та наказала віддати йому 30 кіп литовських грошей, що той раніше дав на зберігання своїм господарям [4, с. 60-61]. Зауважу, що згадки про тривалий термін служби в джерелах досить поодинокі. Натомість у Румянцевському описі більшість «служителів» наймалися на рік, хоча зустрічався й найм на півроку, на тиждень, поденно.

Слуги, які десятиліттями працювали в одній родині, за свідченням Р. Понята, були надзвичайно рідкісними і в польських містах. Якщо вони й з'являлися, то стосувалися передусім багатії знаті чи навіть магнатів. Більше того, люди, які займалися такою тривалою роботою в одному місці, зазвичай, були затребуваними та добре оплачуваними фахівцями, які мали мало спільного із звичайними слугами [167, с. 275]. Тож, скоріше за все, й у містах Гетьманщини термін праці обумовлювався домовленостями сторін та не був тривалим, а служба протягом усього життя була більш характерною для великих землевласників, а не міщан.

Також у документі чітко були прописані причини припинення служби раніше встановленого терміну: 1) одруження «если похочеть в супружество вступить, в которомъ воспящать никому не надлежить, однако жь оный слуга и в такомъ случаи, будучи где въ пути с гпдномъ отставать от него не имеет, но разве с соизволенія господского или за прибытіємъ гпдна в домъ свій»; 2) опікунство над малолітніми родичами «когда бь приключилась такому слуге потреба сиротъ суюственныхъ своихъ в опеке содержать»; 3) порушення господарем умов служби «если би гпднь, что службе его не подлежить, принуждаель слугу делать» (арт. 9, п. 3) [26, с. 465]. Якщо ж навіть за таких причин господар не хотів слугу відпускати, його рішення варто було опротестувати і, якщо за службу було заплачено наперед, кошти повернути (арт. 9, п. 3) [26, с. 465].

Про важливість терміну служби говорить і мандрівний поет, чернець К. Зіновіїв у вірші «Ω ω(т)сылаючи(х) наёмниковъ пре(ж)де вре́мени не дослужившихъ року: и о наёмника(х) о(т)ходячи(х) и не хотящихъ тру(ж)датисА, до нарековáнны(х) імъ часовъ». Автор наголошує, що господар не повинен відсилати слугу раніше

домовленого терміну або ж має заплатити за увесь рік. Так само й слуга має дослужити, бо, якщо звільниться раніше хоч на день, – не отримає оплати взагалі:

Хто не дослужівшую челя(д) ѡ(т)сылаєтъ:

то в то(м) на свѣтѣ звыча(и) таковы(и) бываєтъ.

Повинѣ(н) є(ст) господа(р) за ввє(с) рокъ платіти:

а о(т)ходящему нѣтъ нищò не платіти.

Імє(н)но хо(ч) бы дни(и) двà не зхотѣль дотруждат(ь):

то подлу(г) правъ, за ввє(с) го(д) платы єму не дат(ь) [10, с. 285].

Важливо, що у випадку хвороби, господар не мав права виганяти слугу з дому. У разі порушення цієї заборони та спричинення шкоди недужому своїми діями, власник мав відповідати за скоєне й компенсувати збитки. (арт. 1, п. 4) [26, с. 461].

У документі також чітко вказано, що кожен вільний слуга після закінчення терміну служби повинен був отримати відпускний лист від господаря з печаттю й підписом. Лише за наявності такого послання слуга мав «везде безъудержный пропускъ и где похочеть жить свободно будеть» (арт. 12, п. 1) [26, с. 467]. Якщо ж господар відмовлявся його видати, слуга повинен був подати протест до уряду й зробити запис у відповідних документах, а собі взяти виписку й «себе онымъ урядовым писмомъ везде защищать можетъ» (арт. 12, п. 2) [26, с. 467].

На засвідчення свого службового статусу вказує у своїй роботі й Р. Понят. Він пише, що це питання насправді було дуже специфічним за своїм характером і стосувалося, передусім, військових утікачів. Він припускає, що вимога видавати сертифікати фактично не стосувалася всіх роботодавців, а обмежувалася лише дворянством. Це видно з судових свідчень слуг у Варшаві наприкінці XVIII ст., коли документи з попереднього місця роботи, в основному, згадуються людьми, які працювали з дворянами чи священнослужителями. Важко уявити, щоб часто неграмотні хазяї могли видавати письмові свідоцтва своїм, зазвичай, неграмотним слугам [167, с. 90]. Опис подібної процедури зустрічаємо в щоденнику Петра Апостола. Перебуваючи у Перербурзі, він звертався до поліції, щоб «там записали моего слугу Петра», який привіз йому листа з Москви. Поліцейський чиновник приніс відповідну розписку особисто, однак більше ніж за два тижні [8].

Чітко прослідковуємо також майнові відносини між господарем і слугою, «ибо слуга не имеет воле и власти своей ни в чемь господскомь» (арт. 2) [26, с. 462]. Якщо ж він завдав якісь збитки хазяїну, то мав їх відшкодувати або відпрацювати. Покарання ніс і той, хто панські речі купував, вимінював, вигравав, приймав у дар чи на збереження. «Должень тоть кто от слуги его что приняль возвратит безденежно, а что било би потеряно, за то по оценки наградить, своего же убитка на ономь чужемь слуге, разве в те пори взискивать можеть, когда оный слуга гдну своему урочное время отслужить» (арт. 3, п. 1) [26, с. 462]. Якщо ж постраждали речі служителя, «тогда гднь его за оние служителскіе вещи награжденіе учинить ему должень, а самь за то на комь надлежить искать имееть» (арт. 3, п. 2) [26, с. 462].

Коли слуга виконував якісь доручення господаря «с письменнымь и полномочнымь повіреніемь купеческій промысль чинить, сухопутнымь или воднымь путемь или другое какое ни есть дело, поручить, таковий слуга в чемь договорь, с кимь учинить, купуя, продая, взаими дая, занимаю или что-нибудь по тому, какь ему от гдна поручено зделасть, все тоє оный гднь принимать и содержать должень» (арт. 5, п. 1), навіть якщо б не мав прибутку (у випадку, якщо немає вини служителя) [26, с. 464].

Без розпорядження господаря слуга теж мав право використати деяке його майно «для ползы господина своего, напримерь, денегь у кого заняль, чтобь оними долгь господскій уплатить, работникамь наградить, или чтобы служителей и людей домовыхь прокормленіемь снабдевать, либо домь обетшалій подчинить, или вновь построить, з чего бы могла быть гдну прибель либо и что другое по необходимой нужде зділасть, то гднь все тоє за блго принять и содержать имееть» (арт. 5, п. 2) [26, с. 464].

Щодо випадків правопорушень, учинених слугами, вказано, що господар мав право судити й «наказивать по своему разсмотренею», однак в жодному разі не завдавати каліцтва чи смерті. «А если бь гднь такь жестоко с тимь слугою свободнымь в наказаніи его поступиль, что его на здорови изувечиль или и живота его лишиль би, то подлежать будеть таковой вине, какь би тоє над стороннимь человекомь зделалъ» (арт. 1, п. 3) [26, с. 461]. У випадках кримінального

правопорушення господар повинен був відправити слугу до суду (арт. 1, п. 5) [26, с. 461].

Уже згадуваний мандрівний поет К. Зіновієв у вірші «Ω влáстелє(х), карáючи(х) люде(и) або и слу(г) свои(х) домóвы(х): бє(з) доводó(в) слúшны(х)» застерігав господарів від несправедливого суду:

З ра(з)смотрєніємъ многи(мъ) ви(н)ного кара(и)тє:

и во свѣдите(л)ство ѡмъ люде(и) прє(д)ставля(и)тє.

Бо свѣдки право судя(т), та(к) в то(м) повѣдають:

а судіи готовы(х) словъ выслухивáють.

І нє оправда(и)тє тє(ж) за мздú люде(и) ви(н)ныхъ:

а нє оско(р)бля(и)тє за(с) ты(х) бѣдны(х), невѣнны(х) [10, с. 286].

Документ також фіксує випадки, коли господар ніс відповідальність за вчинене слугою, а також коли той повинен відповідати самостійно. Так, наприклад, якщо наймит ненавмисно «едучи возомъ или лошадю, либо какимъ другимъ сему подобнымъ образомъ, шкоду или вредъ зделалъ, либо всмерть кого убилъ, безъ присутствія тамо гдна своего», то слуга сам мав нести відповідальність (арт. 4, п. 1) [26, с. 463]. Якщо ж слуга втікав з місця злочину, а суд призначив компенсацію постраждалому, господар мав заплатити «сколко за службу оного по уговору доведетса уплатить, буди же таковъ слуга будеть самъ на лице, то и тогда гднъ его платить за него более не обязанъ, но в осталномъ платеже самого оного слугы истцу смотреть надлежитъ, если жь гднъ и тотъ останный платежь за оного слугу не выдая его головою заплатитъ похочеть, то ему волно» (арт. 4, п. 1) [26, с. 463]. У випадку присутності господаря на місці злочину та якщо він бажав вступитися за наймита, мав «платежь произвестъ истцамъ изъ собственнаго своего имени, а самъ в томъ с онимъ слугою ведатся» (арт. 4, п. 2) [26, с. 463].

І господар, і слуга несли відповідальність за злочин, «ежели бы гднъ приказаль слуге своему обиду или вредъ кому зделать, либо всмерть кого убить и способъ на то даль, то какъ слуга такъ и гднъ таковъ оба судими и по состоянню дела наказаны или казнены быть имеютъ, ибо всякій слуга гдна своего слушать и приказы его исполнять долженъ, токмо в томъ, что закону Бжю и гражданскимъ правамъ не есть

противно» (арт. 4, п. 4) [26, с. 463]. Якщо ж слуга наполягав на тому, що здійснити злочин йому наказав господар, а наймач відповідно заперечував це (за відсутності доказів з обох сторін), то господар міг себе виправдати присягою й бути вільним, а зі слугою мали вчинити «по состоянїю его преступленїя» [26, с. 463]. У щоденнику Петро Апостол згадує, як узимку 1726 р. в Петербурзі «отправился смотреть езекуцію» – повісили слугу й відрубали голову його господарю, поруччику Безобразову за те, що наказав своєму наймиту втопити ямщика й заволодіти його конем. Указує навіть вартість тварини – близько 14 рублів [8]. Невелика ціна трьох життів. Але в більшості випадків за завдання шкоди тогочасне законодавство передбачало грошові компенсації, при цьому їх розмір попередньо не визначався у документі, а, імовірно, залежав від судді, що приймав рішення, й статків особи, яка мала платити штраф.

Схожа ситуація була й у польських містах. Як зазначає Р. Понят, роботодавці мали право покарати слугу, якщо це не буде зроблено з надмірною тяжкістю. Однак і тут були винятки. Наприклад, коли слугу спіймали при перелюбстві з дружиною роботодавця або за іншим серйозним правопорушенням. У цьому випадку діяли загальноприйняті норми, однакові для кожного громадянина [167, с. 92].

Загалом, можна чітко прослідкувати співпадіння більшості норм права Гетьманщини та Речі Посполитої XVIII ст., що стосуються служби. Це має місце при визначенні терміну служби, укладанні й розірванні договору, оплати праці, покараннях тощо. Воно й не дивно, адже підґрунтям законодавчих актів обох держав були Литовські статuti та магдебурзьке право. Однак були й певні відмінності. Наприклад, деякі міста видавали постанови, які містили додаткові положення про цю соціальну групу [167, с. 93]. Найвідомішим у польській історіографії є Гданське розпорядження про найманих слуг 1705 р. Документ уводив численні обмеження: верхню границю заробітної плати слуг, регулювання кількості подарунків від наймача, кількість і якість одягу, способи розірвання договору тощо. Наприклад, подарунки могли отримувати лише жінки два рази на рік: на Новий рік та день святого Домініка. Регламентувались навіть тривалість і вартість весіль та поминок. У разі невиконання вимог, слугам загрожував суттєвий штраф [167, с. 98].

В українському судочинстві досить часто застосовувалися принципи магдебурзького права. Дослідники зазначають, що його функціонування в гетьманській Україні мало свої особливості. Вони полягали в тому, що за своєю формою та змістом магдебургія на Лівобережжі відрізнялася від тієї, що функціонувала в країнах Західної Європи, зазнавши змін під впливом місцевих умов. Що ж стосувалося слуг, то вони стикалися з магдебурзьким правом, коли переїжджали до міста, яке мало відповідні привілеї, або мешкали безпосередньо в місті. На Лівобережній Україні врядуванням і судом по магдебурзькому праву користувались лише 10 міст: Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер, Почеп, Погар, Мглин, Полтава і Новгородсіверськ. Сюди також відносять і Київ, що мав особливості в самоврядуванні [66, с. 27].

Законодавчо передбачалося слідкувати за переходами всіх слуг та фіксувати відомості про них у місцевих органах влади. Так у «Правах» передбачено, що «всякій человекъ свободный, будучи безъ служби куда-нибудь в городъ, містечко, село или деревню, прійдетъ или приедетъ, долженъ явиться начальникомъ тамошнимъ и сказать о себѣ кто, откуда, какого званія человекъ, у кого служилъ, зачѣмъ туда пришель, или даліе куда идетъ, таковъ же пришелець в чіємъ будеть домі, то хозяинъ дому одного того жъ дня, а покраней міри другого, начальникамъ тамошнымъ (какъ и о всякомъ пришелці несвідомомъ) долженъ объявить об немъ подь взятіємъ за необъявленіе с него штрафа на канцелярскіе расходи рубля и двадцати копеекъ денегъ» (арт. 12, п. 3) [26, с. 468]. Якщо ж така особа не з'являлася до керівництва, вона підлягала арешту й «к работі какой общей чрезъ дві недѣлі употреблень битъ иміеть». Господар, який не повідомив про слугу, теж отримував покарання – штраф. Коли наймит не мав ніякого письмового підтвердження про свій статус, його арештовували до з'ясування всіх відомостей (арт. 12, п. 4) [26, с. 468].

Як бачимо, кожен слуга повинен був мати письмове підтвердження свого вільного статусу: «Кождый слуга свободный человекъ у кого-нибудь служащій вислуживъ // урочноє время, долженъ от гпдна своего иметь отпускное писмо открытое при печати и за подписаніемъ руки его, а который гпднь писать не уміеть, то за подписомъ того кому онъ поверить с свидѣтельствомъ таковымъ, что онъ

служили верно и добропорядочно, оному же с темъ писмомъ везді безъудержный пропускъ и где похочеть жить свободно будеть» (арт. 12, п. 1) [26, с. 467]. Якщо господар не видав такого листа, «то оный слуга в надлежащомъ уряде долженъ о томъ подать протестъ и в книги записать, а себе от уряду изъ книгъ взять выпись, оповестясь же гдну своему свободень от него отойти, а себе онимъ урядовим писмомъ везде защищать можетъ» (арт. 12, п. 2) [26, с. 467].

Отже, місцеві органи влади мали велику вагу в житті слуг, адже повинні були контролювати всі переміщення та наявні документи. Коли ж прийшли люди – бурлаки, бродяги, особи, які ніде не працюють, ті хто просить милостиню – «явились быть праздноживущій», урядовці мали їх переконувати жити достойно «не в праздностехъ и безчиніяхъ». Якщо переконання не діяли, «таковихъ, оковавъ в железа или забивъ в колодки, употреблять к работамъ общимъ, а иныхъ по состоянїю дела з городовъ и сель виганятъ» (арт. 12, п. 6) [26, с. 468].

Подібна система діяла й у польських містах. У Познані за документом 1792 р. поліцейські мали контролювати списки мешканців міста, особливо слуг. Людей без конкретного місця служби, бродяжників та жебраків, слід було відслідковувати й повідомляти, якщо хтось таких осіб утримує. Право посередників у найманні на роботу мали тільки доглядачі. До них зверталися й потенційні роботодавці, і шукачі справи. Було вирішено також увести друковані сертифікати для слуг, які зберігались у доглядача. Люди, що не знайшли місця служби, не повинні були залишатися в місті, а в разі нападу відправлялися на громадські роботи [167, с. 95].

Що стосується невільних слуг, що прийшли в місто, то їх у будь-якому разі повертали власнику «несмотря никакой давности, ни дального разстоянїя места» (арт. 17, п. 1) [26, с. 473]. «А естли бы оныхъ городовъ и местечокъ урядники либо владелци или прикажчики таковыхъ беглихъ при сиску ихъ по подлиннымъ доказателетвам не видали, то на таковыхъ урядникахъ и владелцахъ взявъ за ту невидачу двадцать четири рубли, отдать тому, чїи они бегліе суть» (арт. 17, п. 2) [26, с. 473]. Якщо в невільників, що втекли у місто, народилися діти, які були прийняті в міщанський стан і прожили там 10 років, то вони мали право залишитись у місті, якщо колишній власник знав, де вони, і не розшукував. Коли ж господар не знав, де

перебувають кріпосні, то й через 10 років міг їх розшукувати, однак справа обмежувалася викупом. «Отихъ крепостныхъ самыхъ или за оныхъ з такого города или местечка викупъ ему заплаченъ быт долженъ по двадцать четыре рубли от всякой головы мужеска и женска полу, а за дети малолетные по осми рублей за голову жь» (арт. 17, п. 3) [26, с. 474]. Після цього особа вважалася вільною, однак коли слугі нічим було заплати, він мав відпрацювати відповідну суму як боржник.

У документі також згадуються 20 років як період, у який «крепостный человекъ беглій жиль домомъ за кимъ в далномъ от гпдна своего, разстоянїи», через який його не мали права розшукувати. «Однакъ ежели би тотъ крепостный нигде ни у кого десять или двадцать леть, какъ выше сего показано домомъ не жиль, но по наймомъ ходилъ, таковаго съ семею его гпднъ везде и всегда искать и взять будеть силенъ, и в томъ ему никакая давность вредить не имеетъ» (арт. 17, п. 5) [26, с. 474].

Отже, потрапити на службу до міста було не надто просто. Власники земель пильно слідкували за своїми підданими й часто не хотіли втрачати робочі руки. Лише з письмовим дозволом особа могла подорожувати, в іншому випадку її повернули б до власника. Однак практична реалізація видачі та контролю за подібними документами не повністю зрозуміла. Вище зазначено, що кожен повинен був з'явитися до місцевого начальника й повідомити: хто він, звідки, якого походження, у кого служив і де має намір працювати далі. Якщо ці відомості слуга не сповіщав, наймач повинен був сам протягом двох днів сповістити «началникамъ тамошнім», інакше – штраф 1 рубль 20 копійок (арт. 12, п. 3) [26, с. 468]. Скоріш за все, саме члени магістрату займалися подібними питаннями. Але до чиїх конкретно повноважень належали подібні питання та як це відбувалось на практиці, встановити не вдалося. Та й покарання у вигляді штрафу виглядає досить суттєвим, адже, наприклад, близько 20% слуг Полтави отримували таку платню за рік [46, с. 127]. Якщо порівнювати, то селяни навколишніх сіл сплачували в міську скарбницю 1 руб. податку з кожного двору [46, с. 70], а козачий син Іван Удовиченко винаймав хату за 1 руб. 20 коп. на рік [46, с. 53]. Питанням залишається й те, як відслідковували, хто приходить і йде з міста й чи записувалися ці дані до якихось документів.

Варто звернути увагу також на те, що законодавчі норми й реалії повсякденного життя часто досить суттєво різнилися, однак у випадку із слугами прослідкувати подібну взаємодію досить складно, зважаючи на майже повну відсутність джерел з інформацією про їх побут. Звичайно, збереглися записи судових справ за участю «служителів», однак у них зосереджені відомості про окремі випадки злочинної діяльності, які не доцільно транслювати на всю спільноту слуг як приклад щоденної поведінки. Занадто багато наших знань про службу базуються на нормативних джерелах, які говорять нам, як законодавець хотів, щоб система працювала. Але свідчення про реалії повсякденного життя дуже важко відшукати, адже слуги не залишили письмових джерел, а все, що ми маємо, створено або чиновниками, або представниками вищих веств населення, які описували ту чи іншу подію через призму власного світогляду.

Суд Гетьманщини того часу звертав увагу не тільки на те, який злочин вчинено, але й хто саме його зробив [102, с. 82]. Що ж стосується «служителів», то вони підпадали під загальні норми тогочасного законодавства, однак на практиці часто все вирішували гроші та соціальний статус іншої сторони конфлікту. Та й покарання могло бути різним для наймита та заможного міщанина, який майже завжди міг відкупитися. Ціла низка справ, де доходило до конфліктів між господарями й слугами показують, що суд частіше ставав на сторону господаря [19, с. 21]. Однак пом'якшення вироку було можливим, коли за засудженого вступалися родичі чи інша поважна особа. Звичайно, вони теж мали з цього свою користь, адже така людина ставала безоплатним наймитом, фактично невільником [19, с. 27]. Заможний міг відкупитися, однак лише невелика частина цих коштів відходила родичам, як головщина за скоєне. Більшу ж частину забирали полковники й інші судові урядники [19, с. 21].

Слід також підкреслити, що, незважаючи на різницю в законодавстві, майже в усіх країнах вони були дуже схожі й створювали однакові умови для функціонування домашньої служби. Це чітко видно з визначень цієї соціально-професійної групи, що містяться в правових актах. У кожному випадку слуги розумілися як особи, що виконують службові функції відносно домогосподарства.

Робота була результатом договору, укладеного двома сторонами – працівником і роботодавцем. Зміст досліджених джерел, а саме: чітке регулювання відносин слуга-господар, особлива система відповідальності, що враховувала характерні риси служби, регулювання оплати праці, терміну служби та переходу на інше місце, забезпечення особистих та майнових прав «служителів» у тогочасному законодавстві свідчать про високий рівень розвитку системи права, що відповідав європейським правовим традиціям.

2.5. Інститут служби: класифікація та особливості функціонування у XVIII ст.

Соціальна мозаїка ранньомодерних спільнот рідко коли вписується (а фактично ніколи не вписується) у класичну схему трирівневого станового поділу суспільств з чітко розмежованими правами, привілеями, соціальними зобов'язаннями [55, с. 184]. Насправді ж, досліджуючи реальну модель соціуму певної епохи, завжди можна віднайти згадки про більш-менш чисельні (або ж і малочисельні) міжстанові соціо професійні групи, які, тим не менше, займають свою унікальну нішу в історії.

Із упевненістю можна сказати, що інститут служби існував в усіх країнах, приймаючи ті чи інші форми, притаманні відповідній епосі. Дехто з учених констатує існування найманих робітників у Київській Русі в так званій період князівської роздробленості [60]. Говорячи про осіб, що наймалися на службу, згадують і відхожий промисел, коли особа отримувала дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Відхідництво охоплювало практично всі категорії посполитих, навіть монастирських селян [61, с. 226].

Після завершення Хмельниччини з'явилася група особисто вільних, не прив'язаних до землі осіб, які отримали загальну назву «гулящі люди». Ними, як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім'ями й поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих [61, с. 231]. Категорія вільних селян – «гультяїв», «гулящих»

наймитів відома й на Правобережжі в першій половині XVIII ст. Вони постійно наймалися до заможніших селян, козаків, шляхти, міщан-ремесників [69, с. 500].

Російські дослідники пояснюють, що «гулящие люди» в Російській державі в XVI – на початку XVIII ст. – це відпущені на свободу холопи, слуги, кабальна залежність яких, згідно із законом, припинялася зі смертю їх пана. Гулящі люди не платили податей ні державі, ні феодалам, жили переважно роботою за наймом, часто потрапляли в залежність від нового господаря. У XVII ст. відхід населення на заробітки називався «гулять», «ходить в гуляках», «быть гулящим». Указом Петра 1 від 1 червня 1722 р. наказувалося записувати таких осіб у солдати, у посади чи перетворити на кріпаків [36].

У поміщицьких господарствах Правобережжя було поширене й так зване челядництво, коли селянам, замість панщини чи інших повинностей, приписувалося робити «у дворі» в пана протягом року, а потім і більше. Вони за певну винагороду виконували обов'язки сторожів, пастухів, погоничів, «парубків», бондарів, ковалів, рибаків тощо [69, с. 500]. Свого часу їхнє життя у Подільському та Брацлавському воєводствах, що займали південну частину Правобережної України, досить детально вивчав О. Неселовський. Він уважав, що наймити були вихідцями із бідних селянських сімей, з утікачів, приймали їх на службу переважно на рік на певних умовах. У 28 парафіях Житомирського повіту в 1791 р. тільки 6,6% їх жили сім'ями, майже всі інші були неодружені. Чоловіків серед слуг фігурувало вдвічі більше, ніж жінок (339 осіб супроти 165). Очевидно, що потреба в чоловічій допоміжній праці відчувалась гостріше, ніж у жіночій. На думку О. Неселовського, праця найминок використовувалася, в основному, у домашньому господарстві, тоді як праця наймитів – у дворовому (на польових роботах, у ремеслі тощо). Вік слуг і «служанок» дуже розмаїтий: від 6 років до глибокої старості, однак переважали особи до 20-25 років, а найчастіше – від 12 до 20 років [88, с. 38-43].

Відомі кілька досліджень міських заповітів XVI – XVII ст. У них фігурує поняття челяді й навіть «закупів», яке, за словами Наталії Білоус, «у тогочасному соціумі виглядало вже як анахронізм часів Київської Русі» [4, с. 60]. Безперечно, перевага у спадкуванні надавалася найближчим родичам, тоді як записи на користь

домашньої челяді й слуг були поодинокими. Цікаво, що майже всі тестатори після своєї смерті, як правило, відпускали своїх челядників на волю, обдаровуючи при цьому різними подарунками за службу [3, с. 144].

Відомі деякі дані й щодо чисельності найманих працівників на Запоріжжі. Їх максимальне число в зимівнику, на думку Д. Багалія, сягало до 20 чол. Н. Полонська-Василенко на матеріалах Самарської паланки «зменшила» їх кількість до 2 наймитів на господарську одиницю (загалом налічила 597 зимівників, а в них 1043 робітників). В. Голобуцький виводив коефіцієнт у 4–5 осіб. Проте М. Слабченко спростував усі ці підрахунки, зазначивши, що лише в зимівнику Ковпака було задіяно від 43 до 47 наймитів. Схожа ситуація спостерігалася і в господарстві П. Калнишевського. У його зимівнику на р. Кам'янка працювало 30 найманих чоловіків, а в іншому понад 40 «молодиків». У військового писаря І. Глоби та військового судді П. Головатого в зимівниках працювало від 13 до 22 наймитів [63, с. 150-151]. Тож, незважаючи на значну увагу до цієї теми серед науковців, існують значні розбіжності в підрахунках та визначенні осіб, яких варто вважати наймитами. Деякі дослідники, наприклад, виділяли такі основні категорії наймитів на Запоріжжі: аргати, посполство, молодики, однак дискусії з цього питання продовжуються.

Не стало винятком і соціальне облаштування Гетьманщини, яке успадкувало немало традицій державного життя Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а, крім того, виробило й певні власні соціальні новотвори, що втілилися в існуванні численних міжстанових груп. Однією із таких груп були «служителі». Зустрічаємо опосередковані дані щодо їх кількості у деяких населених пунктах, які досить важко узагальнити чи порівняти. Наприклад, у 1763 р. в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол. У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4%) перебували у наймах. У 1782 р. у Київському намісництві «слуг и работников» за різними людьми значилося 13,1 тис. осіб обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан — 18,7 тис. осіб обох статей). В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25% усіх жителів [62, с. 82].

Тож можна говорити про поширеність служби у XVIII ст. на всій території Гетьманщини, а також на Правобережжі та Запоріжжі. Однак така кількість осіб, яких фактично не можна повноцінно класифікувати та віднести до якоїсь одної соціальної групи, досить часто залишалася поза науковими дослідженнями. Хоча можна без особливого перебільшення констатувати: багато господарств уже не могли повноцінно функціонувати без застосування праці слуг, які, безперечно, утворювали особливий міжстановий соціопростір. Водночас, це свідчить про соціальну потребу на такі послуги. Для найму нарівні використовувались як жінки, так і чоловіки, проте в служебній ієрархії чоловіки посідали перші й найважливіші позиції та, залежно від місця служби і власних здібностей, могли доволі високо піднятися вгору соціальними щаблями [50, с. 160].

У більшості джерел, доступних історикам, інформація, як правило, не пояснює, чому людина взялася за роботу як слуга. Важко визначити, чи вибрали домашні працівники цю професію з більш широкого набору доступних варіантів, чи вирішили самостійно, чи реалізували волю батьків або інших старших членів сім'ї. Наприклад, польські автори економічних путівників, здається, припускають, що представники нижчих класів ніби природним, а іноді навіть автоматичним способом стають слугами. Хоча таку перспективу не можна негайно відкинути й розглядати лише як результат ідеологізованих уявлень представників еліти [167, с. 262].

В умовах, коли домашня служба була однією з найпопулярніших професій, через яку пройшла значна частина молоді, у багатьох випадках діти бідніших сімей сприймали рішення про зайняття такою роботою як очевидне та неминуче. Однак навіть у таких ситуаціях часто існували інші можливості працевлаштування. Окрім рішення працювати слугою, важливим був вибір місця служби. У збережених джерелах важко знайти відповідь на питання, чому дехто вирушив на роботу до міста, віддаленого від місця народження, та про причини вибору саме цього населеного пункту. Імовірно, це було певною мірою пов'язано з привабливістю ринків праці, наявністю місцевих або сімейних міграційних традицій, функціонуванням мереж контактів та підтримки, але всі ці твердження можна

визначити лише як гіпотези, а не висновки, отримані в результаті аналізу даних [167, с. 263].

Причиною вступу на службу міг бути не лише пошук роботи. Дітей на службу могли відправити, щоб зменшити кількість осіб, яких не можуть прогодувати. Це також могло бути способом усунути з сім'ї небажану людину. У той же час, влаштуватися слугою вважалося гарним рішенням для дітей-сиріт, як і для інших осіб без сім'ї, наприклад, удів, які можуть вважати роботу слугою підходящим способом знайти місце для проживання. У цьому сенсі домашня служба була своєрідним «притулком» для людей без сім'ї [170, с. 198].

Однією із характеристик служби є міграція. Наприклад, А. Фове-Шамо на підставі вивчення європейських джерел дійшла висновку, що в доіндустріальну епоху слуги становили не лише наймолодшу, а й наймобільнішу групу в соціальному та географічному аспектах [149, с. 4]. У Європі міграційний рух із села до міста був поширеним явищем, що стало наслідком демографічного зростання населення та прихованої господарської кризи на селі, що змушувало молодь покидати рідні місця, поповнюючи службовий контингент міста [50, с. 165].

У Гетьманщині наймитовання найчастіше мало, так би мовити, обмежену територію. Тобто, робітники працювали там, де постійно мешкали або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так за дослідженням Ю. Волошина майже половина слуг м. Полтави – 42,6% були місцевими, а друга велика група – вихідці з містечок і сіл Полтавського полку – 23,1 % осіб. Разом вони становили – 65,7%. Серед найвіддаленіших мігрантів – Дмитро Грек, про якого записано, що він «из Греции», Іван Павлов «армянской нации», Григорий Кучеренко «грузинской нации», Петро Литвин «литовської нації» та Іван Жидко «з жидов» [46, с. 124]. Така ж ситуація й у Переяславі, де 58,71% були вихідцями з Переяславського полку [80, с. 100].

Служба була основним джерелом прибутку для більшості незаможних груп суспільства, а подекуди й осіб шляхетського походження. За соціальним походженням наймити Переяслава поділялися так: колишні козаки — 35,43%, селяни — 24,94%, міщани — 12,79%, невизначена група — 18,85%. Решта

припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселенців і солдатських дітей [80, с. 100]. У Полтаві ж більшість слуг становили посполиті – 62%, 27,7% – вихідці з козацтва, 0,9% – з духовного стану. Це, імовірно, пов'язано з тим, що, на відміну від м. Переяслава, перепис Полтави не вирізняв міщан, як окрему категорію. Очевидно, саме через це слуг, приналежних до такої соціальної групи, у місті не зафіксовано. Ті з них, які походили з Полтави записувались або козацькими дітьми або посполитими [46, с. 125]. Отже, серед слуг можна знайти вихідців майже з усіх станів.

Варто згадати й те, що впродовж сторіччя після Хмельниччини українське суспільство зазнало значних змін. Нова еліта жила з примусової праці селянства, перейнявши пізніше стару назву нобілітету — шляхта. Селянство, звільнившись від кріпацтва під час повстання, поступово знову прикріплювалась до землевласників. Частина козаків хоча й зберегла окремі привілеї, також перейшла на становище закріпаченого селянства [82, с. 45].

Разом з тим, слід визнати й таке: великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною. Офіційно «йти в найми» селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий документ найчастіше давався тоді, коли посполиті мусили сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти. Це були підсусідки, «шукачі козацтва», селяни «спірних» і частково державних та купецьких маєтків [62, с. 86].

Скоріше за все, різні типи служби певний час могли існувати одночасно, хоча й трансформувалися пізніше. Наприклад, у своєму заповіті киянин Семен Мелешкович згадує «закупа» Сергійця, якого після смерті господаря треба було відпустити на волю й дати півкопи литовських грошей. Відпускалися на волю й дві куплені ним жінки-татарки. Тестатор мав ще й інших челядників, очевидно особисто вільних. Він заповів своїй дружині Настасії Василівні після його смерті дати на

челядь 12 кіп литовських грошей, а з іншими, найманими на річну службу, мав розрахуватися зять Андрій [4, с. 60-61]. Складність цього питання полягає й в тому, що різні типи праці й найму в історичному просторі співіснували з потужними (чи слабкими) проявами інших форм виробництва. Власне для XVII–XVIII ст. характерна надзвичайна різноманітність явищ, їх «рухливість», як у бік пізнього середньовіччя, так і у бік нових – буржуазних відносин, підпорядкованих капіталу [63, с. 10].

Стосовно європейської практики, там теж здавна відомі різні рівні службової залежності. Наприклад, Іспанський порадник 1614 р. говорить про три ієрархічні рівні слуг: на найвищому щаблі перебували люди, що служили з милості. Зазвичай поблажливе поводження з ними глави дому значно відрізнялося від суворого ставлення до слуг нижчого рівня. Другий щабель служебного люду становили особи, які отримували платню, а третій, найнижчий, – невільники або залежні люди, які виконували найважчі роботи у дворі без будь-якої платні [150, с. 319].

Але однією з головних відмінностей між слугами в різний період було те, що термін «слуга» охоплював значно ширший спектр робочих практик у XVII – на початку XVIII ст. ніж в XIX ст., а отже, і значно більший прошарок населення. Так у XVII ст. «служителі», домашні слуги, фермерські працівники, учні та підмайстри були класифіковані разом, бо всі вважалися заробітчанами, узагальнено слугами. У XIX ст. вже фігурували значно виразніші категорії [154, с. 20-21].

Одним із варіантів класифікації слуг у XVII ст. був поділ на дві категорії: «продуктивні» та «непродуктивні» працівники. Деякі домашні слуги потрапили до останньої категорії. Сюди входив переважно обслуговуючий персонал заможних господарств: дворецький, економка, гувернантка, покоївка тощо. Крім звичайних обов'язків, вони використовувалися для підтримки певного способу життя. З іншого боку, продуктивних слуг наймали для допомоги з домашнім господарством. Сумнівно, наприклад, що служниця в домі середнього достатку відчувала, що вона підтримує статус свого господаря; скоріше її робота була життєво важливою для сімейної економіки. У багатьох господарствах слуги замінювали дітей господаря, оскільки їх праця компенсувала непродуктивну присутність нащадків. До того ж

слуга невеликого крамаря чи корчмаря, очевидно, може виконувати обов'язки, котрі були одночасно комерційними та домашніми [154, с. 20-21].

Європейські дослідники використовують різні терміни й для означення слуг, що проживають із господарем, і тих, що мають власне господарство. У цьому контексті «*live-in servant*» (неодружені слуги, що жили з господарем та служили, поки не мали можливості отримати господарство й одружитися), з часом замінюється новим типом слуг, так званими «*statare*», які, хоча й наймалися на щорічній основі як традиційні «*life-cycle servants*», однак були одружені й мали окремі домогосподарства [171, с. 15].

Хоча всі слуги робили внесок у сімейне господарство, «*live-in servants*», які зазвичай жили у сім'ї роботодавця та їли за одним столом, вважалися близьким заміником сімейної праці, ресурсом, який змінювався в залежності від демографічного життєвого циклу сім'ї. Їх праця використовувалася для забезпечення достатнього виробництва продуктів харчування, ремесла та повного використання ресурсів домогосподарства, таких як земля та худоба. Отже, службу можна розглядати як частину «адаптивного сімейного господарства», оскільки подібна практика забезпечувала гнучкість соціальних, сімейних та економічних відносин і дозволяла домогосподарствам диверсифікувати зайнятість своїх членів [155, с. 278]. Тож місце проживання, у певному сенсі, було визначальною характеристикою домашнього слуги. Або він живе під дахом господаря, або під дахом, який належить господареві. Хоча не всі погоджуються з цим, закликаючи враховувати місце проживання не надаючи цьому питанню занадто багато значення [186, с. 22].

Ще одним питанням, яке викликає дискусії серед науковців, є визначення справжніх слуг («*true*» *servants*) та їх відділення від родичів, які виконують обов'язки слуг («*kin*» *servants*) [148, 153]. Учені зазначають, що в кількох європейських регіонах це було досить частим явищем для бідних сімей, коли дітей відправляли жити та працювати до родичів, особливо, якщо останні потребували допомоги й готові були їх утримувати. Діти та молодь опинялися в дуже неоднозначному положенні: напівприхильна рідня та наполовину слуги. Часто це викликало потужне відчуття подяки до своїх родичів/господарів та, як наслідок,

вони зазнавали сильнішої експлуатації, особливо, якщо були сиротами. До того ж не лише віддалені родичі могли служити в будинку. Для деяких європейських регіонів, де панувала система неупередженої спадщини, досить часто братів і сестер, виключених із спадщини, залишали в батьківському будинку як слуг того з родичів, хто успадкував ферму [174, с. 6].

В Австрії Міхаель Міттерауер (*Michael Mitterauer*) вивчав службу в поєднанні з життєвим циклом сім'ї, при цьому дотримуючись усіх класичних характеристик моделі слуг, описаних Джоном Хайналом і Енн Кусмол. Дослідник виявив цілу низку цікавих взаємодій між слугами та членами сім'ї чи родичами. Він навіть вводить спеціальне поняття – «*Rollenerganzungszwang*» або примусове доповнення ролі [162]. Це означає, що домогосподарство, якому з огляду на свої економічні потреби не вистачає робочої сили, потребує одного або декількох сторонніх людей, щоб збалансувати його потреби та пропозиції. Часто ця нова людина в домогосподарстві буде слугою. В інших випадках, це може бути дружина, чоловік або родич, який здійснює значну частину функцій, які мав би виконувати слуга. Ця близька схожість функцій слуг та родичів вказує на довготривалі стосунки та означає, що одруження чи усиновлення можуть мати економічні мотиви [162, с. 261].

Окрім «*live-in servants*» (слуги, які проживали з господарем), були ще й «*live-out servants*» (слуги, що мешкали окремо) та поденні робітники (*chars*), хоча їх кількість у різних контекстах важко встановити [170, с. 233]. Використання праці людей, які проживають поза господарством роботодавців, подекуди розглядається як дешевша альтернатива постійному найму. Серед переваг наголошувалося на більшій швидкості, з якою ці люди виконували свої обов'язки, та на відсутності необхідності розділяти свої спальні кімнати. На жаль, це явище недостатньо представлене в джерелах, тому що не потрапляло в переписи. Лише інколи, випадково, можна натрапити на згадки, наприклад, у судових справах [167, с. 303].

Загалом, у ранньомодерний час поняття слуга було неоднозначним і суперечливим, але воно характеризувалося постійним використанням. У тогочасному суспільстві були широко представлені різноманітні типи слуг, як і різні

поняття служби. Р. Сарті вказує на той факт, що численні дослідники робили спроби порівняти характеристики та статус різного роду слуг у ряді контекстів і країн. Бо, незважаючи на розмитість кордонів поняття, категорія служби була важливою для ранньомодерного суспільства [169, с. 348].

Таким чином, вважаю за доцільне спробувати **класифікувати** відомі в історії типи слуг, які могли існувати й у Гетьманщині.

Класифікація слуг:

За рівнем особистої свободи:

- вільний слуга – особисто вільна особа, що служила за платню («служителі», «работніки»);

- невільник чи кріпосний:

- 1) прямо невільний – полонений, куплений, отриманий у спадок чи іншим законним способом;

- 2) тимчасово невільний слуга – злочинець, або вільна особа, яка за борги, за вироком суду чи добровільно потрапила у неволю, однак може відпрацювати необхідне і звільнитися.

Залежно від платні:

- служба за платню;

- без оплати:

- 1) з милості (родичі, інваліди, малолітні, старі)

- 2) за речі чи навчання (недосвідчені молоді працівники, учні ремісників)

- комбінований тип (отримують за службу і гроші, і речі)

За терміном служби:

- слуги життєвого циклу («*life-cycle servants*»), тобто неодружені молоді люди до 30 років, які служать, щоб накопичити кошти на власне домогосподарство чи одруження)

- пожиттєві («*lifetime*»), тобто люди, які залишалися на службі все своє життя або вступили на службу в дорослому житті, і які іноді були одружені або овдовіли)

- сезонні (наймаються для виконання конкретних сезонних, часто сільськогосподарських, робіт)

- поденні робітники (*chars*)

За місцем проживання:

- «*live-in servant*» (неодружені слуги, що жили з господарем та служили, поки не мали власного житла і сім'ї)

- «*statare*» (хоча й наймалися на щорічній основі, однак були одружені й мали окремі домогосподарства).

За місцем служби:

- сільські
- міські
- монастирські
- шляхетських маєтків (шляхта, магнати, козацька старшина тощо)

За відношенням до господаря дому:

- «*true*» servants («справжні» слуги, які не мають з господарем родинних зв'язків)

- «*kin*» servants (родичі, які виконують обов'язки слуг)

Безумовно, з точки зору сучасників, багато питань були настільки очевидними, що не вимагали опису. Ось чому не потребувало пояснення, хто насправді є слугою, як виглядають обов'язки служби, як довго триватиме контракт – усе це було відомо кожному. Р. Понят, говорячи про відсутність згадок про службу у періодичній пресі й іншій літературі, зауважує, що «використання слуг, явище з давніми традиціями, що є досвідом кожного потенційного читача з дитинства, а тому не вимагало обговорення» [167, с. 65].

Висновки

1. Отже, порівняння різних підходів, прийнятих за кордоном і в Україні, засвідчують співіснування в контексті історичних досліджень різних визначень поняття «слуги». Вітчизняна історіографія для позначення цієї категорії населення здебільшого застосовує термін «наймит», у джерелах XVIII ст. їх називають «служитель» або «работнік», хоча «служитель» вживається набагато частіше.

Зважаючи на значну ідеологізацію, яка продовжує існувати в деякій літературі, та відсутність комплексних досліджень із теми, вважаю доцільним у дослідженні застосовувати таке визначення: «Слуга (служитель) – це особа обох статей, яка знаходиться на службі та займається чиймсь домом, господарством і отримує за це заробітну плату»

2. Невирішеним залишається питання включення до категорії слуг осіб різного походження, соціального статусу та сімейного стану. Ускладнює розуміння й надзвичайно строкатий склад цієї групи, адже до неї можна включити домашню прислугу, учнів і підмайстрів ремісників, найманих працівників, тощо.

3. Молоді неодружені слуги, що жили в будинку господаря та мали, в основному, сільське походження – у західній історіографії виокремлюються в особливу групу й мають назву «*life-cycle servants*». Ця доволі чисельна група слуг складалася з осіб у віці від 15 і до 30 років, які працювали в якості слуг, набуваючи в такий спосіб життєвого досвіду поза межами власного дому та накопичували ресурси перед створенням власної родини.

4. У законодавстві Гетьманщини XVIII ст. фігурували такі типи слуг: вільний слуга та невільник чи кріпосний: прямо невільний чи тимчасово невільний. Загалом, у ранньомодерний час поняття слуга було неоднозначним і суперечливим, але воно характеризувалося постійним використанням. У тогочасному суспільстві були широко представлені різноманітні типи слуг, як і різні поняття служби. Та, незважаючи на розмитість кордонів поняття, воно було важливим для ранньомодерних уявлень суспільства.

5. Відзначимо значну схожість служби в країнах Європи, оскільки повсякденна робота слуг та їх роботодавців істотно не відрізнялася в різних країнах. Скрізь «служителями» були, у першу чергу, молоді самотні люди, які займали подібне соціальне становище. Дослідження окремих країн Європи дозволяють констатувати, що домашня служба була поширеним явищем на всьому континенті та мала багато спільних рис, що базувалися на однаковому баченні обов'язків слуг, стосунків з роботодавцями, реакції на злочинні дії тощо.

РОЗДІЛ 3. «СЛУЖИТЕЛІ» В ДОМОГОСПОДАРСТВАХ

Традиційно вважається, що наявність слуг характерна лише для господарств аристократії. Та останні дослідження впевнено доводять, що й у будинках звичайних міських обивателів: козаків, ремісників, купців, дрібних торговців тощо, теж були слуги. У цьому розділі будемо досліджувати простір, у якому вони жили, адже міські двори, мали дещо обмежену площу. Для цього спробуємо відповісти на такі питання:

- скільки було домогосподарств у яких наймали слуг та чи існувала залежність між кількістю слуг та розташуванням двору в міському просторі?
- якими були умови служби серед різних категорій домовласників?
- в якій частині домогосподарств мешкали слуги, адже часто, у відносно невеликих будівлях, проживали досить чисельні родини власників?
- якою була взаємодія між слугою та господарем?

3.1. Двори зі слугами та їх розташування в місцевому просторі

У другій половині XVIII ст. Полтава, як і більшість полкових центрів Гетьманщини, складалася з двох частин – фортеці та форштадту [46, с. 22], хоча в Ніжині центральна частина міста названа замком (терміни вживалися паралельно) [25, с. 18]. Як і зазвичай, вона вважалася соціально престижнішим районом, адже саме там розташовувалися двори представників козацької еліти й заможних містян. Околиці ж, натомість, мали більші простори для забудови та ведення господарства. У досліджуваній період мешканці міст проживали в домогосподарствах трьох видів: дворах, бездвірних хатах і підварках [79, с. 44-47]. За підрахунками Ю. Волошина, на 1766 р. у Полтаві нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці і 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворових місця (27 і 38) [46, с. 27].

Підрахунки кількості дворів Ніжина ускладнюються поганою збереженістю документа, адже оригінальна нумерація збереглася лише щодо 58 дворів і бездвірних хат у замку та один двір пронумеровано на форштадті. Тож подальша нумерація проведена за кількістю домогосподарств відділених одне від одного описом занять та майнового стану господаря. Якщо подекуди зустрічалась фраза «в оном же дворі», однак мешканці не були родичами власниками, то таке господарство рахувалося окремо. Тож у Ніжині досліджено 540 дворів (285 у замку та 255 на форштадті)¹. У 156 із них (28,8 %) наймали слуг. 65 дворів розташовувалися у замку (22,8 %, слуг наймали у кожному четвертому дворі) та 91 на форштадті (35,7 %, майже у кожному третьому дворі)). Докладніший аналіз проведемо на прикладі Полтави, оскільки для цього міста краще збереглися дані щодо видів домогосподарств.

Дані Румянцевського опису свідчать, що у Полтаві слуги мешкали майже в кожному другому дворі у фортеці й у кожному четвертому на форштадті. 16 із них проживали у 8 бездвірних хатах у середмісті (25,9% від усіх бездвірних хат у фортеці) та в одній на околиці (2,6%). У 41 підварку також наймали слуг (4 у фортеці (40%) і 37 на форштадті (22%)). Тож, у кожному з існуючих у місті типів домогосподарств існувала необхідність у додатковій робочій силі, недостачу якої компенсували наймом «служителів» та «работників», як їх називає джерело (див. таблицю 1). У середньому наймалося 3 особи на господарство. Однак у фортеці й передмісті середній показник суттєво різнився – 4,3 й 2,1 відповідно, що свідчить про перевагу в кількості слуг у домогосподарствах центральної частини міста більш ніж у 2 рази. У Ніжині середній показник – 1,98 загалом для міста та 1,65 й 2,22 для замку і околиць відповідно. Тобто перевага в кількості слуг була саме на околиці. Це також може бути пов'язано із тим, що в Полтаві двори козацької старшини, духовенства й магістратських чиновників записані разом зі слугами, хоча й без вказівки на членів їх родин. В описі Ніжина ж дані про двори вказаних категорій відсутні, що значно зменшує обраховану кількість слуг, адже саме вони зазвичай наймали їх найбільше.

¹ Підрахунки власні.

Польські джерела теж фіксують доволі значні розбіжності в кількості слуг: від однієї особи в незаможних родинах до 7-8, а інколи й 10 осіб у найбагатших міщан. На підставі цього склалася думка, що на вищих щаблях міського соціуму була поширена велика родина-домогосподарство, водночас серед бідноти типовою моделлю побутувала мала нуклеарна родина, іноді навіть неповна, особливо часто через відсутність батька [50, с. 315].

Таблиця 1.

Кількість слуг у домогосподарствах м. Полтави

Тип домогосподарства	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Бездвірна хата	16	2,20	8	4,40	1	0,19	1	0,41	17	1,34	9	1,99
Двір	686	95,32	147	89,31	488	89,07	214	85,19	1174	92,65	361	86,82
Двір, оренда	16	1,38	8	3,77	5	0,93	3	0,41	21	1,18	11	1,74
Підварок	8	1,10	4	2,52	47	8,52	32	12,35	55	4,27	36	8,46
Підварок, оренда					6	1,11	5	1,23	6	0,47	5	0,75
Інше					1	0,19	1	0,41	1	0,08	1	0,25
Усього	726	100	167	100	548	100	256	100	1274	100	423	100

Пораховано за: [22].

У Полтаві більшість «служителів» – 93,8 % (1195 осіб) мешкали у дворах. Наступними за чисельністю слуг є підварки. Там працювала 61 особа (4,78 %). І лише 17 наймалися до господарів бездвірних хат (1,34%). Загалом, 423 (36,2 %) із 1167 господарств користувалися послугами наймитів, при цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою – 167 (65,2 %) із 256 описаних у документі, та 256 (28,1 %) із 911 домогосподарств на форштадті.

Що стосується сіл Полтавського полку, то частка домогосподарств, що використовували найману працю, була значно нижчою й становила лише 10,2 % (86 дворів із 843) [38]. Найбільше найманих робітників перебувало в козацьких господарствах – 57 %. Частка дворів духовних осіб з наймитами теж була досить високою й становила 10,4 %, практично в кожному з господарств. О. Бороденко пояснює ці показники наявністю більш економічно міцних, заможних господарств серед цих соціальних станів. Вона також відмічає у дворах посполитого люду значно менші економічні можливості наймикування.

Для прикладу, наприкінці XVIII ст. слуги складали навіть більше 1/5 усіх жителів польських міст [167, с. 150]. Значно нижчі відсотки в західноєвропейських містах. Наприкінці XVIII ст. слуги становили близько 10% від загальної кількості населення. Аналогічні результати були отримані А. Фове-Шаму при дослідженні французьких міст. Р. Понят зазначає, що такі дані в середньому вдвічі менші, ніж у Кракові та Варшаві й припускає, що причиною цих відмінностей був, перш за все, низький рівень урбанізації по відношенню до Заходу. Крім Варшави, польські міста були відносно невеликі й не могли порівнятись із 100 000 Ліоном або навіть з Реймсом, який наприкінці XVIII ст. налічував 30 000 жителів. У цій ситуації навіть відносно невеликі групи слуг показували високий відсоток, тоді як у великих і соціально різноманітних французьких або англійських містах отримати такі результати було набагато складнішим. Для прикладу дослідник наводить дані щодо Лондону, де в 1767 р. налічувалось 50 тисяч жителів. Слуги, які там проживали, становили лише 7,7% від загальної кількості населення [167, с. 152].

У Кракові в 1795 р. слуги зафіксовані в більш ніж половині краківських господарств. Цей результат Р. Понят називає зависоким, адже дані отримані щодо Варшавської парафії Св. Христа вказують на найм «служителів» у чверті всіх господарств. У такій ситуації дослідник пропонує розглядати наявність домашньої служби в щонайменше 25% господарств як мінімальне значення [167, с. 152]. Отже, 36,2 % домогосподарств Полтави та 28,8 % Ніжина, які використовували допомогу слуг, трохи перевищують пропонований мінімальний показник.

Існує думка, що чим багатшим і важливішим було місто, тим вагомішою була частка домогосподарств, які використовували працю слуг. Наприклад, за дослідженням Леонарда Шварца, у 1780 р. чим далі громада була від Лондона, тим менша частка її населення наймала слуг. Тобто зі збільшенням відстані від мегаполісу, потенційні шанси на працевлаштування зменшувалися [151, с. 296].

Слід також пам'ятати, що отримані результати стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Напевно, деякі з них, хоча й не використовували службу під час перепису, робили це в інший час, а тому подібні результати не можна вважати остаточними. Ю. Волошин,

аналізуючи сповідні розписи Полтави, (1775 р.) зазначає, що слуги мешкали в 338 із 882 дворів, що становило 40,6 % [181, с. 354]². Можна припустити, що така велика кількість господарств зі слугами пов'язана з тим, що наймали лише одного або кількох помічників. Наприклад, у польських містах серед господарств зі слугами в половині випадків наймався лише один працівник. У 40% випадків працювало дві-чотири людини [167, с. 220].

Таблиця 2.

Кількість слуг у домогосподарствах фортеці й форштадту м. Полтави

Слуг у наймача	Фортеця		Форштадт		Разом	
	Дворів	%	Дворів	%	Дворів	%
1	32	7,57	134	31,68	166	39,24
2	30	7,09	59	13,95	89	21,04
3	23	5,44	28	6,62	51	12,06
4	19	4,49	13	3,07	32	7,57
5	16	3,78	7	1,65	23	5,44
6	13	3,07	2	0,47	15	3,55
7	9	2,13	5	1,18	14	3,31
8	9	2,13	2	0,47	11	2,60
9	8	1,89	1	0,24	9	2,13
10	2	0,47	2	0,47	4	0,95
11	1	0,24	3	0,71	4	0,95
14	2	0,47		0,00	2	0,47
16	1	0,24		0,00	1	0,24
22	1	0,24		0,00	1	0,24
26	1	0,24		0,00	1	0,24
Усього	167	39,48	256	60,52	423	100,00

Пораховано за: [22].

Загалом близько 39 % полтавських роботодавців наймали одного слугу, при цьому більшість таких дворів розміщувалась на форштадті (див. таблицю 2). 21,04 % мали двох «служителів», 12,06 % – трьох осіб, 7,57 % – чотирьох. Тобто як і в польських містах від двох до чотирьох слуг мали близько 40 % господарств (40,67%). Більше п'яти слуг наймали 20,09 % господарів (див. рисунки 1, 2). У польських містах на тих, хто мав п'ять або більше слуг, припадало не більше 16 % [167, с. 221]. У Ніжині дворів з одним слугою було навіть більше ніж у Полтаві –

² Зауважу, що за підрахунками Юрія Волошина у 1765-1769 рр. у Полтаві налічувалося 1230 слуг (578 чоловіків та 652 жінки); Тимофій Бр. у статті «Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава» робив обчислення виходячи із цифри 1149 слуг, враховуючи лише працівників старше 5 років. Тож різні підходи до розрахунів та деякі розбіжності суттєво не вплинуть на остаточні результати.

46,79 % (див. таблицю 3). Ще 30, 13 % наймали двох «служителів», а п'ять і більше осіб – усього 5,77 % ніжинців.

Таблиця 3.

Кількість слуг у домогосподарствах фортеці й форштадту м. Ніжина

Слуг у наймача	Фортеця		Форштадт		Разом	
	Дворів	%	Дворів	%	Дворів	%
1	37	23,72	36	23,08	73	46,79
2	21	13,46	26	16,67	47	30,13
3	3	1,92	15	9,62	18	11,54
4	3	1,92	6	3,85	9	5,77
5	1	0,64	5	3,21	6	3,85
6		0,00	2	1,28	2	1,28
10		0,00	1	0,64	1	0,64
Усього	65	41,67	91	58,33	156	100,00

Пораховано за: [25].

У селах Полтавського полку першу позицію теж посідали домогосподарства з використанням вільнонайманої праці одного «служителя» – 41,8%, що трохи перевищувало міський показник Полтави. По 9 дворів наймали двох та трьох слуг, частки яких відповідно становили по 10,5 %. Господарства з кількістю робітників більше трьох осіб становили 37,2 % [38]. Також у 62,8% господарств у селі та 72,3 % у місті використовували працю від одного до трьох «служителів». У Ніжині ця цифра становила аж 88,46 %. Відповідно мешканці 37,2% дворів у селах та 27,6% у Полтаві могли утримувати більше ніж трьох наймитів. У Ніжині ж таких господарств було лише 11,54 %. Зважаючи на майже в 5 разів більшу кількість дворів зі слугами в місті, відповідна їх кількість більше лише у 2 рази. Ці цифри змушують задуматися, що невелика кількість жителів справді показує вищі відсотки. На жаль, максимальну кількість «служителів» в у господарстві чи середні показники в селах автор не наводить. Тож спробуємо його вирахувати на основі відомих даних. Середній показник кількості «служителів» для сіл Полтавського полку дорівнює 7,01, тоді як для міста – 3,01. Хоча, як зазначено вище у обох випадках, лише в близько 30-40 % дворів перепис зафіксував більше 3 слуг. Імовірно, серед сільських господарств зустрічалися досить заможні, які тримали численний штат помічників. Це й вплинуло на середній показник, який є досить

високим, особливо зважаючи на те, що серед узятото для аналізу населення сіл (9868 мешканців) загальна частка «служителів» була незначною – 6,1%.

Рисунок 1.

**Кількість слуг
у домогосподарствах Полтави (у %)**

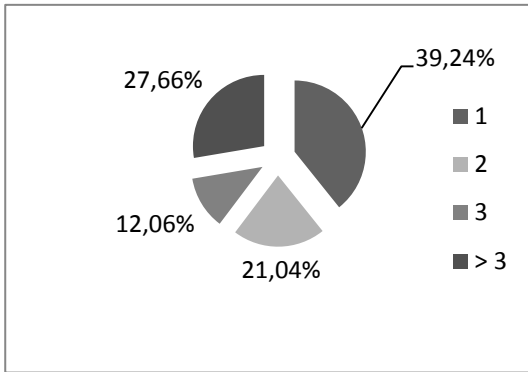
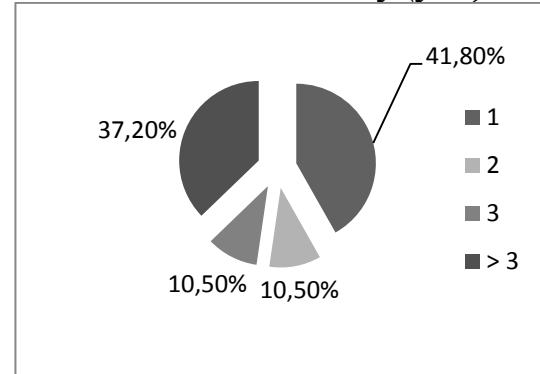

Рисунок 2.

**Кількість слуг
у домогосподарствах сіл
Полтавського полку (у %)**

Дослідники вважають, що наймання додаткових робочих рук «зі сторони» селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більш-менш заможного господарства і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім'ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала працівників для виконання допоміжних робіт [62, с. 82].

Таблиця 4.

Співвідношення кількості слуг, дворів і роботодавців у м. Полтаві

Слуг	Дворів	%	Роботодавців	%
1	157	38,48	166	39,24
2	86	21,08	89	21,04
3	50	12,25	51	12,06
4	32	7,84	32	7,60
5	23	5,64	23	5,46
6	14	3,68	15	3,54
7	13	3,19	14	3,3
8	11	2,7	11	2,61
9	8	1,96	8	1,90
10	4	0,98	4	0,95
11	4	0,98	4	0,95
14	2	0,49	2	0,48
16	1	0,25	1	0,24
22	1	0,25	1	0,24
26	1	0,25	1	0,24
Усього	408	100	423	100

Пораховано за: [22].

Тож деяка невідповідність у підрахунках виникає у випадку, якщо кілька родин зі слугами мешкали в одному дворі (див. таблицю 4). Та як бачимо, суттєвої різниці у відсотковому співвідношенні не виникає, адже таких дворів із кількома родинами в Полтаві всього 15.

Інколи слуги мешкали навіть у адміністративних будівлях. Так Григорій Шаповал з дружиною й сином мешкали в покоях при сотенній канцелярії. При цьому вони наймали «работницу, девку Параскевию Яковлеву, дочь п'ятнадцяти лет, левою ногою не владеет. Взята на пропитание» [22, с. 393]. Що спонукало невелику родину, яка навіть не мала власного житла взяти на утримання молоду дівчину, невідомо. Можливо, така потреба була викликана необхідністю догляду за дитиною, адже їхньому сину Онисиму був лише рік.

Досліджуючи питання служби в Австрії М. Міттерауер зазначав, що існує тісний зв'язок між розміром ферми та кількістю слуг у домогосподарстві. Господарі, які не володіють, чи здають в оренду господарство, не мають слуг, натомість відправляють своїх дітей працювати [162, с. 255-256]. Це підтверджується, певною мірою, на прикладі вказаних міст. Близько 85 % полтавських слуг (1088 осіб) наймали власники двору. Майже 10 % (127 слуг) проживали в господарствах старшинських, монастирських, козацьких, посполитських підданих. Інші наймалися до осіб, що орендували житло (27 осіб, чи 2,13 %), підсусідків (14 осіб, чи 1,11 %), родичів власника житла (11 осіб, чи 0,87 %) (див. таблицю 5).

Таблиця 5.

Кількість слуг у дворах з різним типом власності у м. Полтаві

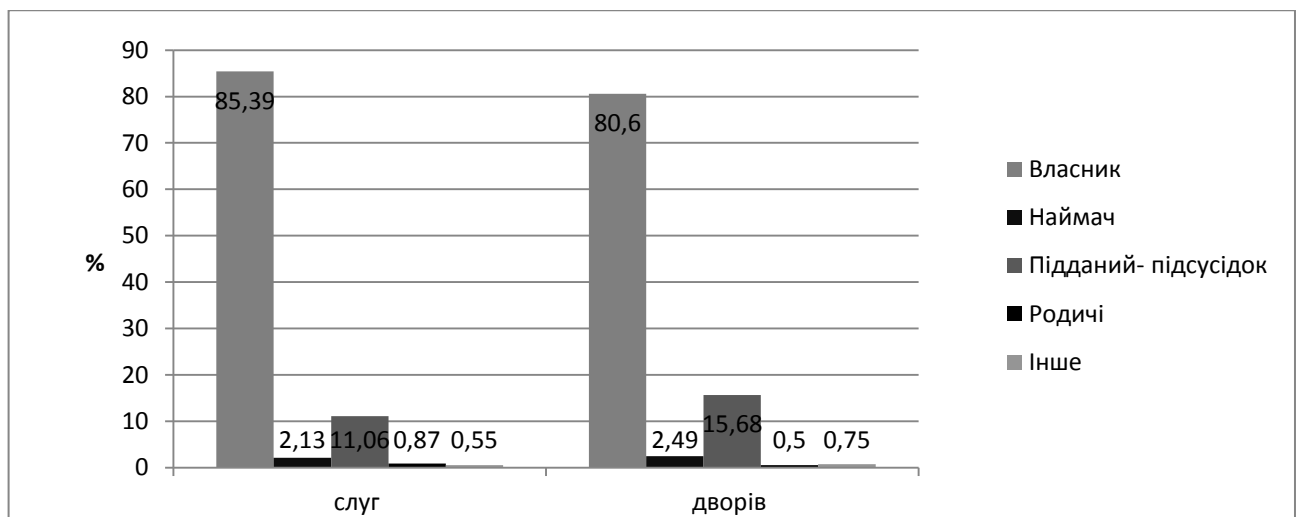
Тип власності	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Власник	645	50,95	134	84,27	443	34,44	195	78,19	1088	85,39	329	80,60
Наймач	17	1,26	8	3,77	10	0,87	8	1,65	27	2,13	16	2,49
Підданий-Підсусідок	59	3,95	22	10,06	82	7,11	50	19,34	141	11,06	72	15,68
Родичі	9	0,71	1	0,62	3	0,16	2	0,41	12	0,87	3	0,50
Інше	6	0,47	2	1,25	1	0,08	1	0,41	7	0,55	3	0,75
Усього	726	57,35	167	100	548	42,65	256	100	1274	100	423	100

Пораховано за: [22].

Аналіз кількості слуг відповідно до майнового стану голови господарства показує, що власники нерухомості мали більше можливостей для найму, ніж у випадку з іншими категоріями. Однак це може бути свідченням не лише їхнього кращого економічного становища, але й мати практичне обґрунтування. Подібна ситуація спостерігалася й у польських містах, де, за словами Р. Понята, «кількість членів родин «власників майна» була в середньому більшою за інші групи, що призводило до збільшення попиту на роботу слуг» [167, с. 242]. Звичайно, висновок про те, що багаті люди наймали більшу кількість слуг, ніж бідні, навряд чи можна вважати особливо показовим. Не менш цікавим є те, що дехто, навіть не маючи власного житла, все ж користувався послугами слуг (див. рисунок 3).

Рисунок 3.

Кількість слуг у дворах з різним типом власності

Як бачимо, одним із способів використання нерухомості в Полтаві була здача житла в найм. Описом зафіксовано 10 орендованих господарств (6 дворів на території фортеці та 1 двір і 3 підварки на території форштадту), які наймали 27 слуг (2, 13%) (таблиця 1). При цьому наймачів житла – 16 осіб. Це пояснюється тим, що інколи кілька осіб орендували приміщення в одному дворі або поряд із сім'єю власника мешкали ще й інші особи, які наймали частину двору. Наприклад, полтавський козак Григорій Серета, (у джерелі записаний ще й як Цьомкалів зять) орендував половину двору полтавської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 30 рублів у рік. Там він утримував шинок, для роботи у якому й

найняв Федора Піку. Іншу частину двору наймав Михайло Вязовський за 3 рублі, який *«пробиваєть портнимь майстерством, а в цех полтавський он не записан»* [22, с. 67]. «Работніками» в нього записано 7 чоловіків віком від 9 до 30 років, 4 з яких *«взяти для науки на хозяйское пропитание»*, а інші отримували платню [22, с. 67]. Це найбільша кількість слуг серед наймачів житла.

Троє слуг було в купця Мирона Широкого, який мешкав у дворі графа Олексія Розумовського, що складався з 14 хат. Дві з них і наймав полтавський купець під шинок за 12 рублів на рік [22, с. 279]. Петро Покровський, Омелян Миронов та Михайло Химиченко наймали по двоє слуг. Цікаво, що «работніцями» у Хіміченка записані дві дівчини-учениці: Варвара 15 років та Горпина 13 років, які *«взяти на изучение ткацкому майстерству беззаплати»* [22, с. 322]. Це єдині в місті дівчата, зафіксовані переписом, узяті на навчання.

Козак Омелян Миронов теж, імовірно, займався ремеслом, адже в джерелі сказано, що він *«бавится цирулническим исскуствомь и впредь оним же пробивать намерен»* [22, с. 102]. Цим же займався й один із його наймитів – Іван Жидко, бо жив *«из половины получаемого от цилюрнического искусства»* [22, с. 102], другу половину, мабуть, віддаючи Миронову. Ще 11 осіб наймали лише по одному «служителю». Серед них єдина жінка, яка орендувала житло – удова Феодосія Оробінкіна. Разом з нею мешкала дочка Ірина (28 р.), онука Ганна (4 р.) і «работніца» Уляна (12 р.) [22, с. 379]. У тому ж дворі хату наймав і Степан Богомазенко – місцевий посполитий – з дружиною, які наймали служницю 14 років [22, с. 379].

Варто зазначити, що більшість наймачів орендували лише частину двору. Наприклад, вищезгаданий Григорій Середа наймав один двір з Михайлом Вязовським. Купець Петро Покровський орендував житлові приміщення двору, а Василь Пащенко – лавки. Удова Ганна Васильєва торгувала у двох покоях гарячим вином, медом і пивом, а третій покій віддався в найм полковому цирульнику Василю Беті. Проживав там Бетин «работнік» Павло Городецький, який *«имеет цирулническое искусство и с получаемого за оное платить половину показаному Бете»* [22, с. 95], як і вищезгаданий Іван Жидко. Цікавим, на мою думку, є випадок,

коли поряд із чисельною челяддю власника двору (сотенний отаман Іван Миненко наймав 11 слуг), в одній з орендованих хат проживав Андрій Роговий з родиною. У нього було четверо малолітніх дітей п'яти, шести, восьми й дев'яти років і «работніца» Марфа дванадцяти років, яка, скоріш за все, й доглядала малечу [22, с. 394]. Лише п'ятеро наймачів житла, які мали слуг, – Гнат Приходько, Омелян Миронов, Петро Петров, Трофим Бойченко та Андрій Санжаровський – орендували повністю увесь двір.

Показовим є те, що, крім немалої плати власнику будинку, ці особи мали достатньо коштів, щоб заплатити ще й працівникам. Найбільше (30 рублів) платив Григорій Середа, який орендував шинок. Його видатки, включно із заробітною платою «работніка», становили 40 рублів на рік, що тоді було досить значною сумою. Так само чималу суму – 15 рублів (23 із заробітною платою слуг) віддавав за орендований у церкви Воскресіння Христового шинковий двір козак Омелян Миронов. Полтавський купець Мирон Широкий за 12 рублів на рік наймав дві хати під шинок. Разом із оплатою слугі Івану Миронченку, який працював на нього з дружиною і сином за 6 рублів, виходило 18 рублів щорічно. За подібну суму можна було б придбати і власне житло, адже, як зазначають дослідники, ціни на нього в місті коливалися, починаючи з 10 до 1000 рублів (у середньому 10-25 рублів за рублену хату з сіньми) [46, с. 38-40]. Однак зважаючи на розташування орендованих приміщень у центрі, ціна б за нього була досить високою. На жаль, джерело не фіксує, чим заробляли на життя інші орендарі, тож встановити, наскільки необхідним було наймання додаткових робочих рук, досить важко.

Значна кількість дворів була населена підданими. Попри те, що Ю. Волошин у результаті свого дослідження доходить висновку, що більшість із них насправді мала статус «підсусідків» [46, с. 113], для зручності слідом за джерелом використовуватиму термін «піддані». Дехто з них наймав кількох слуг або й учнів. Відповідно, значну частину підданих становили ремісники, які працювали на своїх патронів і не належали до цехів [46, с. 34]. Частіше галузь діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів [46, с. 35]. Наприклад, найбільше слуг було в підданого Хрестовоздвиженського монастиря посполитого Власа Бабанського. Він

разом з родиною мешкав у монастирському дворі й наймав 7 «служителів», четверо з яких були *«взяти на изучение портному майстерству беззаплати»* [22, с. 264]. Ще один монастирський підданий – Кіндрат Крупенко – мав п'ятьох слуг, які були *«взятие на изучение в годи без заплати, на его плати и пище»*. Імовірно, вони мали вивчати кушнірське ремесло, бо про самого Кіндата повідомлялося, що він *«Консистенсій платить в оній монастир в годъ по рублю, а иногда и боліе по расположению, да сверхъ того на оной монастир делаетъ разніе поделки без заплати. Проживаетъ шитемъ шуб и деланием овчинь, а в цех не записань»* [22, с. 129-130]. По шестеро слуг було в підданого бунчукового товариша Дмитра Білушенка – Данила Бадая та в підданого графа Олексія Розумовського – Юхима Корженка. Обидва теж були ремісниками, незаписаними в цех. Бадай *«пробивають портнимъ майстерством»* [22, с. 123], а Корженко мав трьох учнів для *«изучения сапожному майстерству беззаплаты»* [22, с. 271].

Заслужують на увагу й мешканці двору, що належав райці полтавського магістрату Григорію Пащенко. Крім сім'ї господаря, дружини й двох синів (7-ми й 1-го років), з ними проживали дві племінниці (18 та 14 років). Він також наймав 7 «служителів», серед яких молода жінка Марія з однорічною дитиною. У тому ж дворі проживав козачий син Іван Омельченко *«без заплаты, за одной толко случающойся на хозяевъ работы»* [22, с. 136], який, мабуть, був підданим Пащенко. При цьому чоловік так само мав власних «робітників» – 5 чоловіків і вдову Гафію. Примітно, що вони отримували досить велику платню – від 3 до 6,5 рублів. Можливо, вони допомагали Омельченку в ремеслі, адже він *«проживаетъ портнымъ майстерством, а в цех не записан»* [22, с. 136]. Ця фраза зайвий раз указує на факт існування позацехового ремісництва, яке, знаходячись під захистом патрона, успішно конкурувало з цеховим. Загалом 16 підданих мали від 1 до 4 учнів.

Ще кілька осіб жили *«без платы»* або *«без найму»* і також наймали слуг. Наприклад, у дворі диякона Миколи Симонтовського *«жительства имеетъ безплаты не имеющийъ собственнаго своего двора»* [22, с. 103] купець Андрій Павленко з дружиною і 4 дітьми. Очевидно, вони були підсусідками, однак теж мали слугу. Цікава ситуація мала місце й у дворі козака Федора Пустовойта. У

приміщенні, що складалося з трьох жилих покоїв, людської й трьох комор, мешкали: сам Пустовойт з дужиною та їх 3 сини із сім'ями (у одних було 5 дітей, у іншого – 2), тобто разом 15 осіб. У тому ж дворі без найму проживав козак Іван Мисниченко з дружиною, їхній син та донька з зятем і дочкою – тобто ще 6 мешканців. При цьому вони ще й наймали 50 літню вдову Гафію та дівку Тетяну 8 років. Де розміщувалися усі 23 особи, велике питання, як і те, навіщо й так велика родина прийняла на безкоштовне проживання численну сім'ю [22, с. 445].

Доволі значну кількість дворів мали особи, які на момент перепису в Полтаві не жили [46, с. 33]. Та, незважаючи на це, тримали чисельний штат слуг, які обслуговували домогосподарство. Зазвичай це були представники аристократії. Наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, шістьма підварками й одним двором місцем на території форштадту [46, с. 33]. При цьому шестеро його підданих наймали від одного до трьох слуг (усього 10 осіб). Так само десять працівників мали на трьох піддані бунчукового товариша Дмитра Білушенка. Піддані полкового обозного Андрія Руновського наймали 9 «робітників», по 7 слуг наймали піддані полкового судді Григорія Сахновського та бунчукового товариша Федора Занковського. Ще одним власником майна, що не жив у Полтаві, був граф Олексій Розумовський. Він мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті [46, с. 33]. У кожному з них мешкали його піддані чи орендарі, які, у свою чергу, наймали слуг. Так, наприклад, п'ятнадцять осіб, що проживали в його власності, мали в розпорядженні 32 «служителів».

Родичами власника можна назвати трьох осіб, які наймали слуг. Найбільшу кількість (9 «робітників») наймав відставний співак імператорського двору Гаврило Романов. Звісно, у Полтаві він не проживав, а за двором наглядав його батько Роман Воскобойнік [22, с. 133]. По одному слугі було в купця фортеці Святої Єлизавети Степана Аршинова, свояка власника підварку Калужского купця Степана Момонтова [22, с. 365], та в Степана Шевченка, племінника козака Михайла Кабакова, який мешкав у тому ж дворі в окремій хаті. Варто уточнити, що й сім'я

власника, і Степан наймали по служниці, але в джерелі чітко розмежовано: відразу описана сім'я власника двору, потім родина племінника [22, с. 441].

До інших я віднесла вдову, попадю Ганну, яку взяв «на пропитание» разом з дітьми військовий товариш Гнат Давидович [22, с. 95], сім'ю вище згаданого Григорія Шаповала, що проживає в покоях при сотенній канцелярії [22, с. 393], та Саву Якубовича, який «жительство имеет по приказанию его сиятельства...» (мається на увазі граф Олексій Розумовський) та наглядає за будівництвом [22, с. 124].

У Ніжині 90,38 % господарів були власниками житла (див. таблицю 6). Найм помешкання теж був доволі поширеним – 15 дворів (9,62 %) були орендовані (нагадаю, у Полтаві 16 господарств зі слугами наймали житло). Зафіксовано також один випадок найма служниці родичем. Чисельна сім'я мешкала в домогосподарстві купця, уродженця Турції міста Турнова грека Івана Тернова – дружина Тетяна, троє малолітніх дітей, працівник Григорій та служниця, 15-річна дівчина Гапка. З ними проживала «сестра жени оного грека», яка наймала 15-річну служницю Марину. Цікаво, що Гапку наймали на півроку за 80 копійок, а Марину за 2 руб. 50 коп., хоча вік дівчат однаковий [25, с. 39]. У дворі міщанина Данила Кабанова, окрім власної родини зі служницею, мешкав сусід Василь Запорожець. Саме він наймав «работницу» вдову Марію Ситничку, яка працювала лише за харчі [25, с. 29].

Таблиця 6.

Кількість слуг у дворах з різним типом власності у м. Ніжині

Тип власності	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Власник	95	88,79	59	90,77	188	93,07	82	90,11	283	91,59	141	90,38
Наймач	10	9,35	6	9,23	14	6,93	9	9,89	24	7,77	15	9,62
Родичі	1	0,93	1 с	1,54					1	0,32	1 с	0,64
Сусід	1	0,93	1 с	1,54					1	0,32	1 с	0,64
Усього	107	100,00	65	100,00	202	100,00	91	100,00	309	100,00	156	100,00

Пораховано за: [25].

Зауважу, що у Ніжині досить часто серед мешканців двору записані сусіди [25, с. 25, 31], або, наприклад, вдови [25, с. 26, 28] чи родичі [25, с. 26] з уточненням,

що вони живуть без найму. Ці особи не зараховані до слуг, хоча, скоріше за все, виконували їх функції. Також у переписі Ніжина підсусідки майже не згадуються, хоча, наприклад, вищезгаданих сусідів та інших мешканців двору, не означених слугами, можна віднести саме до цієї категорії. Отож, особливості проведення перепису в різних містах та довільна інтерпретація переписувачами категорії слуг призводить до складнощів у порівнянні та ймовірного недообліку слуг, адже одні господарі записували особу, яка служить за харчі й одяг як слугу, а інші як особу без найму.

3.2. Людська або місце «служителів» у домі

Зважаючи на особливості проживання слуг у досліджуваний період разом з господарями протягом тривалого часу, чимало дослідників вважають слуг членами родини, розглядаючи це поняття як сукупність усіх домочадців або ж усіх, хто мешкає в одному домі й підлягає главі родини [50, с. 18-26]. Однак де ж проживала така чисельна група осіб, враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель?

Досліджуючи топографію поселень Гетьманщини, автори переважно зосередилися на описі дворів та їх розташуванні в міському просторі [112], не акцентуючи увагу на їх мешканцях. Говорячи про тогочасне житло, найчастіше мається на увазі трикамерна споруда з одним житловим приміщенням, сіньми й коморою. Місце для сання в такому приміщенні було небагато – піч, лави, піл (настил із дошок, розміщений між піччю й протилежною стіною), підлога, комора чи інші підсобні приміщення [18, с. 83-84]. При цьому досить важко визначити, за якою ієрархією розміщувалися члени родини на ночівлю. Зустрічаємо згадки про те, що на печі спали діти й старі, подружня пара – на дошках між піччю й стіною (піл), старші діти та інші члени родини – на лавах. У теплу пору року могли спати у дворі, сіннику, на горищі, у садку чи клуні. Загалом, суспільство Гетьманщини не практикувало сегментацію домашнього простору [123, с. 269-279]. Ситуація в

кожному домогосподарстві могла різнитися в залежності від його розміру, кількості членів родини, наявності малих дітей, хворих, старих, слуг тощо.

У дворах полтавців містилися різноманітні споруди: хати, комори, повітки, стайні, лавки, клуні, хліви тощо. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря [46, с. 43]. Найбільш поширеними були житлові приміщення для господарів, слуг і наймитів, і комори [46, с. 45]. Однак розміри цих помешкань та їх функціональне використання залишаються під питанням. Спробу розібратися в темі домашнього простору зустрічаємо в І. Сердюка, який, досліджуючи дитячий світ Гетьманщини, серед іншого цікавився питанням, скільки квадратних метрів доводилося на одного члена домогосподарства. Узагальнивши дані відомих площ житлових споруд, дослідник доходить висновку, що «у родині з п'яти членів (батьки і троє дітей) на кожного припадало трохи більше двох квадратних метрів житла» [123, с. 270]. Він також зауважує, що якщо господарство мало більшу родину, наймитів чи учнів, то площа відведена для однієї особи ще зменшувалася [123, с. 270].

Подібних праць, які б характеризували місце слуг у домогосподарствах міщан Гетьманщини, поки не існує. Більше уваги вчені звертали на дослідження великих дворянських господарств, для яких слуги були явищем беззаперечним, однак які суттєво відрізнялися від «служителів» у міських дворах. Для прикладу, Ірина Ворончук, описуючи шляхетський двір, згадує світлиці, які призначалися для господарів, а також кліті, ізби, гридні – для слуг і челяді [50, с. 121].

«Так як робочий день домашніх слуг починався вдосвіта й тривав до пізньої ночі, вони повинні були проживати в одному домі з господарями», – вважає дослідниця дворянського побуту В. А. Веремєнко. Вона описує щоденний побут слуг у родині і зазначає про існування «людської», як окремого приміщення для слуг, яке згадується лише в дуже багатих будинках, у котрих було не менше 4-5 слуг. При наявності в домі декількох домашніх працівниць кожна з них отримувала свій «кут», у залежності від статусу. Няня – у дитячій (на окремому ліжку, кріслі, кушетці або навіть на підлозі) поруч зі своїм вихованцем, кухарка – на кухні, по сусідству з пічкою, покоївка – у передпокої, на скрині, переносній кушетці або

знову ж таки на підлозі. Такі умови робили практично неможливим ні денний відпочинок прислуги, ні прийом нею гостей у будинку в господарів [42].

Зазначу також, що, замість відомих із художньої літератури лакеїв, кухарів, економок та покоївок, у середньому господарстві працювали переважно неспеціалізовані слуги, тобто вони обслуговували «все» („*do wszystkiego*”) [167, с. 220]. Подібної думки й І. Ворончук. Вона вважає, що найчисельнішу групу з-поміж промислово-ремісничої та торговельно-купецької челяді Волині становила домашня служба: хлопці, парубки, дівки, служебниці, кухарки, візники, мамки, особливо в домах удівців з немовлятами. Вважають, що, швидше за все, функції більшості з них не були чітко визначеними, тож їх могли використовувати як для домашніх потреб, так і в ремісництві та торгівлі [50, с. 315].

У російських містах у більшості випадків мова теж ішла «о всякой работе», або «о всякой домовной» чи «всякой домашней работе». Зазвичай, малася на увазі будь-яка чорна робота по дому (носіння води, рубання дров, топка печі та ін.), але могли бути й обов'язки, пов'язані з торговою чи іншою діяльністю господаря [83, с. 550].

Відсутність широкої ієрархії супроводжувалася фізичною близькістю з роботодавцями. З цього приводу Р. Понят зауважує, що в невеликих і багатолюдних помешканнях неможливо було досягти чіткого поділу на дві сфери: помешкання, населені сімейством роботодавця, та для працівників. Однак приміщення, відділені та приховані від очей відвідувачів, могли існувати у випадку замських резиденцій. У містах постійні контакти, спільно виконана робота, а інколи навіть інтимне знайомство було просто неминучим [167, с. 220].

Спеціальне приміщення для проживання слуг, як указано в Румянцевському описі, називали людська. У документі записано, наприклад, «в нем (дворе) жилих покоевь для хозяевъ две, людських одна» [22, с. 47]. Однак із 423 домогосподарств із слугами в Полтаві 225 (54,73 %) не мали такого приміщення взагалі, тобто 446 (35%) «служителів», імовірно, мешкали там, де й працювали, – у підсобних приміщеннях. Примітно, що більшість таких дворів розміщувалися на форштадті – 198 (79, 42 %), і лише 27 (16, 98 %) у фортеці не мали людської взагалі. У залежності

від заможності власника, кількість приміщень для слуг коливалися від 1 до 6 (див. таблицю 7).

Таблиця 7.

Кількість людських у домогосподарствах фортеці та форштадту м. Полтави

Кількість людських	Фортеця				Форштадт				Разом			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
1	480	66,12	104	65,41	81	15,	30	12,35	561	44,31	134	33,33
2	98	13,50	20	12,58	49	9,07	14	5,76	147	11,61	34	8,46
3	32	4,41	4	2,52	11	2,04	2	0,82	43	3,40	6	1,49
4	47	6,47	3	1,89	22	3,89	4	1,23	69	5,37	7	1,49
5					3	0,56	1	0,41	3	0,24	1	0,25
6	5	0,69	1	0,63					5	0,39	1	0,25
немає	64	8,82	27	16,98	382	69,44	198	79,42	446	34,68	225	54,73
Усього	726	100	159	100	548	100	249	100	1274	100	423	100

Пораховано за: [22].

Як бачимо, найбільше слуг 561 (44, 31 %) служили у дворах з 1 людською. Загалом таких домогосподарств було 104 у фортеці (тобто 25,5% від усіх дворів, де мешкали слуги) та 30 (12,35 %) на форштадті. Відповідно 20 (12,58 %) та 14 (5,76 %) дворів мали 2 приміщення для слуг. Усього 6 дворів у місті мали 3 людських, 4 людських було в 7 домогосподарствах і по 1 господарству мали 5 і 6 приміщень для слуг. Однак, як не дивно, саме в цих, начебто найбільш пристосованих до найму дворах, мешкали лише 3 і 5 слуг відповідно. Великий будинок «в нем жилих покоев для хозяев п'ять, людських п'ят, анбаров два, конюшня одна, сарай один» [22, с. 350] належав прем'єр майору Дніпровського пікінерного полку Якову Козельському. І, мабуть, найбільший маєток у Полтаві «в нем вновь строющихся ... покоев п'ятнадцять, людских шесть, конюшня одна» [22, с. 124] належав графу Розумовському, у якому мешкав управляючий та слуги, а частину приміщень здавали в оренду. Тобто кількість приміщень для слуг часто не відповідала кількості найнятих «служителів».

У Ніжині зі 156 домогосподарств із слугами 90,38 % (141 двір) не мали людської. У таких умовах мешкали 279 слуг (90,29 %). Загалом кількість приміщень для слуг коливалися від 1 до 8, однак усього перепис зафіксував 15 дворів із приміщенням для слуг, що могло бути особливістю перепису міста (див. таблицю 8).

Заможне господарство мав ніжинський міщанин грецького закону Андрій Смолич. Саме в його дворі було 8 людських, 2 кімнат для господарів, комора, конюшня та сарай. Він наймав двох «служителів» – Йосипа 18 років та 25-літню Параску. Родина торгувала горілкою, мала значний земельний наділ, сінокоси, хутір, ліс дубовий і осиковий та капітал до 500 рублів [25, с. 112]. Хоча з таким об'ємом робіт навряд справлялися 2 слуг. Ймовірно, господар наймав ще й тимчасових працівників або ж використовував працю мешканців хутора. У двох дворах було по 3 людських, у трьох – по 2 приміщення для слуг та у дев'яти дворах мали по 1 людській. Зауважу, що переважна більшість ніжинських господарств мали 1-2 приміщення для господарів без жодних господарських добудов, інколи згадуються комори чи сараї, ще рідше конюшні. Це суттєво відрізняє два міста, адже в Полтаві кількість додаткових споруд у дворах та, власне, кімнат для господарів та слуг була значно більшою.

Таблиця 8.

Кількість людських у домогосподарствах фортеці та форштадту м. Ніжина

Кількість людських	Фортеця				Форштадт				Разом			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
1	3	2,80	3	4,62	17	8,42	6	6,59	20	6,47	9	5,77
2					6	2,97	3	3,30	6	1,94	3	1,92
3	1	0,93	1	1,54	1	0,50	1	1,10	2	0,65	2	1,28
8					2	0,99	1	1,10	2	0,65	1	0,64
немає	103	96,26	61	93,85	176	87,13	80	87,91	279	90,29	141	90,38
Усього	107	100,00	65	100,00	202	100,00	91	100,00	309	100,00	156	100,00

Пораховано за: [25].

Тож спробуємо співвіднести, чи відповідає кількість існуючих приміщень для слуг кількості найнятих осіб. Зробимо це на прикладі Полтави, зважаючи на більшу кількість даних для аналізу (див. таблицю 9). Як бачимо, найбільше (26 слуг) проживало у дворі полкового судді Григорія Сахновського з 4 кімнатами для слуг. Двох із них наймав підданий Сахновського Степан Фурман, який проживав у тому ж дворі в окремо збудованій хаті (їх було усього 16 і у кожній мешкали піддані судді із родинами, однак вони слуг не мали). Тобто 24 особи начебто повинні були розміщуватися в 4 кімнатах по 6 осіб. Однак серед них було кілька сімей, які, за

логікою, повинні б мешкати разом. Так у дворі мешкали Микола Слюсар з дружиною і двома сестрами 40 і 28 років, Григорій Рак з матір'ю (52 роки, слабка здоров'ям від старості), Афанасій Кучер з дружиною і двома дітьми, Леонтій Алфетович з дружиною, троє хлопців 16, 16, 9 років, 5 дорослих жінок і 5 дівчат, одна з яких – кріпачка. Було б надзвичайно цікаво дізнатися докладніше про місце кожного в домі, однак джерело не містить подібної інформації. Додам, що у дворі ще було 6 комор, конюшня та два сараї, деякі з них теж могли використовуватися для відпочинку [22, с. 200-203].

Таблиця 9.

**Кількість слуг у дворах з певною кількістю людських
(на прикладі м. Полтави)**

Двори з певною кількістю людських															
Кількість слуг у дворі	Фортеця						Разом	Форштадт						Разом	Усього
	1	2	3	4	6	н		1	2	3	4	5	н		
1	14	3				11	28	9	1	1	1		117	129	157
2	14	4	1			9	28	12	3				43	58	86
3	15	2		1		5	23	3	6			1	17	27	50
4	18	1					19	2	1		1		9	13	32
5	10	3			1	2	16	2			1		4	7	23
6	9	3	1				13		1				1	2	15
7	6	1	1				8		2				3	5	13
8	8		1				9						2	2	11
9	6	1					7						1	1	8
10	2						2	1		1				2	4
11		1					1	1			1		1	3	4
14	1	1					2								2
16				1			1								1
22	1						1								1
26				1			1								1
Усього	104	20	4	3	1	27	159	30	14	2	4	1	198	249	408

Пораховано за: [22].

Загалом кількість людських та осіб, які мали б у них проживати абсолютно не співпадають. Так у 4 кімнатах для слуг розміщувалося: 1, 4, 5, 11 слуг на 1 двір на форштадті, та 3, 16, 24 особи у домогосподарствах фортеці. 6 дворів мали по 3 кімнати для слуг, де мешкали 1, 2, 6, 7, 8, 11 слуг. Усі інші двори – 168 (41,17 %) мали 1-2 людських, у яких проживали від 1 до 22 слуг (1 людська і 22 служителя було у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка) [22, с. 116-117].

Що до господарств, де не було зафіксовано спеціального приміщення для слуг, більшість – 128 (31,37 %) дворів наймали лише 1 слугу. 52 (12,7 %), такі господарства мали двох «служителів», 22 (5,4 %) – трьох, 9 (2,2 %) – чотирьох, 6 (1,47 %) – п'ятьох, 8 (1,96 %) дворів мали від 6 до 11 слуг. Виникає питання: де в такому випадку проживали «работніки», якщо, наприклад, у дворі козака Якіма Артюха були три покої для господарів, амбар і сарай та проживало 9 членів його родини й 11 слуг [22, с. 217-219]?

3.3. Господар-слуга: деякі аспекти особистісної взаємодії

Зачіпаючи питання особистісних взаємодій, варто бути досить обережними в трактуванні тих чи інших ситуацій, особливо коли це стосується відносин між господарями й слугами. На жаль, ніяких письмових згадок про своє бачення життя «служителів» не залишили, а ті крихти інформації, що можемо опосередковано виокремити із щоденників, судових справ чи інших офіційних документів, не дають повної картини, адже написані від імені канцеляристів чи роботодавців і не несуть жодної конкретики з питань повсякденного життя. Р. Понят таку ситуацію пояснює тим, що служба була поняттям очевидним для тогочасного суспільства, тому не вимагала обговорення [167, с. 64].

Дослідники, що тим чи іншим чином торкалися цього питання у своїх роботах, часом, дають кардинально протилежні характеристики взаємовідносинам слуг і роботодавців. Наприклад, І. Ворончук називає взаємини між паном і слугою найяскравішим прикладом двосторонніх міжособистісних стосунків, адже «ранньомодерне суспільство, диференційоване відповідно до соціального й матеріального стану, доволі часто функціонувало в замкнутому просторі взаємних залежностей» [50, с. 176]. Досліджуючи домогосподарства Волині, вона приділила чимало уваги вивченню місця слуг і челяді в сімейній ієрархії. Дослідниця стверджує, що слуги, як і решта домочадців, були цілковито підвладні главі дому, та апелює до давніх традицій порівнюючи слугу з дитиною: «як мала дитина

перебувала в повній залежності від батька, так і служник залежав від свого пана» [50, с. 176].

Подібне бачення зустрічаємо й у неодноразово згаданого Р. Понята. Він, досліджуючи дане питання, звертає увагу на ставлення до «служителів» як до незрілих осіб, хоча це не завжди означало вказівку на молодий вік. Він припускає, що джерелом таких відгуків у літературі було поблажливе ставлення господарів до своїх підлеглих. Побутувала ідея про необхідність управління цими нерозумними істотами, яке вимагало від господаря сили волі, самоконтролю й терпіння, адже працівники занадто легко піддавалися інстинктам. Тож обов'язок морально й інтелектуально розвинених роботодавців полягав у тому, щоб захищати їх від них самих [167, с. 72]. Однак таке зверхнє ставлення роботодавців до слуг було характерним швидше для XIX ст. Тоді як аналіз джерел, створених судовою владою XVIII ст., свідчить про набагато більш тісні відносини між господарями й службовцями. Подібне бачення й у західних дослідників. Вони припускають, що в період існування явища «*life-cycle servants*» відносини між роботодавцями та «служителями» не характеризувалися такою великою відстанню, як у більш пізні часи. Причиною польський дослідник називає соціальні зміни, що сталися в кінці XVIII ст. та які зробили «служителів» більш ізольованими від середнього класу. Більшість роботодавців, не мали досвіду власної роботи в якості слуг та не віддавали дітей до служби. У відносинах з працевлаштованими особами це призвело до посилення відчуття відособленості [167, с. 83].

Тож насправді є певна дискусія серед дослідників, які намагаються зрозуміти, чи ранньомодерні слуги сприймали себе більше як членів сім'ї чи в якості найманих працівників. Недавні дослідження показали, що вже в XVI ст. деякі слуги поводитися як «раціональні заробітчани», які намагалися максимізувати свої доходи, якщо знаходили господарство з пропозицією кращих умов роботи. За словами Гейл Брунель (*Gayle K. Brunelle*), в XVI ст. у Нанті «господині розглядали своїх слуг як утриманців, не зовсім родичів, але як цілком підлеглих їх повноваженням, принаймні на строк, зазначений у договорі». Слуги ж сприймали себе «як робітники із заробітною платою, що мають право змінити або продовжити

договір, коли з'явиться вигідніша пропозиція» [148]. Іншими словами, ці слуги сприймали себе як працівників за гроші, а не як підлеглих членів родини. Однак Р. Сарті, називаючи подібні результати дуже цікавими, усе ж застерігає, що в ранньомодерний час можна (або навіть вважалося нормою) бути одночасно заробітчанами та членами сім'ї. «Це ми, люди ХХ-ХХІ ст. бачимо ці дві тотожності, як протилежні. У (само)-сприйнятті більшості слуг (і господарів) того часу вони, імовірно, злилися» [174, с. 6].

Ще одним запитанням, на котре немає однозначної відповіді є те, яким було особисте ставлення слуг до свого заняття. Наприклад, італійська вчена Джованна да Молін (*Giovanna Da Molin*) стверджує, що в південно-італійському суспільстві в XVII-XIX ст. для жінок найматися на службу вважалося ганьбою, а в деяких випадках краще було голодувати. Таке бачення пояснювалося сильним впливом патріархальних традицій, коли глава сім'ї мав захищати честь жінок. Дочка могла залишити сім'ю лише після заміжжя. Жінкам було не прийнято працювати. Саме на чоловіка покладался обов'язок заробити гроші, необхідні для формування нової сім'ї, у той час як внеском жінки, в кращому випадку, було придане [171, с. 23].

Як наслідок, найманими працівниками ставали особи низького класу, маргінальні жінки без сім'ї. Більшість слуг, відповідно до да Молін, були сиротами, покинутими дітьми, зганьбленими жінками і вдовами без сім'ї. Усі ці жінки при вступі на службу додатково ризикували своєю честю, бо могли стати жертвами сексуального насильства. Існування позашлюбних нащадків було досить поширеним серед служниць. Інколи такі діти навіть жили зі своєю матір'ю в будинку роботодавця. Жінки-слуги мали мало шансів вийти заміж. Для них служба часто була заняттям на все життя [171, с. 23].

Домашня служба сприймалася як джерело можливої ганьби й у Сардинії. Там була поширена «*life-cycle service*», однак сім'ї, наскільки це можливо, уникали влаштування дітей на службу, і лише крайні труднощі переконували їх вибрати цей шлях. Тобто, слуги, як правило, були з найбідніших верств Сардинії [171, с. 24].

По-іншому сприймали службу в західно- та північноєвропейському регіонах. Наприклад, Ф. Арьєс писав, що служба в середньовіччі не була принижуючою

діяльністю; Дж. Хайнал підкреслював, що слуги в доіндустріальній Північно-Західній Європі не обов'язково соціально поступалися своїм господарям, а П. Ласлетт стверджував, що вони могли бути з будь-якого соціального стану. Очевидно, ситуація в Південній Італії і в Сардинії відрізнялася, зокрема, через акцент на жіночій честі [171, с. 24].

У Гетьманщині позашлюбні зв'язки теж засуджувалися суспільством, однак це не впливало на кількість жінок на службі, яка була досить високою. Та варто зважати на те, що більшість серед служниць становили неодружені, одинокі жінки або вдови. За словами Олени Бороденко, саме ці категорії були найбільше схильні до девіантної асоціальної поведінки [37, с. 17].

Досить частими в судових справах є історії про зґвалтування служниць, які на той час, на жаль, були частою побутовою справою. Так, наприклад, міщанин Сенько Шапошник сп'яну зґвалтував служницю та ще й погрожував розправою за те, що вона, начебто, зводить на нього наклеп. Справа дійшла до суду, де Шапошника визнали винним і засудили до смертної кари. Однак через численні прохання поважних знайомих підсудного покарання змінили й зобов'язали виплатити потерпілій 20 копійок грошей, дати худобу, одяг та інші дрібні речі [19, с. 103-109].

Схожа історія сталася і з козаком Іваном Божком. Суд присудив його до смертної кари, як записано у Магдебурзькому праві. Однак Іван щиро просив про помилування, тож суд призначив виплатити потерпілій збитки: корову, п'ятеро овець, перину з подушкою, плахту, три сорочки, дві намітки, червоні чоботи, пояс та хліба, скільки сама нажне [19, с. 109-110]. Тож бачимо, як «дорого» на той час коштувала «честь» служниць та відкуп від смерті.

Залишився без покарання й Семен Гончаренко, син поважного козака з містечка Соколки. Він певний час мешкав «як із жоною» із вдовою Вівдею, яка служила в домі. Коли батькам стало відомо про їх зв'язок, наймичку вигнали. Тож вона прийшла до суду, бо дізналась, що вагітна, й хотіла віддати дитину батькові [19, с. 110-111]. Дійшла до суду й історія Яцька Поливейка, від якого народила дитину колишня служниця. Про цей випадок дізналась його дружина й намагалася отруїти породіллю [20, с. 168-169]. Як бачимо, випадки існування позашлюбних дітей у

служниць траплялися й у Гетьманщині, та з'ясувати, наскільки частим було це явище, майже неможливо.

Траплялися й випадки, коли наймичка намагалася обмовити пана, щоб отримати винагороду. В одній із таких історій обвинуваченому Кузьмі вдалося виправдатися, і суд визнав дівку винною в наклепі та присудив карати канчуками, як вказано у Статуті. Та все ж хоч господаря й виправдали, а заплатити судові штрафи йому довелося [19, с. 113-114]. Не змогла довести батьківство й удова Безштанчиха, яка звернулася до суду від імені дочки Химки. Служачи, вона начебто «*яко спо(л)кова(н)є спо(л)но міла*» з Іваном, шафаром пана Мано(й)лева, однак той зв'язок не визнав [20, с. 74].

Тож серед судових справ зустрічаємо як випадки зґвалтувань служниць господарями, так і справи про добровільне співжиття, яке закінчувалося вагітністю й вимогою визнати батьківство та одружитися. Примітно, що до суду зверталися переважно через вагітності або ж пов'язані із цим злочинів, як наприклад, зникнення дівчини. У багатьох випадках до заяви потерпілих справа не доходила [123, с. 329-330]. Також значна частина судових справ пов'язана із народженням позашлюбних дітей, спробами зриву вагітності чи навіть вбивства небажаних нащадків. В. Маслійчук, досліджуючи девіантну поведінку жінок на Слобожанщині зауважує, що минуле постає в непривабливих шатах насильства і гвалту [95, с. 205].

Крім того наймички, розбещені своїми господарями, а потім вигнані, досить часто ставали на шлях проституції, адже не могли влаштувати своє особисте життя. Особливо «небезпечною» в цьому сенсі була служба в шинку. В одному з віршів Климентій Зіновійв застерігав, що дехто заходить до корчми «*...Не та(к) для напи(т)ку, я(к) для тоєи то справи...*» [10, с. 104]. Тож пересторога, щодо можливої втрати жіночої «честі» на службі мала місце й у Гетьманщині, однак не відлякувала від найму. Імовірно, цей злочин не був виключно пов'язаний із підлеглим становищем служниць, а характеризував гендерні девіації тогочасного суспільства загалом. Тож жінки могли не відчували зв'язку між імовірністю стати жертвою насильства та службою, або ж наймалися, усвідомлюючи небезпеку та сподіваючись її уникнути.

Дослідники зазначають, що, розглядаючи наймитів як виключно економічне явище, ми забуваємо, що воно функціонувало в умовах традиційного патріархального суспільства, ґрунтованого на покорі та підпорядкуванні (починаючи від релігійних настанов і закінчуючи форматом родинних відносин). Влада батька мала багато схожого із владою господаря. Оскільки мова йшла про домінування над чужими дітьми, то емоційні запобіжники (жаль, прив'язаність, любов) тут не працювали. Тому джерела фіксують численні випадки зловживання цією владою [119].

Серед подібних казусів дослідники із певними застереженнями відзначають гендерний аспект. Тобто основними жертвами побоїв ставали наймити-хлопці, натомість найпоширенішим злочином проти дівчини було зґвалтування [123, с. 328]. Одним з найтяжчих злочинів, звісно, є вбивство, досить часто скоєне з необережності або напідпитку. Саме так сталося у випадку, коли козачка Палажка Грициха сп'яну наставила на наймичку рушницю, хотіла її злякати. Зброя начебто випадково вистрелила, призвівши до смерті служниці [19, с. 84-88]. Зустрічаються й справи про забійства наймитів [20, с. 29, 190], однак «казусним було саме вбивство, але аж ніяк не побиття», адже «виховання палицею» було звичним у традиційному суспільстві не лише у відносинах господаря та слуги, а й у родинних стосунках [123, с. 331-332]. Про це згадував, наприклад, Ілля Турчиновський: «воспитан во благом наказании» [1].

Серед частих злочинів фігурували також крадіжки господарського майна, утечі та порушення термінів служби. В. Маслійчук зауважує, що у випадку пропаж та недостач підозра, насамперед, падала на слуг, і часто небезпідставно. Основними предметами злочину були речі (вбрання) та гроші. Наприклад, при пограбуванні валківського купця Крамаренка служниця, окрім грошей, вкрала шубу, свитку, спідниці, корсетки, серпанки, а також коштовності – намисто з бурштину та дукачі. Дослідник наводить численні випадки таких крадіжок, при цьому зауважуючи наївність та недосвідченість служниць, бо вони в більшості випадків навіть не намагалися збути вкрадене чи якимось уберегти себе від покарання [95, с. 209-210]. Численні крадіжки зустрічаються й у матеріалах справ на території Гетьманщини.

Так Лохвицький крамар Процик звинувачував свою челядницю Горпину в крадіжці грошей [20, с. 42], а Павло Кгречин скаржився на свого хлопця Матвія, який украв «поясовъ гарусови(х) чтири пари, заполочи литру» й відніс на ярмарок на продаж [20, с. 45]. Особливо неоднозначною була ситуація з одягом, який слуги отримували на час служби. Класичною є ситуація, коли наймит, полишаючи службу, прихоплював і видане вбрання, однак господарі вважали це крадіжкою [123, с. 335].

Тож існувала нескінченність індивідуальних стосунків між хазяїном та слугою, і загалом інститут служби був досить гнучким [154, с. 16]. Узагальнено можна виділити кілька варіантів взаємодії між наймитом і господарем. За словами І. Сердюка, це могли бути «злий» господар і нещасний наймит; поганий наймит; «ідеальні» стосунки [123, с. 328-340]. Однак все ж більшість документальних підтверджень стосується саме казусів, а щодо щоденної взаємодії маємо більше припущень.

Дослідники вважають, що все ж обидві сторони мали від такої взаємодії якусь користь [123, с. 338]. Загалом, поняття ієрархії та патріархалізму є центральними для правильного розуміння домашньої служби в цей період. Патріархат випромінювався зверху соціальної структури у формі меценатства та був присутній на різних рівнях у вигляді патерналізму. На всіх щаблях голова династії чи домогосподарства розглядався як благодійник, наглядач, господар, покровитель своїх утриманців і підлеглих, які, у свою чергу, йому підпорядковувалися іноді протягом усього життя [154, с. 16].

Однією із характерних рис обговорюваної взаємодії є значна близькість між господарями й «служителями» у містах Гетьманщини XVIII ст. Підтвердженням цьому можуть слугувати й слова К. Зіновієва, який вважає:

Если часо(мъ) весе(л) пнѣ, и слуги веселя(т)сА:

а ежели пнѣ смуте(н), то и слуги смутя(т)сА [10, с. 184].

Цьому сприяло також схоже соціальне походження, адже й наймачами, й слугами в більшості випадків були вихідці з міщан, селян чи козаків. Важливою обставиною можна вважати й досвід власної служби, який був у наймачів, адже тоді господар міг краще зрозуміти потреби й прагнення підлеглих. Варто брати до уваги

й приклади щирої прихильності слуг до панів і навпаки, адже, мешкаючи багато років, а нерідко й протягом усього життя поряд, слуги переймалися сімейними справами та інтересами господарів, які також прив'язувалися до них. «Цей емоційний контакт сприяв тому, що слуги вважали себе членами родини, якій служили» [50, с. 179].

Уже згадуваний поет К. Зіновіїв називає слуг рабами – «*Ω рабѢхъ, то̀ ε(ст) о наѣмника(х), служащы(х) люде(м) свѣтовы(м), в(ъ) градѢхъ и в(ъ) вѣсе(х): и в(ъ) мн(с)тырѣхъ*». Священник називає таку роботу богоугодною справою, уточнюючи, що служити треба вірно:

*«Если кто в(ъ) мн(с)тыру вѢ(р)но служи́т(ъ) бу́детъ:
пѣвнѣ тогò за щы́ро(ст), са(м) бѣ̃ не забудетъ. /167/
А хоча(и) и свѣцкому вѢрно работаетъ:
ѣдна(к) же и такого бѣ̃ не забуваетъ»* [10, с. 186].

Одним з проявів турботи панів про долю слуг, як зазначає І. Ворончук, було улаштування їхнього приватного життя: часто вони брали особисту участь у виборі для них подружньої пари. «Нерідко молодих дівчат-служниць віддавали заміж за своїх же працівників, справляли їм весілля, обдаровували та «випосажували» панським коштом, після чого ці подружні пари продовжували служити своєму панові вже разом» [50, с. 180]. Відомий етнограф П. Чубинський, наприклад, теж наводить приклади договорів про найм у господарство дівчат на декілька років, які в якості платні отримували гроші, спідниці, сорочки, хустки, полотно, прядиво [23, с. 359-374], тобто предмети приданого.

Ще одним виявом турботи дослідниця називає розпорядження щодо слуг у тестаментях (заповітах) [50, с. 181]. Щедрішу винагороду отримували ті, які мали шляхетський стан, яких глава дому наприкінці життя обдаровував земельними наділами. Великі землевласники могли нагороджувати чималими маєтками, невеликі – окремими дворищами [50, с. 182]. Слуг і челядь нерідко наділяли також грішми, рухомим майном, одягом [50, с. 183]. Однак така ситуація, мабуть, була більш характерною для великих шляхетських чи старшинських господарств, коли служили одному господарю протягом усього життя, а інколи й багатьма

поколіннями одного роду. Якщо ж мова йде про середньостатистичного міського господаря, який наймав 1-2 слуг (у більшості випадків неодружених молодих людей), які через рік могли найнятися до іншого, то про масову участь у подальшому влаштуванні долі «служителів» мова не йшла. Та й не варто забувати, що подібна турбота вимагала значних матеріальних вкладень, які не кожен господар міг собі дозволити.

Щодо Волині в XVI – першій половині XVII ст., практично всі тестаменти містять записи на користь слуг за вірну службу [50, с. 160]. Наприклад, волинська міщанка Софія Вальдзина заповіла своїй кухарці Марині півволоки землі в користування на рік за 1 копу, сорочку, фартух, черевики й хустку за умови, що вона дослужить до кінця терміну [3, с. 144]. В іншому заповіті львівської міщанки Терези Шольц Вольфович поміж іншого зазначено: *«Челяді мито заслужене повиплачувати й задовольнити, згідно заслуг, і особливо панні Дороті злотих сто заповідаю»* [12, с. 155].

Характерною річчю в тестаентах киян є розпорядження відпустити челядників на волю, обдаровуючи при цьому різними подарунками за службу. Саме так учинив киянин Василь Черевчей. «Молодиці» Васі з малим дитям мали дістатися корова з телям, а «молодцю» Яцьку тестатор наказав сплатити «урочистое». При цьому він зазначив, що ані його дочки, ані зяті не мають права когось із них далі обтяжувати службою [4, с. 60-61]. Ніжинська міщанка Олена Адамович у 1688 р. розпоряджалася *«Бабі которая от килка лѣт в дому моем зоставала' коня вороного' а Мойсієви, паробкови, другого коня отказую»* [31, с. 997].

Схожі формулювання зустрічаємо й у деяких заповітах козацької старшини, хоча більшість про слуг навіть не згадували. Наприклад, Микола Ханенко у духівниці 1760 р. єдиний розпоряджався відпустити всіх слуг: *«Служытелей всѢхъ и служанокъ, кои при домѢ нашемъ одни зъ младенчества воспитаны и возвращены, другіє, приставши къ намъ доброволно, служыли зъ уговора, а иные зъ респекту, наградить по разсмотренію, чтобъ они, если кои отлучитись отъ дому нашего похотятъ, отойшли безобидно и съ удоволствомъ, такожъ кои и за долги въ отслугу намъ зъ урядовъ отданны были и урочного времени не дослужили, то и*

тихъ отпустить свободно, уступая то имъ безъ зачоту, чего не дослужили, и награда по разсмотренію» [11, с. 90]. Цікаво, що в його господарстві одночасно співіснували різні види служби: вільні особи, що працювали за договором чи з «респекту»; вихованих з малолітства; тимчасово невольних, які відпрацьовували борги.

В інших згадках слуг нагороджували грошима, одягом, зброєю тощо. Так у 1686 р. наказний полковник чернігівський Станіслав Кохановський заповідав *«хлопцу моему на имя Есифу ... отдать сукно шептуху на кунтушь, лошака о котором в реесру есть досконале описано. Кулбаку шаблю, а що кунтушь сукна шептуху зеленого за живота свого дал, то нехай здоровий носит»* [14, с. 87]. Лубенський полковник Леонтій Назарович Свічка в духівниці згадує Василя і Хвилона *«хлопцям при мні бывшим служащим' обом по сто золотих дати и поболш, и по коневі и по рушницъ, одежда вся, якая им посправована, а оны повинни служити при дворе нашом' аж покій стан малженства, по изволенію божом, себѣ обберут»* [31, с. 982]. Полтавський полковник Іван Іскра 1708 р. заповідав челяднику Микиті *«10 рублей денег да пара коней, да чотири воли, да, дві корови»*, а Дмитренку *«коня с кулбакою десять озимков»* [31, с. 1001].

Загалом, дослідники вказують, що така практика існувала у Великому князівстві Литовському, де тестатори не забували про своїх челядників та холопів: надавали їм якісь пільги, звільняли від чиншових оплат і навіть від підданства, відпускаючи на волю. Така ж практика в ті часи існувала в Московській Русі з тією різницею, що холопів і невольну челядь згадували у своїх тестаментях лише заможні тестатори, передовсім князі [4, с. 60-61]. Тож, імовірно, Гетьманщина була ближчою до традицій, коли про слуг у заповітах згадували скоріше заможні господарі.

Тож, домашні слуги відігравали значну роль у житті домогосподарства. Мешкаючи впродовж багатьох років під одним дахом зі своїми господарями, вони ставали невід'ємною частиною родинної спільноти. Водночас, роботодавці усвідомлювали обов'язок дбати про них, як і про членів власної біологічної родини. Однак не варто виключати й особистісний фактор, адже від характеру чи виховання обох сторін теж багато залежало.

Висновки

1. Згідно з даними Румянцевського опису Полтави слуги мешкали майже в кожному дворі у фортеці й у кожному третьому на форштадті, а також у 8 бездвірних хатах і 38 підварках. У Ніжині слуг наймали у кожному четвертому дворі в замку та майже в кожному третьому дворі на форштадті. У середньому наймалися 3 особи на господарство в Полтаві (4, 3 – у фортеці, 2, 1 – у передмісті) та 2 «служителів» у Ніжині (1,65 – у замку й 2,22 на околиці). При цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою в Полтаві, у Ніжині ж слуги переважали на форштадті. Загалом, 36,2% господарств Полтави та 28,8 % Ніжина користувалися послугами наймитів. Це свідчить про необхідність у додатковій робочій силі, яка існувала в кожному з проаналізованих типів домогосподарств.

2. Переважну більшість слуг брали на роботу власники двору, хоча серед наймачів зустрічалися випадки оренди житла або й співжиття власника з родичами, сусідами чи підданими-підсусідками. Зазначу, що переписувачі чітко розмежовували, хто з членів домогосподарства наймає слугу. Найбільш поширеним був найм 1-2 «служителів» на домогосподарство. Серед полтавських роботодавців близько 39% наймали 1 слугу. У селах Полтавського полку вільнонайману працю одного «служителя» використовували 41,8% домогосподарств. У Ніжині дворів з одним слугою було найбільше – 46,79 %.

3. Чимало дослідників уважали слуг членами родини. Однак встановити місце фактичного проживання в домі такої чисельної групи осіб не видається можливим. Враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель, можна припустити, що частина з них мала свій «вугол» там, де й працювала, у підсобних приміщеннях. Спеціальне помешкання для проживання слуг називали людська. Однак 54,73% домогосподарств із слугами в Полтаві та 90,38% у Ніжині не мали такого приміщення взагалі. У залежності від заможності власника, кількість людських коливалися від 1 до 8, однак існуючі помешкання для слуг часто не відповідали кількості найнятих «служителів», адже у дворі з 1 людською могли наймати від 1 до 22 слуг.

4. Враховуючи подібну близькість щоденного співжиття, особистісні відносини між господарями й слугами вимагають обережності в трактуванні, адже ніяких письмових згадок про своє бачення життя «служителі» не залишили. Для того часу служба була поняттям очевидним, а отже, не вимагала обговорення. Тому на сьогодні існує кілька поглядів на місце «служителів» у домогосподарстві. Дехто з дослідників розглядає слуг як членів родини, інші ж говорять про їх повну залежність від господаря та зверхнє ставлення до них. Однак повсякденні практики, імовірно за усе, мали договірний характер взаємовідносин і змінювались у залежності від життєвих обставин.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОБОТОДАВЦІВ

4.1. Соціальна приналежність роботодавців

Слуги займали важливе місце в житті кожної з відомих соціальних груп ранньомодерного часу, однак їх присутність у щоденному житті міщан досі не зазнала ґрунтовного вивчення. Західноєвропейські дослідники давно встановили тісний зв'язок між кількістю слуг, чисельністю родини й соціальною позицією її глави. Наприклад, французькі дослідники висловлювали думку про те, що у домогосподарствах великих землевласників зазвичай мешкало понад сто осіб. Наприкінці XVII ст. на родину єпископа припадало 20 осіб, на родину барона – 16, рицаря – 10-13, рядової шляхти – 8, а на міщанську – 5-8 осіб [50, с. 194]. І. Ворончук підтверджує цю ідею на прикладі Волині. Утримувати значну за розмірами службу було престижно, адже великий двір мав свідчити про заможність і значущість шляхетського «дому», надаючи його главі впливовості в тогочасному мікросоціумі. При цьому слуги й челядь становили невід'ємну частину дому, який слід розглядати не як нуклеарну біологічну групу найближчих родичів, а як домогосподарство [50, с. 200].

Тож питання, якою була ситуація в містах Гетьманщини та хто із їхніх мешканців міг дозволити собі найм «служителів» потребують додаткового вивчення. У цьому розділі з'ясуємо особливості найму «служителів» у середовищі козаків (включно з козацькою старшиною), духовенства та міщан, як основних мешканців ранньомодерного міста. Для цього доцільно згадати особливості соціальної структури Гетьманщини XVIII ст., виокремити представників тих станів, які наймали слуг та з'ясувати:

- хто входив до кожної із названих станових мікрогруп та які характерні особливості впливали на їх соціальний статус;

- якою була кількість слуг у представників кожного стану та обчислити середнє значення для домогосподарств;

- прослідкувати, чи існує залежність між престижністю соціального статусу, рівнем займаної посади та кількістю слуг у роботодавця;
- визначити статеву преференцію при прийомі на службу до окремих соціальних категорій;
- дослідити основні демографічні показники серед роботодавців.

Аналізуючи сповідні розписи Полтави (1775 р.), Ю. Волошин називає кількість дворів зі слугами відповідно до соціального стану господаря дому. Так за його підрахунками, 12 дворів зі слугами належали духовенству, 119 – козакам, 71 – ремісникам, 129 – міщанам [46, с.176-182]. За Румянцевським описом також можна відтворити соціальний статус роботодавців (див. таблицю 10, 11). Зауважу, що до сповідних розписів включали всіх парафіян, разом із козацькою старшиною й духовенством, тоді як у переписі записано лише їхнє майно та слуги, без вказівки на членів родини власника двору [43]. Ця інформація дозволяє зробити обережні висновки про кількість «служителів» у дворах мешканців Полтави й Ніжина та про обставини, від яких ця кількість залежала.

Таблиця 10.

Кількість слуг у дворах полтавських роботодавців різного соціального статусу

Соціальний статус роботодавців	Фортеця						Форштадт						Усього			
	Слуг		Разом				Слуг		Разом				Слуг		Разом	
	жінок	чоловіків	Слуг	%	Дворів	%	жінок	чоловіків	Слуг	%	Дворів	%	Слуг	%	Дворів	%
Козацька старшина	221	102	323	25,35	44	10,40	32	21	53	4,16	13	3,07	376	29,51	57	13,48
Козаки	16	24	30	3,14	17	4,02	84	94	178	13,97	90	21,27	218	17,12	107	25,3
Церква/духовенство	31	6	37	2,90	14	3,31	6	2	8	0,63	4	0,95	45	3,53	18	4,26
Міські урядовці	40	16	56	4,40	11	2,60	5	6	11	0,86	3	0,71	67	5,26	14	3,31
Купці	113	63	176	13,81	47	11,11	16	14	30	2,35	14	3,31	206	16,17	61	14,42
Ремісники	8	18	26	2,04	7	1,65	42	97	140	10,99	62	14,66	166	13,03	69	16,31
Піддані	6	39	45	3,53	18	4,26	25	64	89	6,91	49	11,35	134	10,44	67	15,60
Посполиті	10	13	23	1,81	9	2,13	21	18	39	3,14	21	5,20	62	4,95	30	7,33
Усього	445	281	726	56,99	167	39,48	231	316	548	43,01	256	60,52	1274	100	423	100

Пораховано за: [22].

Для докладнішого аналізу я виділила такі категорії: козацька старшина, козаки, церква/духовенство, міські урядовці, купці, ремісники, піддані та посполиті. Така класифікація, звичайно, не відповідає класичному становому поділу суспільства, однак якнайкраще характеризує тогочасну диференціацію в місті за займаною посадою, матеріальним становищем чи професійним заняттям.

Зауважу, що перепис Ніжина має певні особливості у відображенні соціальних категорій роботодавців. Основною групою, яка наймала слуг, були міщани, а двори козацької старшини взагалі не згадуються. Усі інші категорії роботодавців представлені всього кількома дворами, тож основні підрахунки в цьому розділі проводитимуться на прикладі Полтави.

Таблиця 11.

Кількість слуг у дворах роботодавців м. Ніжина різного соціального статусу

Соціальний статус роботодавців	Фортеця						Форштадт						Усього			
	Слуг		Разом				Слуг		Разом				Слуг		%	
	жінок	чоловіків	Слуг	%	Дворів	%	жінок	чоловіків	Слуг	%	Дворів	%	Слуг	%	Дворів	%
Військові	18	1	19	6,15	10	6,41	1		1	0,32	1	0,64	20	6,47	11	7,05
Козаки	8	7	15	4,85	9	5,77		1	1	0,32	1	0,64	16	5,18	10	6,41
Церква/ духовенство	1		1	0,32	1	0,64	1	3	4	1,29	2	1,28	5	1,62	3	1,92
Міські урядовці	2		2	0,65	1	0,64	2	4	6	1,94	3	1,92	8	2,59	4	2,56
Міщани	26	15	41	13,27	29	18,59	62	113	175	56,63	74	47,44	216	69,90	103	66,03
Купці	5	4	9	2,91	4	2,56	1	8	9	2,91	5	3,21	18	5,83	9	5,77
Ремісники	3	17	20	6,47	11	7,05				0,00		0,00	20	6,47	11	7,05
Піддані				0,00		0,00	3	2	5	1,62	4	2,56	5	1,62	4	2,56
Посполиті				0,00		0,00		1	1	0,32	1	0,64	1	0,32	1	0,64
Усього	63	44	107	34,63	65	41,67	70	132	202	65,37	91	58,33	309	100,00	156	100,00

Порашовано за: [25].

Досить цікавим є питання мотивації господарів, які наймали слуг. Перше що спадає на думку, це робота по господарству, якщо у власності є якесь виробництво, ремесло, шинок чи інше; якщо родина не справляється зі щоденними справами власними силами через хворобу, вік чи невелику кількість членів сім'ї, допомога в догляді за дітьми тощо. Звичайно, можливі й інші причини, як от необхідність

слідкувати за домом за відсутності господаря. Імовірно, відповідність певному статусу теж грала свою роль.

Дослідники зазначають, що формування соціальної структури Гетьманщини тривало аж до початку XVIII ст., гальмуючись тривалими військовими діями й соціальними конфліктами. Вона нагадувала до певної міри європейське суспільство, оскільки мала вертикальну ієрархію, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався належністю до певної соціальної групи. «На верхівці суспільства знаходилася українська еліта, що поєднувала в собі елементи старого нобілітету — шляхти польських часів — і нової групи — козацької старшини й знаті» [82, с. 37]. Саме вони, традиційно, мали у своїх домогосподарствах найбільшу кількість «служителів». Відповідно й у містах, частка слуг була вища в домогосподарствах центральної частини міста (у фортеці), де здебільшого розташовувалися їхні двори, а також заможних мешканців з інших станів — духовенства, купців тощо [46, с. 118].

Однак, не слід думати, що на околиці частка слуг у домогосподарствах була невеликою. Згідно з розрахунками, у Полтаві 56,99 % (726 слуг) проживали в центральній частині міста, решта 43,01 % (548 осіб) – на території форштадту. Як бачимо, різниця не надто суттєва. Якщо порівнювати кількість господарств, що користувалися працею слуг, то у фортеці таких дворів було 167 (середнє значення 4,35 осіб на господарство), а в передмісті аж 256 (середнє значення 2,15). Справа в тому, що власники дворів на території фортеці були заможнішими, тому тримали чисельніший штат «служителів».

Що стосується кількості дворів зі слугами відповідно до соціального стану господаря дому, то козаки наймали 594 слуг у 164 господарствах (середнє значення 3,62). У 241 міщанському дворі проживало 635 «служителів» (середнє значення 2,63). Серед духовенства виявилось 18 роботодавців, які наймали 45 слуг (середнє значення 2,5) (див. таблицю 12). О. Гуржій, наприклад, вважав, що особисто вільні посполиті й рядові козаки наймали в середньому від 1 до 5 чол [62, с. 81].

Таблиця 12.

Кількість слуг у дворах мешканців м. Полтави

<i>Кількість слуг у дворах мешканців Полтави</i>	<i>Кількість слуг</i>				<i>Разом</i>				<i>Середнє значення</i>
	<i>жінок</i>	<i>%</i>	<i>чоловіків</i>	<i>%</i>	<i>Слуг</i>	<i>%</i>	<i>Дворів</i>	<i>%</i>	
Козаків	353	27,71	241	18,92	594	46,62	164	38,77	3,62
Міщан	286	22,45	348	27,32	635	49,84	241	56,97	2,63
Духовенства	37	2,90	8	0,63	45	3,53	18	4,26	2,5
Усього	676	53,12	597	46,80	1274	100,00	423	100,00	3,01

Пораховано за: [22].

У Ніжині майже 85 % дворів, які наймали слуг, належали міщанам (268 слуг у 132 господарствах) – середнє значення 2,03. Козакам та іншим військовим належало всього 21 господарство (середнє значення 1,7). Серед духовенства виявилось 3 роботодавців, які наймали 5 слуг (середнє значення 1,6) (див. таблицю 13).

Таблиця 13.

Кількість слуг у дворах мешканців м. Ніжина

<i>Кількість слуг у дворах мешканців Ніжина</i>	<i>Кількість слуг</i>				<i>Разом</i>				<i>Середнє значення</i>
	<i>жінок</i>	<i>%</i>	<i>чоловіків</i>	<i>%</i>	<i>Слуг</i>	<i>%</i>	<i>Дворів</i>	<i>%</i>	
Козаків	27	8,74	9	2,91	36	11,65	21	13,46	1,7
Міщан	104	33,66	164	53,07	268	86,73	132	84,62	2,03
Духовенства	2	0,65	3	0,97	5	1,62	3	1,92	1,6
Усього	133	43,04	176	56,96	309	100,00	156	100,00	1,98

Пораховано за: [25].

Отже, говорячи про міських жителів у 60-х рр. XVIII ст. як про роботодавців щодо «служителів» і «робітників», варто розуміти, що їх соціальний статус, а отже й майнова спроможність до найму слуг, були сильно диференційовані. Наприклад, у Полтаві козацька старшина й шляхта мали в середньому в три-чотири рази більше слуг, ніж рядові козаки (6-9 «служителів» та 2-3 відповідно). Серед міщан перевага в кількості слуг була на боці міських чиновників та купців (4-5 слуг), які наймали удвічі більше «служителів», ніж середній обиватель (2-3 «робітники»). Ця тенденція простежується й у середовищі духовенства, адже слуг мали лише священослужителі, натомість у дворах церковнослужителів їх майже не було (лише паламар Миколаївської церкви Кузьма Буровський наймав служницю Ксенію 13 років) [22, с. 192]. Тож можна з упевненістю стверджувати, що існувала пряма

залежність між престижністю соціального статусу, рівнем займаної посади роботодавця та кількістю слуг, яких він наймав. Як зауважив І. Сердюк, говорячи про дитяче наймитування, «у конкуренції за робоче місце чи наймита багато важили індивідуальні особливості, пропозиції та бажання сторін» [123, с. 322].

Що стосується статевої преференції при прийомі на службу до окремих соціальних категорій, то й тут є суттєві відмінності (див. таблицю 14). Так, наприклад, лише чоловіків у більшості випадків наймали ремісники, піддані, посполиті й інші категорії, що теж займалися ремеслом. У заможніших господарствах – «нової шляхти», купців та міських урядовців, де було більше двох-трьох слуг, штат працівників завжди був змішаним. У таких господарствах працювало 897 осіб (70,41 %). Майже порівну жінок і чоловіків (187 та 189) наймалися до господарств з однорідним статевим складом.

Таблиця 14.

Статева преференція при прийомі на службу у м. Полтаві

<i>Соціальний статус роботодавця</i>	<i>Кількість слуг у господарстві</i>					
	<i>Лише жінки</i>	<i>%</i>	<i>Змішані</i>	<i>%</i>	<i>Лише чоловіки</i>	<i>%</i>
Козацька старшина	21	1,65	352	27,63	3	0,24
Козаки	50	3,93	119	9,34	49	3,84
Церква/духовенство	20	1,57	25	1,96		
Міські урядовці	2	0,16	65	5,10		
Купці	34	2,67	166	13,03	6	0,47
Ремісники	20	1,57	99	7,77	46	3,61
Піддані	21	1,65	40	3,14	73	5,73
Посполиті	19	1,49	31	2,43	12	0,94
Усього	187	14,68	897	70,41	189	14,84

Пораховано за: [22].

Завдяки невеликому числу слуг у більшості господарств неможливо було запровадити чітко регламентовану систему розподілу обов'язків. Однак такі заняття, як догляд за дітьми та хворими, а також звичайна домашня робота, вважалися суто жіночими. Через це, на думку дослідників, жінки мали б частіше фігурувати у господарствах [167, с. 220]. Вони й справді переважали в тих, де наймали лише одного слугу (109 жінок) (див. таблицю 15). В окремих випадках чисельність служниць сягала шести осіб, однак частіше їх було одна-дві, рідше три-чотири.

Найм чоловіків у більшості випадків був пов'язаний із специфічним заняттям роботодавця. Зазвичай, у домогосподарствах їх було небагато – одна, дві чи три особи. Щоправда, в одному полтавському дворі, що належав кравцю Михайлу Вязовському [22, с. 67], записано аж семеро чоловіків. Щодо змішаного складу слуг, то він переважає у всіх випадках, при цьому в господарствах із двома служителями було майже порівну в дворах представників вище названих соціальних груп.

Таблиця 15.

Кількість слуг у дворах мешканців м. Полтави в залежності від статі

Кількість слуг у роботодавця	Кількість слуг у господарстві					
	Лише жінки	%	Змішані	%	Лише чоловіки	%
1	109	8,56			57	4,47
2	46	3,61	70	5,49	62	4,87
3	18	1,41	90	7,06	45	3,53
4	8	0,63	112	8,79	8	0,63
5			105	8,24	10	0,78
6	6	0,47	84	6,59		
7			91	7,14	7	0,55
8			88	6,91		
9			81	6,36		
10			40	3,14		
11			44	3,45		
14			28	2,20		
16			16	1,26		
22			22	1,73		
26			26	2,04		
Усього	187	14,68	897	70,41	189	14,84

Пораховано за: [22].

Дослідники зазначають, що кількість слуг у господарстві також залежала від розміру родини власника господарства. Існування системи найму давало змогу селянам, ремісникам та торговцям «компонувати свою домашню робочу силу незалежно від кількості та навичок своїх дітей; домогосподарство могло пережити смерть будь-якого з членів сім'ї; батьки могли відправляти дітей, яких вони не могли утримувати, до домогосподарств інших людей» [158, с. 3-4]. Отже, служба була засобом співставлення попиту та пропозиції робочої сили в життєвому циклі домогосподарства роботодавця та працівника. І навіть, у деякому сенсі, була формою планування сім'ї [151, с. 294]. Слуг, які зазвичай жили в родині господаря

та їли за одним столом, можна вважати близьким заміником сімейної праці, ресурсом, який змінюється в залежності від демографічного життєвого циклу сім'ї. Таким чином, службу можна розглядати як частину «адаптивного сімейного господарства», оскільки подібна практика дозволяла домогосподарствам диверсифікувати зайнятість членів родини [155, с. 278].

Спробуємо перевірити на прикладі Полтави, чи існувала залежність між розміром родини роботодавця та кількістю слуг у домогосподарстві. Оскільки аналізоване джерело не містить даних про козацьку старшину та духовенство, гіпотезу про те, що число слуг в домогосподарствах визначалося й такими обставинами як, наприклад, чисельність родин та кількість у них малолітніх дітей, перевіртимемо на інших соціальних групах.

Таблиця 16.

Залежність кількості слуг від кількості членів родин наймача у м. Полтаві

<i>Кількість членів родини</i>	<i>Кількість слуг у господарстві</i>															<i>Усього дворів</i>
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	14	16	22	26	
1	14	11	12	11	8	8	7	7	3	2	1	2	1	1	1	89
2	20	10	7	3	2		1		2	1						46
3	36	12	8	5	1		1									63
4	22	17	9	3	3		1									55
5	28	12	8	4	2	3	1	1								59
6	18	8	1	1	3	2	2	1	2							38
7	12	9	4	2	3		1		1		1					33
8	5	2	2	1	1	1		1								13
9	7	5		2		1			1	1	1					18
10	2	1						1								4
11	1	1														2
12	1															1
13											1					1
23		1														1
Усього дворів	166	89	51	32	23	15	14	11	9	4	4	2	1	1	1	423

Пораховано за: [22].

На перший погляд здається, що залежності кількості слуг від кількості членів родин наймача не простежувалося (див. таблицю 16). Щоб іще раз перевірити

вищеназване припущення, застосуємо коефіцієнт кореляції Пірсона (позначають «r»)³. Обраховується за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\sum(x-\bar{x})(y-\bar{y})}{\sqrt{\sum(x-\bar{x})^2}},^4 (1)$$

де r – Коефіцієнт кореляції;

x – масив незалежних даних (у нашому випадку, кількість членів родини роботодавця);

y – масив залежних даних (кількість слуг у домогосподарстві);

Як правило, якщо абсолютне значення коефіцієнта перевищує 0,3, то можна вести мову про помірний лінійний зв'язок між ознаками, а якщо перевищує 0,8 — про дуже тісний зв'язок між ознаками. Якщо провести порівняння між кількістю мешканців двору всього та кількістю слуг у господарстві, коефіцієнт набуває від'ємного значення, $r = -0,210192186$, що свідчить про «зворотний» зв'язок (такий, коли зростання однієї ознаки веде до зменшення іншої ознаки).

Отже, існувала невелика залежність між збільшенням кількості членів родини господаря та зменшенням числа слуг, що й не дивно, адже родичі могли частину роботи виконувати самостійно. Подібне явище для Правобережжя спостерігав Микола Крикун, який, говорячи про малі індивідуальні сім'ї, обраховував, що в середньому на кожну малу родину припадало 4,2 особи обох статей, зокрема, слуг. Він помічає, що середнє число осіб на одну таку сім'ю зменшується в міру збільшення сімей [88, с. 41].

Ще одним фактором, який міг би впливати на кількість «служителів» у господарствах є наявність дітей в родині, адже доглядаючи за малолітніми дітьми мати менше часу може приділити господарству й потребує додаткових робочих рук [126, с. 272; 176]. Існує бачення, що служба орієнтована саме на економічному значенні від'їзду нащадків з батьківського дому. Тобто рішення про вступ на службу було мотивоване усвідомленням того, що батьківська економіка не може дозволити їх утримання вдома [183, с. 27].

³ В статистиці показник кореляції (лінійної залежності) між двома змінними X та Y, який набуває значень від -1 до +1 включно. Він широко використовується для вимірювання ступеня лінійної залежності між двома змінними.

⁴ Для підрахунків використана статистична функція PEARSON в Microsoft Excel.

Тож проаналізуємо залежність кількості слуг від кількості дітей у господарстві. Як сказано вище, документ не містить відомостей щодо сімей козацької старшини й духовенства, тобто в таких дворах 0 дітей (70 дворів). Не мали дітей також 58 одружених роботодавців, 13 нежонатих та 16 удів. Тож існування дітей, як бачимо, не було необхідною умовою для найму слуг. Більшість родин, мали одну-дві дитини (152 двори), рідше три-чотири (82 двори), однак це суттєво не впливало на кількість «служителів» у господарстві (див. таблицю 17).

Таблиця 17.

Залежність кількості слуг від кількості дітей у родині наймача в м. Полтаві

Кількість дітей	Кількість слуг у господарстві															Усього дворів
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	14	16	22	26	
1	50	17	10	6			2									85
2	29	20	6	3	5		1	1	1		1					67
3	16	9	7	2	1	3	1	2			1					42
4	19	8	1	4	3	3	1		1							40
5	1	3	1	1						1						7
6	12	2	3		2	1	1		1		1					23
7		1						1								2
0	39	29	23	16	12	8	8	7	6	3	1	2	1	1	1	157
Усього дворів	166	89	51	32	23	15	14	11	9	4	4	2	1	1	1	423

Пораховано за: [22].

Застосувавши Коефіцієнт кореляції Пірсона (x – кількість дітей у господарстві^{5*}; y – кількість слуг), отримуємо $r=0,223787753$, що означає досить низький рівень зв'язку між змінними. Отже, за даними на момент перепису кількість дітей у господарстві не визначала кількість слуг, хоча, безперечно, виступала однією з причин найму.

4.2. Демографічні характеристики наймачів слуг

4.2.1. Статеві-вікова структура роботодавців

Говорячи про віковий склад населення, в історичній демографії прийнято розподіляти дані у вікові групи з 5-річним інтервалом [34, с. 26]. Ця інформація

⁵ *Зауважу, що до дітей віднесені всі неодружені діти господаря, що на момент перепису проживали у господарстві.

слугуватиме основою для подальшого аналізу, та є базовим етапом будь-яких історико-демографічних досліджень. Однак нас цікавить не загальна демографічна характеристика населення міста, яка докладно проаналізована Ю. Волошиним [46, с. 81-158], а саме той аспект, що стосується найму «служителів». Тобто до таблиці потрапили очільники домогосподарств, якими в більшості були чоловіки й, подекуди, удови. Отже, спробуємо визначити, чи існувала залежність між віком роботодавця й кількістю слуг у господарстві.

Таблиця 18.

Кількість слуг у різних вікових груп роботодавців м. Полтави

Вікова група роботодавців	Кількість слуг у господарствах					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	%
15-19	3	0,24	4	0,31	7	0,55
20-24	4	0,31	5	0,39	9	0,71
25-29	27	2,12	54	4,24	81	6,36
30-34	44	3,45	77	6,04	121	9,50
35-39	40	3,14	32	2,51	73	5,73
40-44	93	7,30	105	8,24	198	15,54
45-49	39	3,06	51	4	90	7,06
50-54	56	4,40	66	5,18	122	9,58
55-59	27	2,12	22	1,73	49	3,85
60-64	9	0,71	15	1,18	24	1,88
65-69	18	1,41	9	0,71	27	2,12
70-74	8	0,63	3	0,24	11	0,86
75-80	3	0,24	7	0,55	10	0,78
Не вказано	305	23,94	147	11,54	452	35,48
Усього	676	53,06	597	46,86	1274	100,00

Пораховано за: [22].

Як бачимо, найбільше слуг наймали найбільш працездатні особи активного віку у вікових групах 30-34, 40-44, 50-54 рр. (див. таблицю 18). Схожа ситуація й у Ніжині, однак переважаючою віковою групою роботодавців виявилися 25-29 річні (див. таблицю 19).

Таблиця 19.

Кількість слуг у різних вікових груп роботодавців м. Ніжина

Вікова група роботодавців	Кількість слуг у господарствах					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	%
15-19	1	0,32			1	0,32
20-24	5	1,62	3	0,97	8	2,59

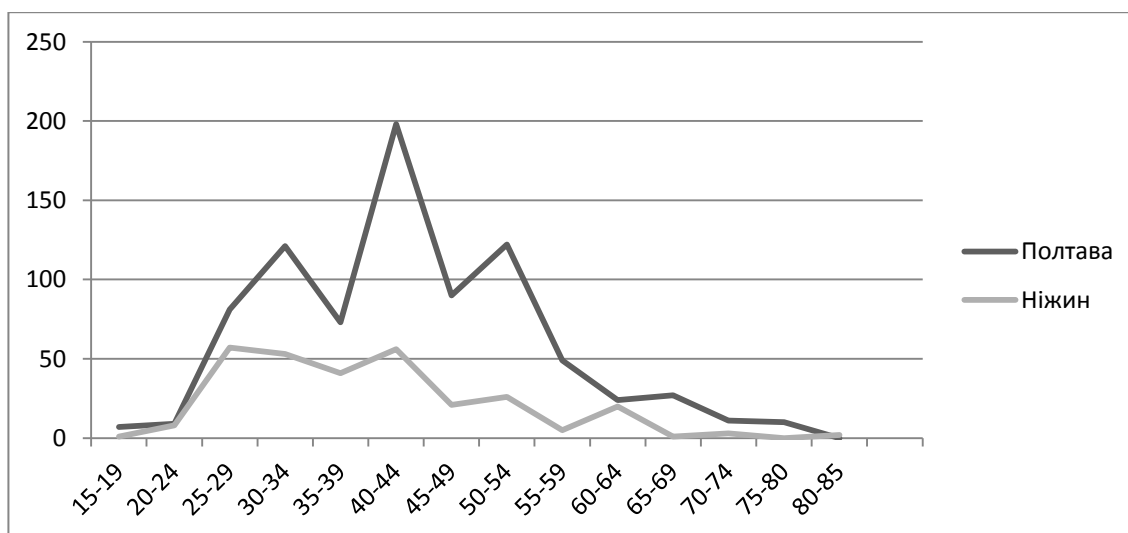
Вікова група роботодавців	Кількість слуг у господарствах					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	%
25-29	18	5,83	39	12,62	57	18,45
30-34	27	8,74	26	8,41	53	17,15
35-39	14	4,53	27	8,74	41	13,27
40-44	35	11,33	21	6,80	56	18,12
45-49	8	2,59	13	4,21	21	6,80
50-54	6	1,94	20	6,47	26	8,41
55-59	2	0,65	3	0,97	5	1,62
60-64	6	1,94	14	4,53	20	6,47
65-69	1	0,32		0,00	1	0,32
70-74	2	0,65	1	0,32	3	0,97
75-80		0,00		0,00	-	0,00
80-85	2	0,65		0,00	2	0,65
Не вказано	6	1,94	9	2,91	15	4,85
Усього	133	43,04	176	56,96	309	100,00

Пораховано за: [25].

Загалом, серед наймачів слуг переважають особи активного віку від 25 до 60 років, що цілком відповідає тогочасній демографічній ситуації в місті. Зауважу, що ніякої переваги щодо статі чи інших особливостей, пов'язаних із віком роботодавців, не спостерігається (див. рисунок 4).

Рисунок 4.

Вікові групи очільників домогосподарств із слугами

Наймолодшими наймачами в Полтаві були Павло Білченко [22, с. 241] та Федір Вовнянський [22, с. 188], обоє мали 16 років. Імовірно, це пов'язано з належністю обох до шевського ремісничого цеху та необхідністю збереження статусу після смерті батька, адже традиційно такі молоді люди не ставали головами

домогосподарств без суттєвої причини. Так Павло Білченко мав чималу родину – матір, двох малолітніх братів і двох сестер. У їхньому дворі записано четверо «служителів», троє з яких учні. Мати Федора Вовнянського була калікою – сліпою на ліве око, можливо це було однією з причин того, що родина наймала 3 служниць. Наступні за віком – 20-річні козак Андрій Чернопольський [22, с. 314] та посполит Яків Кисіль [22, с. 388], які теж були найстаршими чоловіками в родині й очолили господарство, скоріше за все, після смерті батька (у переписі зафіксовані мати, брати й сестри).

У Ніжині наймолодшим наймачем був 18-річний підканцелярист ніжинського магістрату Іван Купенков [25, с. 183], який проживав з матір'ю-удовою та чотирма неповнолітніми родичами. Троє роботодавців мали по 20 років. Серед них син померлого райці Степана Костенка – Павло [25, с. 145], козак Михайло Пецюрійник, [25, с. 36] та 20-річна «солдатская жена» Ганна [25, с. 30-31].

Найстаршими наймачами Полтави були 80-літні Іван Мосьпан [22, с. 97], Самійло Галабурда [22, с. 384], Пилип Молодик [22, с. 331], Нестор Галабурденко [22, с. 359] та вдова Марина Черкаська [22, с. 394]. Примітно, що їхній вік, як і в більшості роботодавців старшого віку теж вказаний як «ювілейний». Цікаво, що найстарший вік наймачів у Ніжині теж 80 років. Це міщани: вдова Софія Марчиха [25, с. 23] та Михайло Бурак [25, с. 100].

Слід зауважити, що відносно 452 слуг Полтави інформація про вік їхніх господарів не вказана. Серед них представники козацької старшини, духовенства, їх удови й кілька осіб інших категорій. Саме серед цих роботодавців спостерігається перевага найму жінок більш ніж у два рази. Щодо осіб, вік яких відомий, – сотенні козаки й міщани, то чоловіки на службі переважали над жінками в дев'яти з тринадцяти вікових категорій. У Ніжині не вказано вік лише 8 господарів. Серед них райця ніжинського магістрату Василь Шумило, який наймав 4 слуг [25, с. 118], ієрей Хрестовоздвиженської церкви Іван Піненко (1 служниця) [25, с. 158], власник шинкового двору дякон троїцький Роман Андрієвський (3 слуг) [25, с. 177] та кілька міщан і військових. Вікова перевага на боці жінок у шести із чотирнадцяти вікових груп, хоча кількісно наймали більше чоловіків. Варто пам'ятати, що

роботодавцями, вік яких вказаний в джерелі, були рядові обивателі – сотенні козаки й міщани, значна частина з яких займалася ремеслами. У їх домогосподарствах чоловіки на службі переважали над жінками в більшості вікових категорій.

4.2.2. Сімейний статус наймачів слуг

Одним із важливих демографічних показників є шлюбна структура населення. У рамках теми даного дослідження видається важливим з'ясувати, чи впливав сімейний статус роботодавця на кількість «служителів» у домогосподарстві, адже можна припустити, що одинокі чоловіки – холості чи вдівці – мали б наймати більше жінок для виконання щоденних господарських обов'язків. Хоча після одруження, коли збільшувалася родина, з'являлися діти, теж виникала більша потреба в додатковій робочій силі. Як бачимо із таблиці 20, найбільше 713 (55,97%) слуг було у дворах одружених полтавців, 95 (7,46 %) у вдів і лише 66 (5,18 %) у неодружених і вдівців. Варто взяти до уваги, що 400 слуг наймалися до роботодавців, сімейний статус яких не вказано (71 особа). Це, в першу чергу, козацька старшина й духовенство.

Таблиця 20.

Кількість слуг у господарствах полтавців залежно від сімейного статусу

Вікова група роботодавців	Кількість слуг у господарствах									
	Одружені		Неодружені		Вдови		Вдівці		Усього	
	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%
15-19			7	0,55					7	0,55
20-24	2	0,16	7	0,55					9	0,71
25-29	47	3,69	31	2,43	3	0,24			81	6,36
30-34	106	8,32	13	1,02	2	0,16			121	9,50
35-39	72	5,65		0,00	1	0,08			73	5,73
40-44	182	14,29		0,00	15	1,18	1	0,08	198	15,54
45-49	87	6,83		0,00	3	0,24		0,00	90	7,06
50-54	105	8,24		0,00	11	0,86	6	0,47	122	9,58
55-59	39	3,06		0,00	9	0,71	1	0,08	49	3,85
60-64	21	1,65		0,00	3	0,24		0,00	24	1,88
65-69	26	2,04		0,00	1	0,08		0,00	27	2,12
70-74	5	0,39		0,00	1	0,08	5	0,39	11	0,86
75-80	4	0,31		0,00	1	0,08	5	0,39	10	0,78
Не вказано	7	0,55		0,00	45	3,53		0,00	452	35,48
Усього	713	55,97	48	3,77	95	7,46	18	1,41	1274	100,00

Пораховано за: [22].

У Ніжині найбільше 244 (78,96%) слуг було у дворах одружених, 36 у вдів (11,65 %) і лише 12 (3,89 %) у неодружених і вдівців (див. таблицю 21).

Таблиця 21.

Кількість слуг у господарствах ніжинців залежно від сімейного статусу

Вікова група роботодавців	Кількість слуг у господарствах									
	Одружені		Неодружені		Вдови		Вдівці		Усього	
	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%	Слуг	%
15-19			1	0,32					1	0,32
20-24	6	1,94	2	0,65					8	2,59
25-29	54	17,48		0,00	2	0,65			57	18,45
30-34	47	15,21		0,00	3	0,97			53	17,15
35-39	40	12,94		0,00		0,00			41	13,27
40-44	44	14,24	2	0,65	10	3,24			56	18,12
45-49	14	4,53		0,00	7	2,27			21	6,80
50-54	18	5,83		0,00	8	2,59			26	8,41
55-59	5	1,62		0,00		0,00			5	1,62
60-64	8	2,59		0,00	5	1,62	6	1,94	20	6,47
65-69	1	0,32		0,00		0,00		0,00	1	0,32
70-74	3	0,97		0,00		0,00		0,00	3	0,97
80-85		0,00		0,00	1	0,32	1	0,32	2	0,65
Не вказано	4	1,29		0,00		0,00		0,00	15	4,85
Усього	244	78,96	5	1,62	36	11,65	7	2,27	309	100,00

Пораховано за: [25].

Досліджуючи чисельність домашньої служби шляхетського двору, І. Ворончук зауважувала, що вона залежала не лише від заможності господарства, а й від життєвого циклу його власника. Якщо він був молодим і неодруженим, число слуг, очевидно, було меншим, але з його одруженням і збільшенням мешканців двору зростала й кількість слуг. Зокрема, значного розширення домашньої служби вимагало народження в родині дітей, оскільки потрібні були мамки-годувальниці та няньки, а згодом, коли йшлося вже про домашнє навчання й виховання, жінок заступали чоловіки, які працювали вчителями та гувернерами [50, с. 160].

Звісно, про гувернерів у міщанських господарствах мова не йде, однак чи залежала кількість «служителів» від сімейного статусу роботодавця, спробуємо перевірити. Тож найбільшу кількість слуг спостерігаємо у дворах одружених господарів віком 40-44 роки у Полтаві та 25-29 років у Ніжині. Майже однакова кількість слуг – 106 і 105 – у категоріях полтавців 30-34 роки та 50-54 роки. Вік ніжинських господарів трохи нижчий – найбільше слуг у категоріях від 30 до 44

років. Це характерна ситуація, адже серед населення активного віку більшість до 30-40 років одружувалися, це вважалося одним із показників готовності до ведення власного господарства.

Наймолодшими одруженими наймачами в Полтаві були Степан Мироновський [22, с. 240] 21 року та Василь Гаращенко [22, с. 242] 22 років. Серед 25-річних холостими залишалось чеворо хлопців. Усі 26-річні роботодавці – три особи – були неодружені, як і 27-річний козак Григорій Лаврентієв. Найстаршими холостяками-роботодавцями були 30-річні Михайло Вязовський [22, с. 67], Мартин Маляр [22, с. 149], Ефим Федоров [22, с. 182] та Константин Іванов [22, с. 192]. Зазначу, що середній вік шлюбу для чоловіків Полтави становив 28,1 рік [46, с. 165]. Серед ніжинців неодруженими було п'ятеро господарів – уже згадувані 18-річний підканцелярист ніжинського магістрату Іван Купенков [25, с. 183], 20-річний Павло Костенко [25, с. 145] та 23-річний кушнір Іван Соколиченко [25, с. 26]. Не чітко вказаний сімейний стан 40-річних посполитого Івана Швеця [25, с. 27], у дворі якого дружина не записана, та Анастасії Павлової [25, с. 39], яка мешкала з родиною сестри. Вони пораховані холостими, адже у переписі Ніжина чітко вказувався вдовиний статус інколи навіть щодо чоловіків.

Тож, на перший погляд, ніякого зв'язку між кількістю слуг та сімейним станом наймача не простежується. Щоб переконатись у цьому, спробуємо вирахувати середню кількість «служителів» у господарствах, де очільники мають різний сімейний статус, на прикладі Полтави. Передбачувано, найбільше слуг – у середньому 5,63 – серед козацької старшини й духовенства, сімейний стан яких у документі не вказано (див. таблицю 22). Це ще раз підтверджує, що майновий стан все ж мав визначальне значення при наймі слуг. Деяка перевага – у середньому 3,69 слуг на господарство – спостерігається в категорії нежонатих, при цьому вони наймали більш ніж в три рази більше чоловіків. Тож ця ситуація, скоріш за все, була пов'язана з тим, що молодими неодруженими очільниками домогосподарств ставали, в основному, ремісники, щоб не втратити місце в цеху й продовжити батьківську справу. Примітно, що й серед одружених роботодавців слуг-чоловіків наймали більше. Лише в середовищі вдів бачимо чітку перевагу кількості жінок на

службі. Щодо середніх показників, то в усіх категоріях вони не надто різняться й становлять 2,25 слуг на господарство серед удівців, 2,42 – серед одружених, 2,64 – серед удів. Це ще раз доводить, що явної залежності між сімейним статусом роботодавця й кількістю слуг не простежується.

Таблиця 22.

Кількість жінок та чоловіків на службі у господарствах полтавських роботодавців із різним сімейним статусом

Сімейний статус роботодавців	Кількість слуг у господарствах						Середнє значення
	Жінки		Чоловіки		Усього		
	Дворів	Слуг	Дворів	Слуг	Дворів	Слуг	
Одружені	101	313	189	389	291	703	2,42
Неодружені	2	13	15	45	13	48	3,69
Вдова	23	70	13	25	36	95	2,64
Вдовець	2	9	6	9	8	18	2,25
Не вказано	15	271	56	129	71	400	5,63
Усього	143	676	279	597	423	1274	3,01

Пораховано за: [22].

Хочеться докладніше зупинитися на аналізі категорії вдів як роботодавців, адже це була єдина можливість для жінки очолити домогосподарство. Вдови являли собою доволі специфічну мікрогрупу тогочасного соціуму, які особливо потребували додаткових робочих рук, якщо стояли на чолі домогосподарства, або ж самі перетворювалися на служниць. Останнє було ймовірніше, адже серед роботодавців лише 36 вдовиних господарств із 432 [46, с. 195], які були на той час у місті (у них працювало 95 слуг). Примітно, що більшість таких дворів – 24 (80 слуг) – розміщувалися у фортеці та 12 (15 слуг) – на території форштадту. Це ще раз підтверджує, що стати на чолі домогосподарства могла лише заможна вдова, яка зберегла відповідний статус після смерті чоловіка. Найбільше серед удів – 10 слуг – було у дворі вдови Орлянського сотника Феодосії Псіоліної [22, с. 204]. Варто зауважити, що в документі стоїть її власний підпис [182]. У Ніжині найбільше – п'ять слуг – було у дворі заможної міщанки Єфимії Веретюннички [25, с. 117]. Загалом 19 вдів у Ніжині наймали слуг, переважно 1-2 особи.

Щодо вдівців, то чіткого статусу їм джерело не надає. Можна лише припустити, що особи, у господарстві яких не записана дружина, або холості, або

вдівці. Проаналізувавши вік та наявність дітей, до категорії вдівців можна віднести вісім осіб: Пилипа Молодика (80 р.) – купця, що наймав чотирьох слуг [22, с. 331]; Якова Пащенко (50 р.) – міського урядовця, який теж мав четверо «служителів» [22, с. 167]; ремісника Семена Собка (70 р.) – троє «робітників» [22, с. 173]; купців Олексія Копітаненка [22, с. 291] (50 р.) та Андрія Фесенка [22, с. 126] (70 р.) у яких проживало по дві служниці, а також шевців Івана Пилипенка [22, с. 235] (75 р.), Кліма Ведмедя [22, с. 199] (55 р.) та козака Йосипа Галушку [22, с. 451] (40 р.), у господарствах яких служило по одному чоловікові. Усі вони мали від одного до трьох дітей, а четверо з них були «*дряхлы от старости*». У Ніжині перепис зафіксував четверо вдівців наймачів слуг. Щодо двох із них, переписувачі чітко вказали, що вони вдівці. Це 60-річні міщанини Лук'ян Воскобойніков [25, с. 148] та Лук'ян Рябуха [25, с. 139]. До вдівців я також віднесла 80-річного Михайла Бурака [25, с. 100] та 60-річного Івана Волошина [25, с. 85], у дворах яких відсутні записи про дружину.

Висновки

1. . Як засвідчує проведене дослідження наймом слуг до своїх домогосподарств займались усі категорії міських жителів. У середньому козаки Полтави наймали 3,62 особи, міщани – 2,63, духовенство – 2,5. У Ніжині ситуація дещо відрізнялася: найвищий показник зафіксовано серед міщан – 2,03. Козаки наймали в середньому по – 1,7 особа, а духовенство – 1,6. Тож соціальний і майновий статус роботодавця ймовірно відігравали першочергову роль при вирішенні питання про найм «служителів».

2. Серед наймачів слуг переважали особи активного віку: 25 – 60 років. Це цілком відповідало тогочасній демографічній ситуації в містах. Наймолодшому наймачеві було 16 років, найстаршому – 80.

3. Залежність між сімейним статусом роботодавця й кількістю слуг у господарстві теж не простежується. Очікувано, що найбільше слуг було у дворах одружених. Дещо інша картина спостерігається при вирахуванні середніх

показників. Перевага – в середньому 3,69 слуг на господарство – у категорії нежонатих полтавців (серед одружених цей показник 2,42), при цьому вони наймали більш ніж в три рази більше чоловіків. Однак виходячи з того, що усього 13 неодружених господарів наймали слуг, та зважаючи на їх вік – молодше 35 років, можна з великою долею вірогідності говорити, що ця невелика перевага пов'язана з професійною діяльністю, а не з потребою в допомозі по господарству. Зрештою, слід пам'ятати, що отримані показники стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Напевно, деякі з працедавців, хоча й не використовували працю слуг під час перепису, робили це в інші терміни.

РОЗДІЛ 5. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ «СЛУЖИТЕЛІВ»

5.1. Статеві-вікова характеристика слуг

Міська антропологія, яка вивчає функціонування соціуму міста, як єдиного організму, досліджує демографічні процеси для відображення різних сторін розвитку цього організму. Дані історичної демографії дуже важливі для вивчення повсякденності, сім'ї та приватного життя, різних проблем гендерної історії [120, с. 139]. Вивчаються особливості статево-вікового розподілу, шлюбність, структура сім'ї, народжуваність і смертність, рівень дитячої смертності, міграції, тощо. Це надзвичайно важливо як для аналізу суспільства загалом, так і окремих груп, адже демографічні характеристики, значною мірою, відображають соціальні й соціокультурні процеси, що відбувалися в міському суспільстві.

Тож у цьому розділі спробуємо визначити статево-вікові та шлюбні характеристики «служителів», а саме:

- особливості найму «служителів» у залежності від віку та статі, співвідношення статей та коефіцієнт фемінізації серед слуг;
- виокремити слуг допродуктивного, продуктивного та пост продуктивного віку;
- кількісні характеристики категорії слуг та відсоткову частку серед жителів міста;
- порівняти статево-вікові характеристики слуг у місті та селах Полтавського полку;
- визначити характерні риси сімейного статусу «служителів», показники остаточної безшлюбності та середній вік першого вступу у шлюб.

5.1.1. Преференція слуг у домогосподарстві за статтю

На час проведення перепису в Полтаві мешкали 1274 слуг. Серед них 597 чоловіків (46,86 %) і 676 жінок (53,06 %) (див. таблицю 23). Трохи більше половини з них – 56,99 % (726 осіб) – служили в домогосподарствах фортеці, тоді як 43,01 % (548 осіб) наймалися на території форштадту. У центральній частині міста частіше

наймали жінок. Їх нараховувалось 445 осіб проти 281 чоловіка. Тобто чисельність служниць у півтора рази перевищувала кількість слуг. На форштадті ж ситуація була діаметрально протилежною – більшість (316 осіб) там становили чоловіки. На мою думку, такий розподіл обумовлювався відмінностями в складі мешканців цих двох частин міста [79, с. 42-62]. На форштадті проживало багато як цехових, так і позацехових ремісників. Вони наймали собі помічників чи мали учнів, які в більшості були чоловічої статі. Зокрема, у 55 дворах вказаної частини міста записано 88 учнів. Зауважу, що лише 19 господарів були цеховиками. Для порівняння, у 18 домогосподарствах фортеці (із них 3 належала цеховикам) було 35 учнів. До того ж у них наймали більшу кількість слуг загалом, імовірно, через те, що переважна частина домогосподарств належала там представникам заможніших соціальних груп.

Таблиця 23.

Статеві-віковий склад слуг м. Полтави*

Вікові групи	Фортеця						Форштадт						Не вказано	Усього	
	Жінок	%	Чоловіків	%	Разом	%	Жінок	%	Чоловіків	%	Разом	%		Слуг	%
0-4	17	1,33	8	0,63	25	1,96			8	0,63	8	0,63		33	2,59
5-9	31	2,43	10	0,78	41	3,22	9	0,71	8	0,63	17	1,33		58	4,55
10-14	55	4,32	28	2,20	83	6,51	54	4,24	55	4,32	109	8,56		192	15,07
15-19	108	8,48	60	4,71	168	13,19	92	7,22	99	7,77	191	14,99		359	28,18
20-24	51	4,00	66	5,18	117	9,18	33	2,59	55	4,32	88	6,91		205	16,09
25-29	40	3,14	33	2,59	73	5,73	17	1,33	30	2,35	47	3,69		120	9,42
30-34	46	3,61	27	2,12	73	5,73	4	0,31	21	1,65	25	1,96		98	7,69
35-39	17	1,33	7	0,55	24	1,88	4	0,31	11	0,86	15	1,18		39	3,06
40-44	29	2,28	15	1,18	44	3,45	4	0,31	12	0,94	16	1,26		60	4,71
45-49	5	0,39	7	0,55	12	0,94	3	0,24	4	0,31	7	0,55		19	1,49
50-54	18	1,41	7	0,55	25	1,96	5	0,39	2	0,16	7	0,55		32	2,51
55-59	2	0,16		0,00	2	0,16	2	0,16	2	0,16	4	0,31		6	0,47
60-64	17	1,33	4	0,31	21	1,65	2	0,16	2	0,16	4	0,31		25	1,96
65-69		0,00		0,00		0,00	1	0,08	1	0,08	2	0,16		2	0,16
70 і >	5	0,39	1	0,08	6	0,47		0,00		0,00		0,00		6	0,47
Не вказано	4	0,31	8	0,63	12	0,94	1	0,08	6	0,47	8	0,63	1	20	1,57
Усього	445	34,93	281	22,06	726	56,99	231	18,13	316	24,80	548	43,01	1	1274	100,00

*стать 1 (однієї) особи не вказано та відсутні вказівки на вік 20 (двадцяти) слуг

Пораховано за: [22].

У Ніжині перепис зафіксував 309 слуг. Серед них 176 чоловіків (56,96 %) і 133 жінок (43,04 %) (див. таблицю 24). Із них 65,37 % (202 осіб) служили у домогосподарствах форштадту, тоді як 34,63 % (107 осіб) наймалися на території замку. У центральній частині міста, як і в Полтаві, частіше наймали жінок – 63 осіб проти 44 чоловіків. На форштадті більшість становили чоловіки (132 осіб, 42,72 %). Жінок було майже вдвічі менше – 70 осіб (22,65 %).

Таблиця 24.

Статеві-віковий склад слуг м. Ніжина*

Вікові групи	Фортеця						Форштадт						Усього	
	Жінок	%	Чоловікі	в	%	Разом	Жінок	%	Чоловікі	в	%	Разом	%	Слуг
0-4							2	0,65	4	1,29	6	1,94	6	1,94
5-9	1	0,32	5	1,62	6	1,94	1	0,32	8	2,59	9	2,91	15	4,85
10-14	14	4,53	5	1,62	19	6,15	19	6,15	29	9,39	48	15,53	67	21,68
15-19	24	7,77	15	4,85	39	12,62	25	8,09	40	12,94	65	21,04	104	33,66
20-24	4	1,29	9	2,91	13	4,21	5	1,62	14	4,53	19	6,15	32	10,36
25-29	2	0,65	4	1,29	6	1,94	6	1,94	11	3,56	17	5,50	23	7,44
30-34	9	2,91	1	0,32	10	3,24	1	0,32	3	0,97	4	1,29	14	4,53
35-39		0,00	2	0,65	2	0,65	2	0,65	1	0,32	3	0,97	5	1,62
40-44	6	1,94	2	0,65	8	2,59	2	0,65	2	0,65	4	1,29	12	3,88
45-49		0,00		0,00		0,00		0,00	1	0,32	1	0,32	1	0,32
50-54		0,00		0,00		0,00		0,00	1	0,32	1	0,32	1	0,32
55-59		0,00		0,00		0,00		0,00	1	0,32	1	0,32	1	0,32
60-64	1	0,32		0,00	1	0,32		0,00		0,00		0,00	1	0,32
65-69		0,00		0,00		0,00		0,00		0,00		0,00	0	0,00
70 і >	2	0,65		0,00	2	0,65		0,00		0,00		0,00	2	0,65
Не вказано		0,00	1	0,32	1	0,32	7	2,27	17	5,50	24	7,77	25	8,09
Усього	63	20,39	44	14,24	107	34,63	70	22,65	132	42,72	202	65,37	309	100,00

* відсутні вказівки на вік 25 (двадцяти п'яти) слуг

Пораховано за: [25].

У містах і Польщі, і Заходу переважало наймання лише однієї людини і, як правило, жінки. Іншим варіантом був найм двох представниць слабкої статі [167, с. 232]. Схожу ситуацію спостерігаємо й у містах Гетьманщини. У Полтаві більшість господарів – 39,24 %, – наймали лише одного слугу або служницю. Переважали останні – 25,77 % домогосподарств, тоді як лише чоловіків наймало значно менше – 13,24 %. У випадку найму 2 слуг (21,04% домогосподарств) переважали чоловіки. Частка таких дворів становила 7,33 %, тоді як тих, що наймали лише жінок, було

5,44 % (див. таблицю 25). Траплялися випадки, коли в господаря служили 2, 3, 4, 5 й навіть 7 чоловіків. Значну частину з них наймали цеховики або позацехові ремісники. Частину з цих «служителів» становили учні. Наприклад, 7 «служителів» віком від 9 до 30 років наймав кравець Михайло В'язовський. Четверо з них названо учнями, які працювали «без заплати», інші троє отримували досить високу платню 5, 7 і 9 рублів відповідно [22, с. 67]. Так само п'ятеро хлопців «на изучении, без заплати» зафіксовані у дворі Кіндрата Крупенка, який займався «шитъем шуб и деланием из овчини» [22, с. 130]. П'ять і чотири чоловік-слуг, відповідно, було у дворах цехових шевців Петра Вакуленка [22, с. 402] та Павла Більченка [22, с. 241].

Таблиця 25.

Преференція найму за статтю у дворах м. Полтави

Слуг	Кількість дворів						Разом	
	Лише жінки	%	Змішані	%	Лише чоловіки	%	Дворів	%
1	109	25,77			56	13,24	166	39,24
2	23	5,44	35	8,27	31	7,33	89	21,04
3	6	1,42	30	7,09	15	3,55	51	12,06
4	2	0,47	28	6,62	2	0,47	32	7,57
5		0,00	21	4,96	2	0,47	23	5,44
6	1	0,24	14	3,31		0,00	15	3,55
7		0,00	13	3,07	1	0,24	14	3,31
8		0,00	11	2,60		0,00	11	2,60
9		0,00	9	2,13		0,00	9	2,13
10		0,00	4	0,95		0,00	4	0,95
11		0,00	4	0,95		0,00	4	0,95
14		0,00	2	0,47		0,00	2	0,47
16		0,00	1	0,24		0,00	1	0,24
22		0,00	1	0,24		0,00	1	0,24
26		0,00	1	0,24		0,00	1	0,24
Усього	141	33,33	174	41,13	107	25,30	423	100,00

Пораховано за: [22].

У Ніжині найбільше господарів теж наймали одного слугу або служницю – 46,79 % (див. таблицю 26). Майже однакова кількість роботодавців наймали лише одну жінку (38 дворів, 24,35 %) чи лише одного чоловіка (35 осіб, 22,43 %). У випадку найму 2 слуг (30,13 % домогосподарств) переважали чоловіки (23 чоловіків та 13 жінок). У дворах, де наймали троє й більше слуг, переважав змішаний статевий склад, однак таких дворів у місті було небагато, лише 21 (13,46 %). Найбільше – 10 слуг було у дворі міщанина грецького походження Михайла Костюченка. Усі вони

виявилися жінками від 12 до 19 років. Костюченко займався бламарницьким ремеслом, тож серед «работниц» записано 4 учениці [25, с. 125]. По 5 чоловіків наймали вдова Єфимія Веретюнничка, сини якої займалися чоботарним ремеслом (2 учнів) [25, с. 117], та Лук'ян Парилоза, який «работает майстерство шевское» (2 учнів) [25, с. 197].

Таблиця 26.

Преференція найму за статтю у дворах м. Ніжина

Слуг	Кількість дворів						Разом	
	Лише жінки	%	Змішані	%	Лише чоловіки	%	Дворів	%
1	38	24,35			35	22,43	73	46,79
2	13	8,33	11	7,05	23	14,74	47	30,13
3	3	1,92	9	5,77	6	3,85	18	11,54
4		0,00	6	3,85	3	1,92	9	5,77
5		0,00	4	2,56	2	1,28	6	3,85
6		0,00	2	1,28		0,00	2	1,28
10	1	0,64		0,00		0,00	1	0,64
Усього	55	34,62	32	20,51	69	44,87	156	100,00

Пораховано за: [25].

Найчисленнішими в Полтаві були двори зі змішаним складом слуг – 41, 13 % (див. таблицю 27). У таких господарствах служило 897 осіб (70,41 %) з них 489 жінок (38,38 %) та 408 чоловіків (32,03 %). Співвідношення статей у цій категорії характеризується невеликою перевагою жінок. Що до дворів, де наймали лише чоловіків чи лише жінок, то в обох випадках частка таких слуг становить трохи менше 15 % (14,68 % для жінок, 14,84 % для чоловіків).

Таблиця 27.

Статеве співвідношення слуг у м. Полтава 1766 рр.

Преференція	Кількість слуг				Разом	
	жінок	%	чоловіків	%	Слуг	%
Лише жінки	187	14,68			187	14,68
Змішаний штат	489	38,38	408	32,03	897	70,41
Лише чоловіки			189	14,84	189	14,84
Усього	676	53,06	597	46,86	1274	100,00

Пораховано за: [22].

У Ніжині спостерігається незначна перевага найму чоловіків – 38,19 % (див. таблицю 28). У змішаному штаті служило 33,33 % слуг (42 жінок та 61 чоловік). Тож у Ніжині чоловіки на службі переважали – 57,93 %, тоді як жінок – 42,07 %.

Таблиця 28.

Статеве співвідношення слуг у м. Ніжин 1766 рр.

Преперенція	Кількість слуг				Разом	
	жінок	%	чоловіків	%	Слуг	%
Лише жінки	88	28,48			88	28,48
Змішаний штат	42	13,59	61	19,74	103	33,33
Лише чоловіки		0,00	118	38,19	118	38,19
Усього	130	42,07	179	57,93	309	100,00

Пораховано за: [25].

Вибір кого найняти – чоловіка чи жінку – імовірно, залежав від функціональної потреби в господарстві: хто потребував допомоги з хатньою роботою чи доглядом за дітьми, більш за все обирали жінок, а ремісники чи купці, які потребували допомоги з більш тяжчою фізичною працею, наймали чоловіків. Звичайно, зі зміною обставин – діти вирости, погіршилось матеріальне становище і т.п. – склад «служителів» і кількісний, і статево-віковий у домогосподарстві змінювався. На жаль, відслідкувати подібні зміни в динаміці заважає відсутність необхідних даних.

Питання фемінізації побутового обслуговування ґрунтовно вивчалось європейськими дослідниками. У ХІХ ст. жінок узагалі розглядали як, фактично, єдину групу, яка працювала в якості слуг, хоча це й не було характерним для попередніх століть [167, с. 161]. Якою була ситуація в Гетьманщині ХVІІІ ст., спробуємо з'ясувати на прикладі Полтаві. Для цього доцільно визначити коефіцієнт фемінізації в середовищі слуг, а також визначити співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах (див. таблицю 29).

Очевидно, що в статевій структурі слуг переважали жінки. Лише в трьох вікових категорія 20-24, 25-29 та 45-49 років спостерігається перевага чоловіків. Зауважу, що це не пов'язано з включенням до складу слуг учнів ремісників, як могло б здатися. Бо із 123 учнів переважна більшість були із тих вікових категорій, де переважали жінки: 50 були віком 10-14 років, 60 – 15-19 років. Лише 6 учнів віком 20-24 років були з категорії, де переважали чоловіки. Загалом, статева структура слуг виглядає досить пропорційною. Значної чисельної переваги не спостерігається в жодній з вікових груп. Найбільша різниця – у віковій групі 15-19

років, яка становила 3,22 % на користь жінок та у групі 20-24 років – 2,91 % на користь чоловіків. В інших групах різниця коливається в межах від 0,07 до 2,05 %.

Таблиця 29.

Співвідношення статей та коефіцієнт фемінізації серед слуг м. Полтави

Вікові групи	Кількість слуг				Усього	Коефіцієнт фемінізації
	Жінок	%	Чоловіків	%		
0-4	17	1,33	16	1,26	33	106,25
5-9	40	3,14	18	1,41	58	222,22
10-14	109	8,56	83	6,51	192	131,33
15-19	200	15,70	159	12,48	359	125,79
20-24	84	6,59	121	9,50	205	69,42
25-29	57	4,47	63	4,95	120	90,48
30-34	50	3,92	48	3,77	98	104,17
35-39	21	1,65	18	1,41	39	116,67
40-44	33	2,59	27	2,12	60	122,22
45-49	8	0,63	11	0,86	19	72,73
50-54	23	1,81	9	0,71	32	255,56
55-59	4	0,31	2	0,16	6	200,00
60-64	19	1,49	6	0,47	25	316,67
65 і старше	6	0,47	2	0,16	8	300,00
не вказано	5	0,39	14	1,10	20	-
Усього	676	53,06	597	46,86	1274	113,23

Пораховано за: [22].

Примітно, що за сповідними розписами 1775 р. ситуація повторюється: у групі 15-19 років перевага на користь жінок на 3,7 %, а у групі 20-24 – 4,2 % на користь чоловіків [46, с. 121].

Коефіцієнт фемінізації визначається за формулою:

$$K_{\text{фем}} = \frac{Ж_i}{Ч_i} \times 100, (2)$$

де $K_{\text{фем}}$ – коефіцієнт фемінізації для вікової групи,

$Ж_i$ – кількість жінок у цій групі,

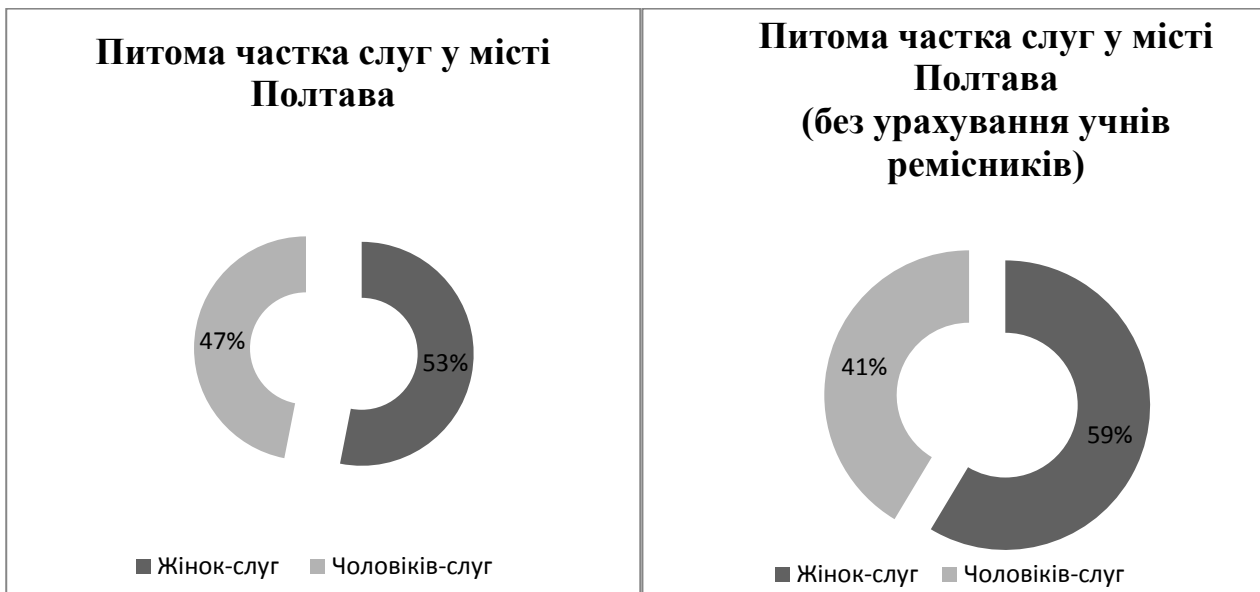
$Ч_i$ – кількість у ній чоловіків.

За типологією статевої структури населення, запропонованою польським дослідником Едвардом Россетом [58, с. 96], «служителів» Полтави можна умовно віднести до V типу – цілком аномальна статевая структура. До нього відносяться коефіцієнти фемінізації 112 і вище, а ми визначили загальний коефіцієнт для мікрогрупи слуг – 113,23 (див. таблицю 29). Звичайно, така ситуація пояснюється

тим, що аналізується колектив людей, об'єднаний професійним заняттям, а не населення загалом. Однак фемінізація певних видів зайнятості теж має місце серед демографічних досліджень, особливо коли говориться про традиційно «чоловічі» чи «жіночі» заняття. Домашнє господарство вважається традиційно жіночим, і мимоволі здається, що сучасне уявлення про слуг відповідає й попереднім століттям.

Рисунок 5.

Питома частка слуг у м. Полтава з/без урахування учнів ремісників.

Наприклад, у польських містах жінки були найпоширенішими серед «служителів», але чоловіки все ж становили значний відсоток у цій групі. У XVIII ст. питома вага чоловічої служби коливалася від 37 до 52 % у різних містах, поступово зменшуючись у XIX ст. (21-28 %) і стаючи майже повністю жіночим заняттям у XX ст. (1,9 – 2,7 % чоловіків на службі) [167, с. 163]. Щодо Гетьманщини, на прикладі Полтави, можемо спостерігати незначну перевагу жінок – 53,06 %. Питома вага чоловіків-слуг становила 46,86 %. Дещо іншу картину спостерігатимемо, якщо не врахуємо учнів ремісників до загального числа слуг, яких налічувалося 123 особи – 121 хлопець та 2 дівчат. Тобто кількість «служителів» без урахування учнів ремісників становила 1151. У такому разі зросте перевага жінок на службі до 58,56 % (674 особи), тоді як частка чоловіків становитиме 41,36 % (476 осіб) (див. рисунок 5). Коефіцієнт фемінізації без

урахування учнів дорівнюватиме 169,55. Для порівняння, у 1795 р. для Варшави цей показник становив 165, а у Кракові – 123 [167, с. 163]. Подібна ситуація спостерігалася і в інших країнах Європи. Рафаелла Сарті на основі даних, зібраних для великих західних міст, показує, що в кінці XVIII ст. чоловіки, зазвичай, становили близько 30-40% всіх слуг [167, с. 164].

Порівнявши дані стосовно країн Європи, Р. Понят робить висновок про те, що на всьому континенті існував ідентичний фемінізаційний процес домашнього обслуговування [167, с. 164]. Показники, отримані для Полтави, дозволяють припустити, що в Гетьманщині відбувалися схожі процеси в середовищі «служителів». У середині XVIII ст. в цій професії працювало майже однакове число представників обох статей з невеликою перевагою жінок або чоловіків. Від 20 % до 40 % дворів наймали «служителів» обох статей. Вибір кого найняти, імовірно, залежав від функціональної потреби в господарстві, і зі зміною обставин склад слуг і кількісний, і статевовіковий у домогосподарстві змінювався.

5.1.2. Загальні вікові характеристики «служителів»

Для аналізу вікової структури населення традиційно застосовується поділ на великі вікові групи. Французькі вчені Луї Анрі (*Louis Henry*) та Алан Блюм (*Alain Blum*) запропонували два підходи до розподілу населення: біологічний поділ на молодих (0-19), дорослих (20-59) і літніх осіб (60 років і старше) та економічний поділ – на людей до продуктивного віку (0-14), осіб продуктивного віку (15-64) та пост продуктивного віку (65 років і старше) [34, с. 23]. Зважаючи на те, що слуги це група людей, об'єднана професійним заняттям, доречно використати економічний тип поділу на великі вікові групи (див. таблицю 30, 31).

Очевидно, що найбільшу частку «служителів» становили особи продуктивного (активного) віку – 75,58 % у Полтаві та 62,78 % у Ніжині. Значна частина дітей серед слуг – 22,21 % та 28,48 % відповідно, свідчить про досить ранній вік, з якого починали працювати. Однак у джерелі записані й зовсім малі діти, місце яких у господарстві не зовсім зрозуміле. Щодо літніх людей, то вони, імовірно, за станом

здоров'я вже не могли виконувати обов'язки слуг, бо серед осіб старше 65 років у Полтаві лише 8 осіб записано служителями, а в Ніжині взагалі двоє.

Таблиця 30.

Розподіл слуг м. Полтави за великими віковими групами*

Вікові групи	Кількість слуг					
	Чоловіків	%	Жінок	%	Разом	%
0-14	117	9,18	166	13,02	283	22,21
15-64	464	36,49	499	39,16	963	75,59
65 і >	2	0,16	6	0,47	8	0,63
Усього	583+14	46,86	671+5	53,06	1274	100,00

* Інформація про вік 20 слуг (5 жінок та 14 чоловіків) не вказана.

Пораховано за: [22].

Таблиця 31.

Розподіл слуг м. Ніжина за великими віковими групами*

Вікові групи	Кількість слуг					
	Чоловіків	%	Жінок	%	Разом	%
0-14	51	16,50	37	11,97	88	28,48
15-64	109	35,28	85	27,51	194	62,78
65 і >	0	0,00	2	0,65	2	0,65
Усього	160+19	57,93	124+6	42,07	309	100,00

* Інформація про вік 25 слуг (6 жінок та 19 чоловіків) не вказана.

Пораховано за: [25].

Для детальнішого аналізу звернемося до розподілу на п'ятирічні вікові групи та визначимо, яка частка слуг була в кожній з них, відповідно до загальної кількості населення в місті. Зробимо це на прикладі Полтави, бо маємо підрахунки кількості жителів міста за віковими групами (див. таблицю 32).

Найбільша кількість слуг була серед жителів міста віком 15-19 та 20-24 років (44 та 40,28 % відповідно). Тобто майже половина усієї молоді міста наймалися на службу. Якщо розширити вікову межу та врахувати усіх слуг від 10 до 30 років, то їх питома частка становила 33,65 % від жителів міста відповідного віку. Саме вони становили основу цієї професійної мікрогрупи – 68,76 % від кількості слуг у місті (876 осіб). Загалом, питома частка «служителів» у місті складала 18,43 %. За підрахунками Ю. Волошина, частка слуг становила 17,8 % за Румянцевським переписом та 19,9 % за сповідними розписами 1775 р. [181, с. 354].

Таблиця 32.

Питома частка слуг у населенні м. Полтави

Вікові Групи	Жителів міста				Слуг				
	Жінок	Чоловіків	Усього	Жінок	% від кількості жінок у місті	Чоловіків	% від кількості чоловіків у місті	Усього	% від загальної кількості жителів міста
0-4	478	426	904	17	3,56	16	3,76	33	3,65
5-9	442	419	861	40	9,05	18	4,30	58	6,74
10-14	429	387	816	109	25,41	83	21,45	192	23,53
15-19	426	390	816	200	46,95	159	40,77	359	44,00
20-24	222	287	509	84	37,84	121	42,16	205	40,28
25-29	282	180	462	57	20,21	63	35,00	120	25,97
30-34	259	243	502	50	19,31	48	19,75	98	19,52
35-39	225	178	403	21	9,33	18	10,11	39	9,68
40-44	210	278	488	33	15,71	27	9,71	60	12,30
45-49	185	140	325	8	4,32	11	7,86	19	5,85
50-54	171	207	378	23	13,45	9	4,35	32	8,47
55-59	56	63	119	4	7,14	2	3,17	6	5,04
60-64	79	46	125	19	24,05	6	13,04	25	20,00
65 і старше	97	74	171	6	6,19	2	2,70	8	4,68
не вказано	15	19	34	5	33,33	14	73,68	20	58,82
Усього	3576	3337	6913	676	18,90	597	17,89	1274	18,43

Пораховано за: [22; 46, с. 82].

У Ніжині ситуація майже аналогічна. Найбільше слуг віком 15-19 років (33,66 %) (див. таблицю 24). На другому місці вікова група 10-14 років (21,68 %). «Служителі» віком від 10 до 30 років становили 73,14 % від кількості слуг у місті (226 осіб). Питома частка «служителів» у місті за Румянцевським переписом складала 11 % (у Описі міста Ніжина 1766 р. зафіксовано інформацію про 2807 жителів міста). Зауважу, що деякі дослідники наводять інші цифри. Так, Самойленко В. Г наводить дані, за якими в Ніжині 1765–1769 рр. нараховувалося 5469 жителів чоловічої статі, у тому числі 892 найманих робітника та прислуги, а також 105 учнів [116, с. 14]. Виходячи з цієї інформації, питома частка слуг чоловічої статі становила б 18,23 %.

Для кращої візуалізації отриманих даних побудуємо статевовікові піраміди, які визнаються найпоширенішим методом аналізу вікової структури [49, с. 13]. Вони являють собою двосторонні лінійчасті діаграми розподілу людності за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на

горизонтальній (абсцисі). Кожна вікова категорія на діаграмі позначена у вигляді прямокутника, площа якого пропорційна чисельності чоловіків та жінок даної групи [67, с. 65] (див. рисунок 6, 7).

Рисунок 6.

Статевовікова піраміда «служителів» м. Полтави

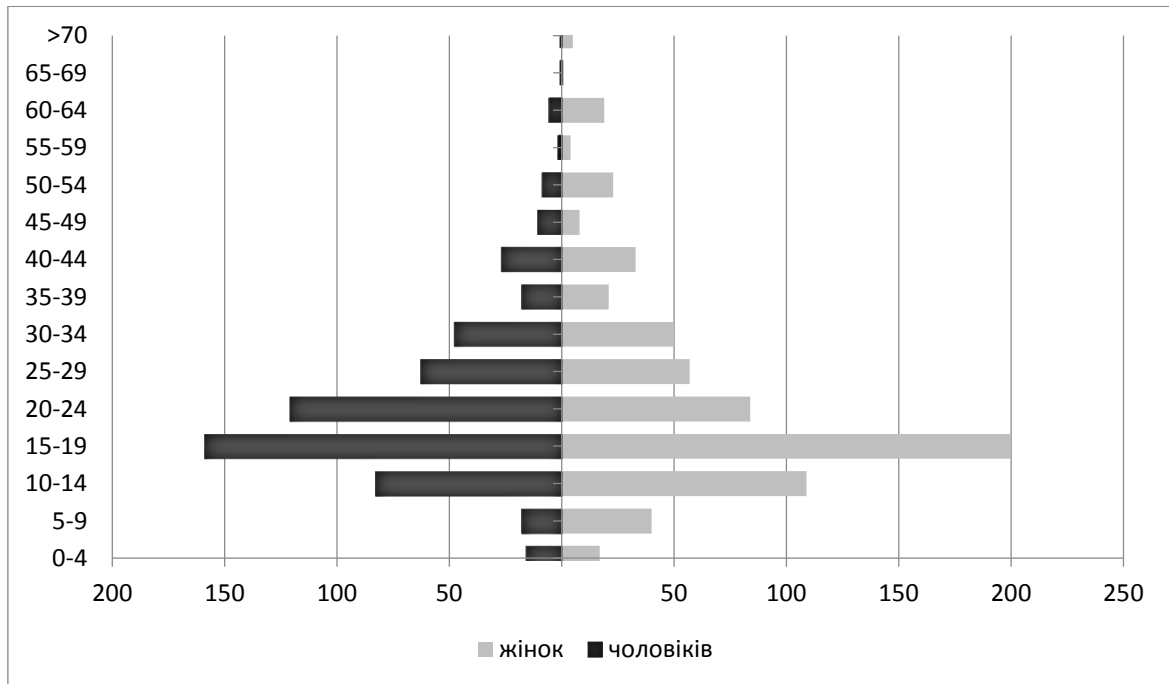
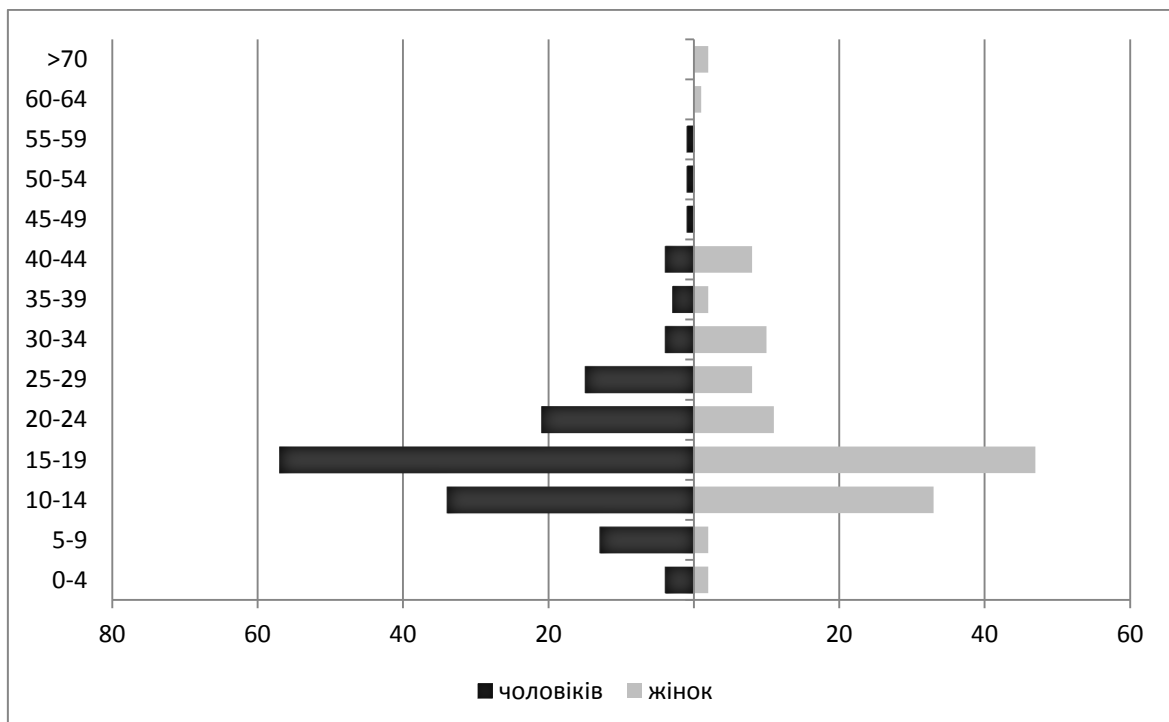

Рисунок 7.

Статевовікова піраміда «служителів» м. Ніжина

Як бачимо, збудовані піраміди далекі від традиційних типів вікової структури населення, запропонованих Г. Зундбергом [49, с. 14]. Однак вони якнайкраще ілюструють статевовікову структуру слуг досліджуваних міст. Ми бачимо значне розширення в середині піраміди та звуження донизу і догори. Це означає, що основну масу слуг становили молоді люди, які з віком полишали професію. Також спостерігаємо поступове збільшення кількості дітей на службі. Щодо статевого співвідношення, бачимо яскраво виражену перевагу жінок у категорії 15-19 років та перевагу чоловіків у категорії 20-24 у Полтаві. У всіх інших категоріях ситуація виглядає досить збалансованою з незначною перевагою жінок у віці від 0 до 14 років та майже у всіх групах старше 30, окрім 45-49-річних, де спостерігається невелика перевага чоловіків, як і у категорії 25-29. У Ніжині чоловіки переважають у всіх вікових групах, окрім віку 30-34 та 40-44, де перевага на боці жінок.

На піраміді також добре видно коливання у групах 30, 40, 50, 60 років, що свідчить про значне округлення віку, особливо серед старшого населення. Головною причиною цього був, притаманний ранньомодерному суспільству взагалі й полтавському зокрема, низький рівень статистичної культури та обізнаності населення з кількістю прожитих років [49, с. 6]. Через це тогочасні полтавці окреслювали свій вік, приблизно, закінчуючи його зазвичай цифрами 0 та 5. Одним із найбільш уживаних в історичній демографії методів, які застосовують для дослідження інтенсивності цього явища, є обрахунок індексу Віпла (Whipple index). Для Румянцевського опису Полтави індекс Віпла становить 360, що є надзвичайно високим результатом і вказує на те, що якість даних є дуже поганою [49, с. 7]. Однак цей індекс можна використовувати не лише для оцінки якості переписів. З часом було запропоновано трактувати його як показник соціального розвитку. Передбачається, що вікове округлення буде особливо сильним для неграмотних груп, які мало контактують з цифрами [167, с. 319].

Спробуємо перевірити це твердження та обрахуємо індекс Віпла для «служителів» Полтави за Генеральним описом 1765-1769 рр. Розраховується за формулою:

$$I_{wh} = \frac{\sum_{23}^{62} Pa \text{ з закінченням на } 0 \text{ і } 5}{1/5 \sum_{23}^{62}} \times 100, (3)$$

де Pa – кількість населення.

Відповідно до неї, індекс є відношенням суми чисельності населення, вік яких закінчується на 0 і 5 (починаючи з 25 років і до 60 років) помноженому на 100, до $1/5$ загальної суми чисельності населення віком 23–62 роки [70, с. 36].

Підставивши дані отримаємо індекс Віпла для «служителів» Полтави $I = 365 \times 100 / 1/5 \times 417 = 36500 / 83,4 = 437,6$. Як бачимо, показник для слуг набагато вищий, ніж для населення Полтави загалом (360), що може свідчити про нижчий рівень освіченості цієї групи.

Р. Понят з цього приводу зазначає, що, функціонуючи у світі усних традицій, члени неписьменних спільнот не надавали великого значення точному визначенню їх віку. У такій ситуації вікові кластери можна сприймати не лише як набридливі перешкоди демографам для проведення статистичного аналізу переписів населення, а й для вимірювання людського капіталу [167, с. 319]. Аналізуючи польські міста, дослідник доходить висновку, що значних відмінностей між службовцями та загальною кількістю населення не спостерігалось, хоча слуги виявилися явно менш освічені, ніж їх роботодавці. Деякі відмінності були між статями, бо жінки належали до менш освіченої групи. Наприклад, у Варшаві 1791 р. індекс Віпла для слуг становив 234 для чоловіків та 236 для жінок [167, с. 320].

Перевіримо ці гіпотези на даних м. Полтави. Тож для роботодавців індекс Віпла $= 427,3$, тобто трохи нижчий від показника для слуг. Тут також варто звернути увагу на те, що вік не вказано щодо значної частини роботодавців, а саме козацької старшини та духовенства, які й були найосвіченішими серед мешканців міста. Щодо розподілу за статтю, то для чоловіків-слуг індекс Віпла дорівнює 417,08, а для жінок – 449,5. Як бачимо, різниця суттєва, що ще раз підтверджує нижчий рівень освіченості жінок, у тому числі й серед слуг. Звичайно, ці показники лише підтверджують відомі тези. Однак це цікава спроба математичним шляхом за допомогою віку, вказаному у джерелі, охарактеризувати одну з важливих соціальних характеристик групи слуг – їх освіченість.

Звісно, наявність «служителів» була притаманною не лише для міських спільнот. Джерела фіксують їхню присутність і в селянських домогосподарствах. Європейські дослідники виокремили ряд спільних характеристик для міських та сільських домашніх слуг: зазвичай, вони були «слугами життєвого циклу», молодими, неодруженими, з договорами обмеженої тривалості. «Основна демографічна різниця між міськими та сільськими слугами полягала в статевому складі цих двох груп: більше чоловіків ніж жінок на селі, більше жінок ніж чоловіків у містах» [151, с. 297]. Тож спробуємо перевірити, чи відповідає така характеристика реаліям Гетьманщини XVIII ст., та порівняємо кількість слуг різної статі в м. Полтаві (за матеріалами Генерального перепису Малоросії 1765-1769 рр.) та десяти селах Першої та Другої сотень Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів на основі сповідних розписів 1775 р.) [38].

Таблиця 33.

Співвідношення кількості слуг у м. Полтаві та селах Полтавського полку

Вікові групи	м. Полтава						села Полтавського полку					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	%	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	%
0-4	17	1,33	16	1,26	33	2,59	30	4,98	28	4,64	58	9,62
5-9	40	3,14	18	1,41	58	4,55	23	3,81	30	4,98	53	8,79
10-14	109	8,56	83	6,51	192	15,07	35	5,80	44	7,30	79	13,10
15-19	200	15,70	159	12,48	359	28,18	52	8,62	47	7,79	99	16,42
20-24	84	6,59	121	9,50	205	16,09	48	7,96	51	8,46	99	16,42
25-29	57	4,47	63	4,95	120	9,42	25	4,15	31	5,14	56	9,29
30-34	50	3,92	48	3,77	98	7,69	29	4,81	19	3,15	48	7,96
35-39	21	1,65	18	1,41	39	3,06	19	3,15	12	1,99	31	5,14
40-44	33	2,59	27	2,12	60	4,71	11	1,82	13	2,16	24	3,98
45-49	8	0,63	11	0,86	19	1,49	8	1,33	10	1,66	18	2,99
50-54	23	1,81	9	0,71	32	2,51	6	1,00	15	2,49	21	3,48
55-59	4	0,31	2	0,16	6	0,47	1	0,17	3	0,50	4	0,66
60-64	19	1,49	6	0,47	25	1,96	4	0,66	3	0,50	7	1,16
65 і старше	6	0,47	2	0,16	8	0,63	1	0,17	5	0,83	6	1,00
не вказано	5	0,39	14	1,10	20	1,57		0,00		0,00		0,00
Усього	676	53,06	597	46,86	1274	100,00	292	48,42	311	51,58	603	100,00

Пораховано за: [22; 38].

Як видно з таблиці, загальна картина в селах майже ідентична віковому розподілу в місті. Єдина відмінність: у 1,7 разів більше міських слуг у віковій категорії 15-19 років та невелика перевага сільських – у віці 0-9 років. Щодо статі,

серед сільських «служителів», справді спостерігається перевага чоловіків – 311 осіб (51,58 %), та 292 жінок (48,42 %). Нагадаю, у місті зафіксована перевага жінок на 6,2%. Якщо не враховувати учнів, різниця на користь жінок збільшиться до 18 %. Для сіл вона становить 3,16 % на користь чоловіків. Хоча питання, чи спричинені ці зміни у вікових групах міграцією з навколишніх сіл у місто чи іншими чинниками, потребує подальших досліджень.

5.2. Шлюбна поведінка «служителів»

Одним із важливих демографічних показників вважається шлюбна структура населення. У нашому випадку це ще більш актуально, адже група «служителів» мала характерні особливості шлюбної поведінки. Європейські дослідження доводять, що традиційно більшість слуг були неодруженими. Той факт, що слуга мав жити в будинку господаря, а пансіонат та помешкання включалися до трудової угоди, лише спонукав до збереження цього статусу протягом усього часу служби. Це підтверджується й у демографічних джерелах. Наприклад, у Швеції серед трудових мігрантів деяких парафій у 1831-1840 роках 98 відсотків були незаміжні. Коли молода пара одружувалася, вона, зазвичай, переїжджала у власне домогосподарство й полишала роботу як домашні слуги [160, с. 79].

У Ніжині неодруженими виявилися 84,14 % слуг (260 осіб). Серед них 92,18 % чоловіків (165 осіб) та 73,08 % жінок (95 осіб) (див. таблицю 34). У Полтаві холостих слуг теж була більшість – 80,14 % (1021 особа). Серед них 95,14% чоловіків (568 осіб) та 67,01 % жінок (453 особи) (див. таблицю 35). Для жінок навіть застосовувався спеціальний термін – «девка». Примітно, що серед слуг зустрічаються «девки» різного віку. Найстаршою була 60-річна Горпина, яка мешкала у дворі Преображенської церкви ієрея Симеона Лопушанського. Вона залишилася одинокою, імовірно, через каліцтво: *«левой ноги по коленно неть»* [22, с. 160]. Утримання таких осіб було, мабуть, різновидом благодійництва, адже в тому ж дворі священник наймав ще одну служницю, ім'я якої не вказано, бо вона *«нема й глуха»* [22, с. 161]. У Ніжині найстаршими «девками» були 40-річні Вівдя та

Параска. Перша мешкала у дворі вдови сотника Васки Скороходихи разом із ще однією служницею, дівчиною 18 років. Цікаво, що в тому ж дворі жили сусідки – удова Марія та дівчина Анастасія [25, с. 38]. Параска ж була єдиною служницею міщанина грецького походження Семена Воскобойніка [25, с. 128]. Загалом серед неодружених полтавських служниць старшого віку було шестеро 30-річних, дівки 35, 40, 44 років та троє 50-річних. Четверо з них мали явні каліцтва, які зменшували їх шанси на шлюб, інші ж іще мали шанс влаштувати своє особисте життя. До речі, кількість неодружених жінок різко зменшується після 20 років. Порівняно з кількістю жінок 15-19 років, служниць 20-24 років було у 2,3 рази менше. Із 75 осіб віком 20-30 років четверо були 22-річними, 6 – 25-річними, одна дівчина мала 26 років та двоє 28 років. У Ніжині старшими 20 років були дві дівчини 22 та 25 років. Тож вони або виходили заміж та переймали соціальний статус чоловіка й займалися власним господарством, або ж переходили в категорію одружених служниць.

Таблиця 34.

Шлюбна структура «служителів» м. Ніжина

Вікові Групи	Жінок						Чоловіків							
	Неодружені	%	Одружені	%	Вдови	%	Усього	Неодружені	%	Одружені	%	Вдовець	%	Усього
0-4	2	1,54					2	4	2,23					4
5-9	2	1,54					2	13	7,26					13
10-14	33	25,38					33	34	18,99					34
15-19	44	33,85	1	0,77			47	56	31,28	1	0,56			57
20-24	6	4,62	3	2,31	1	0,77	9	19	10,61	1	0,56			23
25-29	1	0,77	3	2,31	2	1,54	8	12	6,70	2	1,12			15
30-34		0,00	2	1,54	7	5,38	10	2	1,12	2	1,12			4
35-39		0,00	2	1,54		0,00	2	2	1,12	1	0,56			3
40-44	2	1,54	1	0,77	3	2,31	8	3	1,68	1	0,56			4
45-49		0,00		0,00		0,00			0,00	1	0,56			1
50-54		0,00		0,00		0,00		1	0,56		0,00			1
55-59		0,00		0,00		0,00			0,00		0,00	1	0,56	1
60-64		0,00	1	0,77		0,00	1		0,00		0,00		0,00	
65 і старше		0,00		0,00	1	0,77	2		0,00		0,00		0,00	
не вказано	5	3,85	1	0,77		0,00	6	19	10,61		0,00		0,00	19
Усього	95	73,08	14	10,77	14	10,77	130	165	92,18	9	5,03	1	0,56	179

Пораховано за: [25].

Таблиця 35.

**Шлюбна структура «служителів» м. Полтави
та показник остаточної безшлюбності**

Вікові Групи	Жінок								Чоловіків					
	Неодружені	%	Одружені	%	Вдови	%	Усього	Показник безшлюбності	Неодружені	%	Одружені	%	Усього	Показник безшлюбності
0-4	17	2,51					17	1	16	2,68			16	1
5-9	40	5,92					40	1	18	3,02			18	1
10-14	109	16,12					109	1	83	13,90			83	1
15-19	198	29,29	2	0,30			200	0,99	159	26,63			159	1
20-24	65	9,62	5	0,74	14	2,07	84	0,7738	117	19,60	4	0,67	121	0,9669
25-29	9	1,33	21	3,11	27	3,99	57	0,1578	59	9,88	4	0,67	63	0,9365
30-34	6	0,89	15	2,22	29	4,29	50	0,12	44	7,37	4	0,67	48	0,9166
35-39	1	0,15	3	0,44	16	2,37	21	0,0476	16	2,68	2	0,34	18	0,8888
40-44	2	0,30	9	1,33	21	3,11	33	0,0606	24	4,02	3	0,50	27	0,8888
45-49		0,00	1	0,15	7	1,04	8	0	7	1,17	4	0,67	11	0,6363
50-54	3	0,44	5	0,74	15	2,22	23	0,1304	7	1,17	2	0,34	9	0,7777
55-59					4	0,59	4	0	2	0,34			2	1
60-64	1	0,15	1	0,15	16	2,37	19	0,0526	5	0,84	1	0,17	6	0,8333
65 і старше					4	0,59	6	0	2	0,34			2	1
не вказано	2	0,30	2	0,30		0,00	5	0,4	9	1,51			14	0,6428
Усього	453	67,01	64	9,47	153	22,63	676	0,6701	568	95,14	24	4,02	597	0,9514

Пораховано за: [22].

Значну частину служниць становили вдови – 22,63 % у Полтаві (153 особи) та 10,77 % у Ніжині. Серед міських удів Полтави слуги становили найбільшу частку – 35,6 %. При цьому більшість із них – 70 % проживали у фортеці [46, с. 194]. Вдівців джерело переважно не фіксувало. Єдину вказівку зустрічаємо в Ніжині. Мова йде про 56-річного Івана Легкія «работника» райця Ніжинського магістрату Василя Шумила. Разом із ним служили його син із дружиною й малолітнім сином [25, с. 128]. У деяких випадках можемо припустити, що особа була вдівцем. Наприклад, такими в Полтаві фігурували двоє одиноких чоловіків із дітьми: Опанас Салогубенко (син 3 років та дочки 7 й 9 років) [22, с. 227] та Григорій Стовець (син 20 років) [22, с. 328]. Наймолодшим удовам-служницям було по 20 років, найстаршою ж являлася 75-літня вдова Фросина [22, с. 138]. Вдови вказували переважно «ювілейний» вік. Більшість із них були 30-річними. До речі, 27

полтавських удів (17,6 %) наймалися разом із дітьми. Зазвичай, вони мали по одній дитині. Щоправда, у 25-річної Уляни, служниці купця Михайла Марченка [22, с. 132] та 30-річної Мотрони, яка працювала в домогосподарстві козака Івана Висоцького, було по двоє синів [22, с. 298].

Одруженими в Ніжині записано 9 чоловіків (5,03 %) та 14 жінок (10,77 %). У Полтаві такими виявилось 64 жінки (9,47 %) та 24 чоловіка (4,02 %). Для цієї категорії можемо визначити середній вік вступу в перший шлюб, який для категорії слуг мав би бути вищим ніж для населення загалом. Для того, щоб з'ясувати середній вік першого шлюбу серед слуг, спершу визначимо рівень остаточної безшлюбності C_{50} (див. таблицю 35), який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили в шлюб до загального числа осіб даного віку [34, с. 48]. Він дорівнює рівню остаточної безшлюбності в 50 років та для слуг-жінок становив 0,1304, а для слуг-чоловіків 0,7777. Це означає, що 13 служниць із 100 ніколи не одружувалися, як і майже 78 чоловіків.

Середній вік вступу в перший шлюб обчислюється за формулою [34, с. 49]:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}} \quad (4)$$

Тож для жінок-слуг він становив 22,1 рік, а для чоловіків 32,7. Загалом, для міста Полтави середній вік вступу в перший шлюб складав 28,1 років для чоловіків та 22,3 – для жінок [46, с. 165-166]. Для останніх він майже співпадає, хоча й виявився навіть трохи нижчим. У Європі середовище слуг теж відрізнялося пізнім вступом до шлюбу. Наприклад, у Швеції середній вік одруження серед цієї категорії населення був досить високим. У період 1811-1860 рр. середній вік при першому шлюбі становив 27 років для жінок та 29 років для чоловіків [160, с. 79]. Тож вирахований показник для жінок-слуг у Полтаві був набагато нижчим, тоді як для чоловіків навпаки.

Такий високий показник серед чоловічого населення, скоріше за все, пов'язаний з особливостями запису в джерелі, адже щодо чоловік-слуг вказівки про сімейний стан відсутні, тож усі одинокі чоловіки пораховані холостими. Однозначно одруженими були 24 чоловіки в Полтаві та 9 у Ніжині, які наймалися разом з

родиною. Щодо двох чоловіків виникають питання з ідентифікацією, адже вони наймалися з дітьми, але жодних вказівок на місце перебування матері при описі не зафіксовано. Тож ці чоловіки були або вдівцями, або з інших причин (розлучення, утеча, хвороба тощо) залишилися без дружини. Хоча, ймовірно, не все так трагічно, і вони просто служили у різних домогосподарствах, а переписувачів не цікавив шлюбний стан чоловіків.

Це могло стосуватися й інших наймитів, які могли бути одружені, хоча документ на це не вказує. На цю думку наштовхує кількість одружених жінок (їх в описі називали «женка»), яка значно перевищувала кількість одружених чоловіків. У Полтаві 64 жінки записано одруженими та лише у 24 випадках служили родинами. Тож 40 осіб записані одруженими, без вказівки про існування чоловіка. У Ніжині їх кількість трохи менша – 5 осіб. Вони могли з певних причин залишитися без підтримки чоловіка, але не перейти до категорії вдів. Це, більш за все, ставалося через юридичну неможливість довести смерть чоловіка або ж коли він ішов з дому та протягом тривалого часу не повертався, імовірно, створивши сім'ю на новому місці. Подібний епізод описує І. Сердюк для жительки Переяслава [123, с. 154]. Випадки багатоженства зустрічаються також у судових справах [123, с. 161-162]. Або ж їх чоловіки були десь поряд, серед слуг у інших дворах чи серед містян, адже одружувалися тоді, зазвичай, з представниками свого стану або близьких до нього соціальних груп [46, с. 173]. Цікаву ілюстрацію служби далеко від родини зустрічаємо в Лохвицькій ратушній книзі. Роботодавець козак Степан Ступак повідомляв магістрат про «*нерядное челяди своїй мешкане*». Виявилось, що його слуги Кирик та Ганна Василюха «*сполковане мають*». Обоє визнали добровільну згоду, однак як чужоложників їх вигнали з міста. У Кирика «*жона гдес в Чигирине при родичах*», а у молодиці Ганни «*муж Васил гдес маєт бути*» [20, с. 183].

Зустрічаємо й випадки, коли самотні жінки чи подружні пари служили з дітьми. Наприклад, у Полтаві таких було 9 осіб (12 дітей), у трьох із них було 2 дітей (див. таблицю 36). У подружніх пар було 18 дітей, четверо служили разом з батьком та 29 дітей було у вдів. Тож існування дітей не було перешкодою для того, щоб влаштуватися на службу. Імовірно, за таких умов коригувалася оплата праці в бік

зменшення, адже діти теж отримували їжу й харчі, хоч у випадках юного віку не могли принести господарству ніякої економічної користі. Можна припустити, що господарі розраховували (або навіть домовлялися при прийнятті на службу) на довший термін служби, тож діти з часом могли відслужити своє утримання. Однак це лише припущення, адже більшість домовленостей укладалося усно й про їх зміст нам, на жаль, нічого не відомо.

Таблиця 36.

Шлюбна структура «служителів» м. Полтави, враховуючи дітей

Вікові групи	Жінок									Чоловіків							
	Неодружені	Одружені	1д	2д	3д	Вдови	1д	2д	Усього	Неодружені	1д	3д	Одружені	1д	2д	3д	Усього
0-4	17								17	16							16
5-9	40								40	18							18
10-14	109								109	83							83
15-19	198	2							200	159							159
20-24	65	4	1			11	3		84	117			3	1			121
25-29	9	14	5	2		25	1	1	57	59			2	2			63
30-34	6	10	3	2		22	6	1	50	44			1	2	1		48
35-39	1	3				11	5		21	16			1		1		18
40-44	2	5	4			16	5		33	23	1		2	1			27
45-49					1	6	1		8	7			2	1		1	11
50-54	3	3	1	1		13	2		23	7				1		1	9
55-59						4			4	2							2
60-64	1	1				14	2		19	4		1	1				6
65 і старше						4			6	2							2
не вказано	2	1			1				5	9							14
Усього	453	43	14	5	2	126	25	2	676	566	1	1	12	8	2	2	597

Пораховано за: [22].

Висновки

1. Нам вдалося з'ясувати, що на час проведення Румянцевського опису в Полтаві мешкало 1274 слуги. Серед них 597 чоловіків (46,86 %) і 676 жінок (53,06 %). У Ніжині було зафіксовано 309 слуг – 176 чоловіків (56,96 %) та 133 жінок (43,04 %). Від 20 % до 40 % міських дворів наймали «служителів» обох статей, в

інших дворах служили або чоловіки, або жінки. Вибір кого найняти, на нашу думку, залежав від функціональної потреби в господарстві, життєвого циклу сім'ї, соціального статусу та/чи професії голови двору. Зі зміною цих обставин і кількісний, і статевовіковий склад «служителів» у домогосподарстві змінювався.

2. Найбільшу частку «служителів» становили особи продуктивного (активного) віку. Серед них найчисельнішими були слуги віком 15-19 років (28,18 % у Полтаві, 33,6 % у Ніжині). Загалом, майже половина всієї молоді міста наймалися на службу. Якщо врахувати всіх слуг від 10 до 30 років, то їх питома частка від кількості слуг у містах складала 68,76 % у Полтаві та 73,14 % у Ніжині. Питома частка «служителів» серед міських жителів складала 18,43 % та 11 % відповідно.

3. У більшості випадків слугами були неодружені особи – 92-95 % чоловіків та 67-73 % жінок. Досить чисельною групою служниць були вдови. Вони склали близько 10-23 % слуг. Одруженими записано лише 10 % жінок та 4-5 % чоловіків. Така різниця пов'язана із значною кількістю одиноких жінок, які проживали без чоловіка. Деякі з них мали дітей. Загалом, вік першого вступу в шлюб для жінок-слуг становив 22,1 рік, а для чоловіків – 32,7. Цей показник виглядає завищеним, адже сімейний стан для чоловіків у описі точно не зазначався. До холостяків було віднесено усіх чоловіків, які служили без дружин.

РОЗДІЛ 6. ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБИ ОКРЕМИХ ВІКОВИХ ГРУП

Диференціація міської спільноти, приналежність її членів до соціальних груп, майнове становище, професійні заняття, наявність земельних чи інших додаткових ресурсів суттєво впливали на умови найму «служителів» у тому чи іншому домогосподарстві. Господарства мали різні об'єми праці та потреби споживання, які, значною мірою, залежали й від життєвого циклу сім'ї.⁶ Тож зміна умов на рівні домогосподарств впливала на кількість «служителів» у домі та умови їхньої праці: хтось вирішував найняти малолітніх працівників, бо їх утримання обходилося дешевше, а інколи полягало лише в забезпеченні одягом та харчами, інший потребував професійних працівників, які могли допомогти з ремеслом тощо.

Дослідник Поділля О. Неселовський вважав, що для допомоги з хатнім господарством запрошували наймичок, а коли воно «надвірне» або потребувало значної фізичної сили – наймитів [24, с. 1]. Хоча ситуація навряд була настільки однозначною. Звісно, у ті часи існував традиційний розподіл на жіночу й чоловічу працю. Наприклад, до жіночих завдань, окрім хатньої роботи, включають молочне господарство, утримання птиці, овочівництво, пивоваріння, прополку та збирання урожаю тощо [154, с. 86]. Очевидно, розподіл праці відбувався також і за віком. На жаль, документальних відомостей про це не збереглося. Можемо зробити лише опосередковані висновки на основі вказаної в джерелі заробітної плати для слуг різного віку. Тож у цьому розділі спробуємо охарактеризувати особливості служби окремих вікових груп «служителів», а саме: оплату праці та її залежність від віку, статі, територіального та соціального походження слуг, соціальної приналежності господаря двору, а також частково міграцію, здоров'я, рівень освіченості.

⁶ Життєвий цикл розвитку сім'ї визначається об'єктивними подіями (народження, смерть) і здійснюється в контексті вікових змін всіх членів сім'ї. Віково-психологічні зміни, що стосуються особистості кожного члена сім'ї, корінним чином перетворюють життя останньої: змінюються система потреб і мотивів особистості, способи її поведінки і діяльності, соціальний статус членів сім'ї, а отже, стиль спілкування і характер функціонування сім'ї в цілому.

6.1. Діти-слуги

В українському традиційному суспільстві дитина вже в ранньому віці починала працювати. Однак історія дитинства Гетьманщини ще донедавна не належала до кола зацікавлень вітчизняних істориків, не говорячи вже про дослідження на тему служби серед міських дітей. Першими цю проблему порушили В. Маслійчук [96] та І. Сердюк [123]. Автори говорять про «поширену практику віддавання дітей батьками на виховання чи утримання, в науку до інших людей» [123, с. 299] та про «необхідність забезпечувати себе харчами, одягом, житлом, яка штовхала багатьох дітей іти в найми» [124, с. 55]. Тож «дитяча праця розцінювалася не як виховання, а як реальний внесок у родинну економіку» [124, с. 59].

Окреслення меж дитинства варіюється, залежно від спрямованості дослідження та використаних методик. В історико-демографічних працях солідарно з міжнародними періодизаціями дітьми прийнято вважати усіх, хто молодший 15 років [123, с. 66]. Тож проаналізуємо групу осіб до продуктивного віку та спробуємо порівняти дані полкового центру та навколишніх сіл.

Таблиця 37.

Порівняння кількості малолітніх слуг у м. Полтаві та селах Полтавського полку

Вік	Кількість слуг у Полтаві						у селах Полтавського полку					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (1274)	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (603)
0-4	17	6	16	5,65	33	2,59	30	15,78	28	14,73	58	9,61
5-9	40	14,13	18	6,36	58	4,55	23	12,1	30	15,78	53	8,78
10-14	109	38,51	83	29,32	192	15,07	35	18,42	44	23,15	79	13,1
Усього	166	58,65	117	41,34	283	22,21	88	46,31	102	53,68	190	31,5

Пораховано за: [22; 38].

Як видно з таблиці 37, серед полтавських слуг 283 особи були малолітніми. У всіх вікових групах спостерігається перевага дівчаток – 166 дівчат (58,66 %), 117 хлопців (41,34 %). Натомість у полкових селах переважали хлопчики – 102 особи (53,68 %). Дівчата становили 46,31 % (88 осіб). Лише серед дітей до 4 років було на 2 дівчинки більше. В обох випадках простежується збільшення кількості малолітніх «служителів» у групі 10-14 років. У селах Полтавського полку частка цієї вікової групи складала 13,1 % серед усіх наймитів. Якщо обрахуємо цей показник для

Полтави, отримаємо 15,07 %. Міський показник не набагато більший. Можна припустити, що це пов'язано з міграцією в місто, адже серед малолітніх слуг у Полтаві записано 34 прийшлих служителя (12 %). Більшість із них були з навколишніх сіл, хоча є жителі Гадяцького, Миргородського, Лубенського, Охтирського полків, вірменської та польської «нації». Імовірно, число мігрантів було більшим, адже щодо частини хлопців походження не зазначено, як і щодо дівчат.

Таблиця 38.

Кількість малолітніх слуг у м. Ніжині

Вік	Кількість слуг у Ніжині					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (309)
0-4	2	2,27	4	4,55	6	1,94
5-9	2	2,27	13	14,77	15	4,85
10-14	33	37,50	34	38,64	67	21,68
Усього	37	42,05	51	57,95	88	28,48

Пораховано за: [25].

У Ніжині слугами були 88 дітей (див. таблицю 38). У всіх вікових групах спостерігається перевага хлопців – 57,95 %. Як і в Полтаві, простежується збільшення кількості малолітніх «служителів» у групі 10-14 років. Вони становили 76,13 % від числа малолітніх слуг Ніжина та 21,68 % від загальної кількості слуг у місті. Щодо ніжинських наймитів територіальне походження вказано набагато рідше, у випадку дітей лише щодо 6 осіб (трое з Ніжина).

Для порівняння, слугами або робітниками в Румянцевському описі м. Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Більшість наймитів теж були віком 10–14 років [124, с. 52]. Іще 34 особи жили у дворах своїх господарів «без найму, з-за пропитання», із них – 17 хлопців і 17 дівчат [124, с. 53]. У місті також зафіксовано 50 учнів ремісників (усі хлопці)[124, с. 54]. Тобто 132 малолітні особи Стародуба можна умовно віднести до категорії слуг. Питома частка серед дитячого населення міста в цьому випадку становила 10 % (у Стародубі за описом було 1319 дітей віком 0-14 років [127, с. 97]). Для Полтави ця цифра становила 10,96 % (кількість дітей віком 0-14 років – 2581 особа [46, с. 82]).

У переписі знаходимо кілька варіантів наймання для малолітніх слуг. Більшість дітей у Полтаві – 168 осіб (59,36 %), наймалися самостійно, без супроводу родичів чи батьків. Зауважу, що слугами та учнями могла виступати й міська молодь [50, с. 324], тож їх батьки чи родичі могли проживати чи працювати десь поряд та наглядати за малолітніми служками. 57 малолітніх слуг (20,14 %) проживали в одному дворі з батьками/матір'ю/батьком, які так само служили. У місті зафіксовано також 55 (19,43 %) малолітніх учнів, майже стільки ж як і в Стародубі (50) (див. таблицю 39).

Таблиця 39.

Кількість малолітніх слуг у м. Полтаві

Вік	Кількість слуг					Проживання у господаря			
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	Разом з батьками	Самостійно	Сироти	Учні
1	9	3,18	8	2,83	17	16		1	
2	5	1,77	5	1,77	10	10			
3	1	0,35	2	0,71	3	3			
4	2	0,71	1	0,35	3	2		1	
5	5	1,77	2	0,71	7	4	3		
6	9	3,18	2	0,71	11	5	5	1	
7	8	2,83	3	1,06	11	5	6		
8	12	4,24	7	2,47	19	2	14		3
9	6	2,12	4	1,41	10	2	6		2
10	26	9,19	15	5,30	41	1	32		8
11	5	1,77	8	2,83	13	1	7		5
12	31	10,95	28	9,89	59	1	44		14
13	21	7,42	16	5,65	37	3	24		10
14	26	9,19	16	5,65	42	2	27		13
Усього	166	58,66	117	41,34	283	57	168	3	55

Пораховано за: [22].

У Ніжині наймолодшим самостійним слугою був 5-річний Данило Іванов, який вступив на навчання до кравця на 9 років [25, с. 34]. Усі шестеро дітей молодше 5 років записані з батьками. Зауважу, що до 10-річного віку в Ніжині без батьків записані лише учні (10 осіб). Саме з 10 років слуги починали отримувати платню, хоча з 21 особи цього віку таких було лише двоє. Ще 12 були учнями, а 4 «на пропитанні». Усього серед малолітніх слуг Ніжина 51 були учнями (57,95 %) й лише 11 осіб отримували платню (12,5 %). Докладніше способи найму проілюструємо на прикладі Полтави.

До 5 років діти записані виключно при матері (31 дитина). Зрозуміло, що вони не могли виконувати ніякої серйозної роботи та «були обтяжливими для сімейного господарства, бо потребували турботи, прихистку, одягу, харчів і, принаймні, до п'ятирічного віку не могли зробити навіть невеликого внеску до родинної економіки» [123, с. 299]. Хоча, імовірно, залучалися для допомоги по господарству в ігровій формі. У подібних випадках записана оплата лише матері, інколи разом з вказівкою *«сверхъ того плаття и пища хозяйское»*. Досить часто, окрім оплати матері, вказується ім'я дитини та *«взята на пропитание»* або ж *«а протчыє все взяты на пропитаныє»*.

«Взяти на ево, по сиротству, пропитание» [22, с. 52] – так в описі Полтави записані сироти Варвара 1 р., Ганна 4 р. та Любов 6 р. Вони всі разом мешкали у дворі полтавського протопопа, ієрея соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці Якіма Яновського. Вірогідно, що це не єдині сироти серед слуг. Наприклад, у дворі військового товариша Григорія Богдановича записані як «девки» Ганна 12 р., Явдоха 8 р. і Наталія 6 р., але як звали їх батьків, вони не знають і *«показать никто не может»* [22, с. 108]. Так само й 6 річна Устина, *«как ей отца звали за малолітством не знает»* [22, с. 138]. Та й серед інших малолітніх слуг досить часто встановити родинні зв'язки неможливо. Навіть за умови, коли ім'я батька вказано, невідомо, чи він живий та чи спілкується з родиною. Наприклад, шестеро жінок наймалися з дитиною без вказівки на місце перебування батька. Ще в трьох було по 2 малюків. Тобто 12 дітей наймалися лише з матір'ю, яка мала статус одруженої. Так само зустрічаємо випадки, коли вдови наймаються з дітьми, однак перепис не фіксує їх як сиріт (напівсиріт). У більшості вдів була 1 дитина (23 випадки), у 2 – по 2 дітей. В одному дворі мешкав, імовірно, дівець із 3 дітьми Опанас Салогубенко [22, с. 227]. Тобто іще 30 дітей можна умовно віднести до напівсиріт.

Зустрічаємо й випадки, коли наймалися на службу всією родиною. У 11 таких було від 1 до 3 малолітніх дітей. Це сім'ї Панаса Плосконоса (Роман, 5 р. Ксенія, 18 р., Марія, 13 р.) [22, с. 394], Степана Кацюка (Пелагея, 20 р., Домна 6 р., Явдоха 3 р.) [22, с. 116], Микити Шаповала (Кирил, 7 р., Марина 5 р.) [22, с. 59], Петра

Джулаєнка (пасинок Федір, 10 р.) [22, с. 155], Микити Авраменка (Гапка, 1 р.) [22, с. 107], Опанаса Кучера (Феодосія, 6 р., Дарія, 1 р.) [22, с. 200], Дмитра Грека (Мина, 1 р.) [22, с. 204], Данила Ізюмця (Тимофій, 2 р.) [22, с. 219], Івана Миронченка (Іван, 1 р.) [22, с. 279], Осипа Устимова (Фома, 1 р.) [22, с. 348], Данила Руденка (Іван, 1 р.) [22, с. 104]. Оплата в таких випадках вказується разом усієї родини. Наприклад, вищезгаданий Опанас Плосконіс з дружиною та 3 дітьми, які вже були достатньо дорослі для залучення до праці, отримував 5 рублів, одяг і харчі. Як для 5 окремих робітників досить небагато.

Починаючи з 5-річного віку, усе більше дітей наймаються на службу окремо від батьків. Наприклад, серед 5-річних четверо дітей записані з родиною, троє – *«на пропитанни»*, без вказівки на родинні зв'язки. Наприклад, *«Василь Сидоров тутешній уродженець з посполитих п'яти леть, здоровь»* [22, с. 117]. Тобто запис про нього нічим не відрізняється від запису про дорослих слуг. Зауважу, що в Стародубі наймолодшою «служанкою» була теж 5-річна Ганна [123, с. 310]. Серед 6-літніх таких осіб уже 5, і з кожним роком їх кількість зростає. Серед 10-річних лише один хлопець Федір записаний разом з родиною – матір'ю й вітчимом. Оплата теж була спільна – 4 рублі, їжа та харчі [22, с. 155]. Цей вік, імовірно, був певним рубежем самостійності, адже слуг такого віку записано аж 32. Так само 12-річних у 6 разів більше ніж 11-річних – 44 особи. Ймовірно, діти теж не завжди знали свій реальний вік, який простіше рахувати десятками, або ж хотіли видатися старшими. Приклади плутанини із віком дітей проілюстровано в розвідці В. Маслійчука [94] на основі судових справ. Можна припустити, що старших охочіше наймали чи брали до навчання, очікуючи певного досвіду чи більшої фізичної витривалості. Також з віком діти починали отримувати за роботу не лише одяг і харчі, а й платню.

Джерелом зафіксовано кілька варіантів оплати для малолітніх слуг (див. таблицю 40). Якщо дитина записана серед «служителів» разом з матір'ю, у більшості випадків вказувалася спільна оплата (або ж лише матері, а дитина забезпечувалась харчами та/чи одягом). Наприклад, у дворі значкового товариша Івана Ніжинця працювала «женка» Матрона з 8-річною дочкою Марфою. У пункті оплата вказано: *«Матрона з дочерью за 2 рублі, да сверх того плаття и пища*

хозяйское» [22, с. 110]. Так само за 2 рублі наймалися вдова Васа та її 11-річна дочка Катерина [22, с. 196]. Серед таких родин на службі було 28 дітей. У трьох випадках вказана оплата та харчі, але без забезпечення одягом. Наприклад, родина Івана Миронченка складалася з Івана 35 років, його дружини Катерини 26 років, їх сина Івана 1 року та їх прийомної дитини Єфросинії 5 років. Вони наймалися *«погодно за шесть рублей на своємь плати, а пища хозяйская»* [22, с. 279]. Досить популярним варіантом було взяття дитини *«на пропитание»*. Таку *«винагороду»* отримували 26 малолітніх слуг. Наприклад, у дворі Павла Кочубея служила вдова Гапка, а *«у нее Авдотья Иванова дочь дву летъ, а взята она на пропитание»* [22, с. 64]. Досить часто, якщо у дворі наймали чисельний штат слуг, після вказівки про оплату кожного говорилося: *«а протчыє все взяты на пропытаныє»*. Так у дворі військового товариша Григорія Богдановича із 14 *«работныхъ»* шестеро було взято на утримання: троє дівчат записані з родиною – Агафія 1 р., Єфросинія 1 р., Ганна 2 р. та ще троє як *«девки»* – Ганна 12 р., Явдоха 8 р., Наталія 6 р. [22, с. 108].

Таблиця 40.

Особливості найму малолітніх слуг

Вік/ к-сть слуг	Наймаються з матір'ю			Проживання у господаря				Усього
	«на пропитании»	«на своем плати, а пища хозяйская»	«плата и пища хозяйское»	Без оплати			З оплатою	
				«на пропитании»	«по сиротству пропитание»	не вказано	«плата и пища хозяйское»	
1	8	2	6		1			17
2	5		5					10
3	2		1					3
4			2		1			3
5	1		3	3				7
6	4		1	5	1			11
7	2		3	6				11
8			2	14				16
9			2	5			1	8
10		1		23			9	33
11			1	5		1	1	8
12	1			23		2	19	45
13	1		2	13			11	27
14	2			6		1	20	29
Усього	26	3	28	103	3	4	61	228

Пораховано за: [22].

Саме «на пропитании» було більшість дітей, які наймалися самостійно – 103 особи (45,18% від усіх дітей-слуг). Про трьох було сказано, що вони на утриманні у зв'язку з сирітством. І. Сердюк припускає, що такі діти бралися на «виріст», адже існував і відповідний термін – «виросток», яким позначали прийомних дітей або слуг, що виростили у домі господаря [123, с. 310]. Щодо чотирьох осіб подібна інформація відсутня. Ще 61 дитина (26,75 %) отримувала платню за свою роботу (див. таблицю 41). Найраніше почала одержувати заробіток 9-річна дівка Анастасія, яка наймалася в рік за 60 копійок, їжу й одяг [22, с. 278]. Серед 10-річних 9 осіб отримували від 25 коп. до 1.2 руб. Відкритим залишається питання, чи залежала оплата від віку, статі, умов праці чи інших обставин. Спробуємо поглянути на співвідношення віку та оплати.

Таблиця 41.

Оплата праці дітей-слуг

Вік	Оплата за рік, «да сверхъ того платя и пища хозяйское»												
	0,25	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	1	1,2	1,3	1,5	2	Усього
1-8													0
9					1								1
10	1	1		2			4		1				9
11											1		1
12			1	4	3	1	4	4	1			1	19
13			1		4	1		4		1			11
14			1		3	2	2	8	1	1	1	1	20
Усього	1	1	3	6	11	4	10	16	3	2	2	2	61

Пораховано за: [22].

Як бачимо з таблиці 41, найбільше серед осіб, що отримували зарплатню, було 14-річних – 20 осіб, та 12-річних – 19 осіб. Більшість отримували по 1 рублю в рік. Таких було 16 осіб. Одинадцять дітей мали 60 копійок у рік, десятеро – по 80 копійок. Найбільше – 2 рублі – мали 12-річна Марфа [22, с. 394] та 14-річна Любов [2, с. 146]. Таку ж суму часто отримували й дорослі наймички. Наприклад, у Стародубі найбільше серед дітей отримувала 14-річна Устина – 1 р. 20 коп. [123, с. 315]. А в Ніжині слуги отримували від 40 копійок до 5 рублів. Найменше заробляла 12-річна Марія, яка наймалася «нагодъ за сорок копіекъ наплатетей хозяйскомъ» [25, с. 29], а найбільше – по 5 рублів – мали всі 6 «работниц» ремісника Михайла

Костюченка [25, с. 125], троє з яких були 13-14-річними та 12-річний Кіндрат Савченко *«на своїм содержаннии»* [25, с. 140].

Щоб перевірити, чи існує залежність між віком слуг та оплатою їх праці, застосуємо коефіцієнт кореляції Пірсона (позначають «r») (формула та опис у розділі 4). За моїми підрахунками, $r=0,393087369$, що означає помірний лінійний зв'язок між ознаками. Імовірно, серед дітей-слуг це кореляція проявилася не повністю, адже в доіндустріальну епоху саме сила була важливою для виконання праці. Тому наявні фізичні можливості людини для виконання різноманітної, часто складної та виснажливої праці мали вирішальний вплив на її доходи [39]. А такі фізичні можливості були тісно пов'язані з віком і, певним чином, зі статтю.

«Інтерпретація гендерного розриву в доходах – це досить складне завдання» – вважає соціолог Тимофій Брік, який присвятив кілька статей аналізу доходів слуг у Гетьманщині [39; 147]. Дослідник стверджує, що в домодерних суспільствах наймані працівники, чоловіки й жінки, отримували різну платню (перші мали більшу). Він пропонує кілька гіпотез для пояснення цього явища: перше – рівень оплати залежить від людського капіталу – сукупності знань та навичок, які впливають на продуктивність та доходи робітника (в історії економіки існує традиція вимірювати людський капітал через письменність, формальну освіту, а також опосередковані показники, які були б пов'язані з життєвим досвідом). Друге пояснення передбачає, що окремі групи (чоловіки) мали перевагу на ринку праці, виходячи з певних соціальних норм, незважаючи на відмінності в людському капіталі. Підтвердження знайшла саме перша гіпотеза.

Звісно, результати згаданого дослідження не виокремлюють дітей серед інших слуг та й початковий вік становить 5 років. Однак автор упевнено доводить, що оплата слуг залежала від віку: зростала до 29 років, після чого поступово зменшувалася. Він також зазначає, що дівчата віком 12-15 років отримували, в середньому, більші доходи, ніж юнаки того ж віку [39]. Ми теж спостерігаємо поступове збільшення оплати з віком і серед малолітніх наймитів, однак це явно була не єдина умова. Імовірно, грали роль досвід служби чи вміння виконувати певний перелік робіт, а може, усе вирішувала матеріальна спроможність господаря

запропонувати певну суму й змушувала шукали особу, яка погодиться саме на неї. Скоріше за все, існували певні традиції рівня оплати, однак вони ніде не зафіксовані й базувалися на домовленості між наймачем і слугою.

Таблиця 42.

Оплата праці залежно від віку і статі

Вік/ Оплата	Жінки							Чоловіки					Усього
	9	10	11	12	13	14	Разом	10	12	13	14	Разом	
0,25		1					1						1
0,3		1					1						1
0,4				1	1	1	3						3
0,5		1		4			5	1				1	6
0,6	1			3	3	2	9			1	1	2	11
0,7				1	1	2	4						4
0,8		4		3		2	9		1			1	10
1				3	4	8	15		1			1	16
1,2		1		1		1	3						3
1,3					1		1				1	1	2
1,5			1			1	2						2
2				1		1	2						2
Усього	1	8	1	17	10	18	55	1	2	1	2	6	61

Пораховано за: [22].

Щодо більших доходів серед молоді, не все так однозначно. Лише 6 полтавських хлопців отримували платню (із 117) та 55 дівчат (із 166) (див. таблицю 42). Тимофій Брік пояснює це явище тим, що парубки отримували інший тип компенсації або навчались ремеслу. Якщо виключити з підрахунку учнів (54 хлопців та 1 дівчину), отримаємо 9,52% хлопців (6 із 63) та 33,3% дівчат (55 із 165) відповідного віку, які отримували платню. Тож існувала перевага у 2,6 разів між кількістю дівчат та хлопців на службі віком до 14 років та у 3,5 разів між кількістю дівчат та хлопців, які отримували платню.

Значна частина хлопців – 22 особи із 64 (34,38 %) наймалися родиною, тобто оплату отримували батьки. Але й серед дівчат таких родин 35 (21,2 %). Серед хлопців 33 записані як взяті «на припитанні» (52,38 %). Цим статусом також позначено й 70 дівчат (42,4%). Імовірна причина такої статевої диференціації серед малолітніх слуг частково полягала в більшій кількості дівчат відповідного віку, загалом, у місті (1349 дівчат та 1232 хлопців), у міграційних процесах, а можливо, у тому, що дівчата починали найматися на кілька років раніше, ніж хлопці.

Наприклад, в Англії XVIII ст. 80 % дівчат покидали свій дім у віці близько 12 років, приблизно на два роки раніше за своїх братів [123, с. 213].

Відігравали роль і обсяг та складність роботи, адже перелік завдань, які молоді дівчата вже могли виконувати досить широкий, а хлопцям, можливо, іще не вистачало фізичних сил для «чоловічої» роботи, якої очікували від наймитів. Так дівчатка могли доглядати за дітьми чи літніми людьми, а також виконували нескладну хатню роботу: «доїли козу чи корову, прибирали, займалися грубим шиттям, допомагали готувати їжу» [123, с. 301]. Хлопці могли пасти худобу, згрібати сіно, заготовляти листя тощо. Щодо вікових меж, залучення до роботи, зустрічаємо такі цифри: у дівчинки з 7-8 років уже було постійне коло обов'язків, пов'язаних з домашнім побутом; у 7-9 років вчилися шити й вишивати; у 10-13 повноцінно виконували всю жіночу працю, допомагаючи матері [76, с. 110-113]. Навряд чи робота в наймах значно відрізнялася від звичних господарських обов'язків, тож дівчата, імовірно, у більш ранньому віці були спроможні до самостійних заробітків. У будь-якому випадку фактом залишається те, що дівчат 12-14 років на службі було зафіксовано 78. Із них 45 (57,69 %) отримували за роботу гроші. Хлопців відповідного віку було 60. Із них 36 записані учнями (60 %), та лише 5 отримували оплату (8,33 % та 20,8%, якщо виключити учнів). Тож вік 10-14 років й справді виглядає перехідним, коли діти полишали родину й намагалися здобути корисні вміння та забезпечити себе. Однак для дівчат таким досвідом ставала служба, а для значної кількості хлопців навчання ремеслу.

6.2. Особи активного віку

Офіційні переписи в більшості випадків акцентували увагу на економічно активному населенні. Адже під час їхнього проведення, головним чином, переслідувалася фінансово-військова мета, тобто визначення кількості населення, що оподатковується й кількості чоловічого населення, придатного до військової служби [90]. Р. Понят звертає увагу на те, що навіть коли використовували дуже детальні форми, точна реєстрація домашньої служби завжди була серйозною

проблемою. Чоловіки завжди слугували тією групою, яка викликала більший інтерес авторів перепису, жінки, зайняті побутовими послугами, часто реєструвалися з меншою точністю. Особливо це стосувалося заміжніх осіб, які жили у власних сім'ях, та людей, які працювали протягом короткого терміну або за кількома професіями. У такій ситуації цифри, представлені в переписах, слід розглядати як мінімальні значення і пам'ятати, що фактична відсоткова частка служби була, імовірно, дещо вищою [167, с. 157].

Таблиця 43.

**Порівняння кількості слуг активного віку в Полтаві, Ніжині
та селах Полтавського полку**

Вік	Кількість слуг у Полтаві						Кількість слуг у Ніжині						у селах Полтавського полку					
	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (1274)	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (309)	Жінок	%	Чоловіків	%	Усього	% від усіх слуг (603)
15-19	200	20,77	159	16,51	359	28,18	47	24,23	57	29,38	104	33,66	52	12,78	47	11,55	99	16,42
20-24	84	8,72	121	12,56	205	16,09	11	5,67	21	10,82	32	10,36	48	11,79	51	12,53	99	16,42
25-29	57	5,92	63	6,54	120	9,42	8	4,12	15	7,73	23	7,44	25	6,14	31	7,62	56	9,29
30-34	50	5,19	48	4,98	98	7,69	10	5,15	4	2,06	14	4,53	29	7,13	19	4,67	48	7,96
35-39	21	2,18	18	1,87	39	3,06	2	1,03	3	1,55	5	1,62	19	4,67	12	2,95	31	5,14
40-44	33	3,43	27	2,80	60	4,71	8	4,12	4	2,06	12	3,88	11	2,70	13	3,19	24	3,98
45-49	8	0,83	11	1,14	19	1,49		0,00	1	0,52	1	0,32	8	1,97	10	2,46	18	2,99
50-54	23	2,39	9	0,93	32	2,51		0,00	1	0,52	1	0,32	6	1,47	15	3,69	21	3,48
55-59	4	0,42	2	0,21	6	0,47		0,00	1	0,52	1	0,32	1	0,25	3	0,74	4	0,66
60-64	19	1,97	6	0,62	25	1,96	1	0,52		0,00	1	0,32	4	0,98	3	0,74	7	1,16
Усього	499	51,82	464	48,18	963	75,59	87	44,85	107	55,15	194	62,78	203	49,88	204	50,12	407	67,50

Поразовано за: [22; 25; 38].

Загалом, саме особи активного віку становили абсолютну більшість серед населення міст Гетьманщини [127, с. 134]. Як уже зазначалося, найбільшу частку «служителів» Полтави та Ніжина теж становили особи продуктивного (активного) віку – 75,59 % та 62,78 % відповідно. У селах Полтавського полку більшість слуг також відносилися до вказаної вікової групи – 67,5 % (див. таблицю 43). Проте у п'ятирічних вікових групах значних коливань статево-вікової структури не спостерігається. Єдині суттєві відхилення стосуються міст та вікових груп 15-19 та 20-24 роки. У Ніжині ці коливання найсуттєвіші: перевага чоловіків більш ніж на

5%. У Полтаві коливання в межах 3-4%. В усіх інших групах спостерігаємо поступове пропорційне зменшення з віком кількості слуг обох статей.

Подібні відхилення у вищеназваних вікових групах можна пояснити міграцією: у Полтаву, наприклад, приходило більше дівчат віком 15-19 років, до Ніжина більше чоловіків від 15 до 24 років. Досить докладно територіальне й соціальне походження полтавських слуг дослідив Ю. Волошин [46, с. 123-126]. За його підрахунками, близько 65 % походили з Полтави та навколишніх сіл [46, с. 124]. У Ніжині місцеві слуги (з міста та полку) склали близько 60 % (17 осіб). На жаль, маємо дані щодо походження усього 28 чоловіків. З Київського та Чернігівського полку прийшло по 4 «служителів», 1 з Переяслава та 1 з Могильова. Щодо дівчат, перепис Полтави не містить інформації про їх походження, а в Ніжині маємо інформацію щодо 4 служниць активного віку. Вони походили з сіл Синяки, Комарівка, Лосинівка та містечка Івангород Стародубського полку.

Маємо можливість співвіднести вік та походження слуг чоловічої статі. Тож у віковій групі 15-19 років у переписі Полтави записано 28 немісцевих хлопців (17,6%). Серед 20-24 річних було 59 осіб (48,76 %), які не належали до Полтавського полку. У віці 25-29 років записано 36 немісцевих (57,14 %). У віковій групі 30-34 роки з інших полків прийшли 29 чоловіків (60,41 %). Справді, зі збільшенням віку відсоток немісцевих серед слуг збільшується, хоча загальна їх кількість зменшується. Імовірно, місцеві швидше влаштовували особисте життя й обзаводилися власним господарством. Ще одним поясненням може виступити те, що старші особи мали більше можливостей та життєвого досвіду для далеких переходів. До того ж з віком наймити, імовірно, здобували певну спеціалізацію, досвід і вміння, за що отримували вищу платню. Зазначу, що в Переяславі, Ніжині й Стародубі теж спостерігалось значне відхилення в групі 15-19 років (мова йде про все населення), яке дослідник пояснив трудовою міграцією [127, с. 135].

Ще одним досить складним для вивчення питанням є визначення рівня доходів слуг. Зважаючи на те, що частина з них, окрім грошей, отримували їжу й одяг, а дехто працював лише за харчі, порівняння рівня доходів різних осіб ускладнюється. Ю. Волошин, наприклад, дослідив, що основна маса полтавських служниць (56,1 %)

заробляла в межах 1-3 рублів, чоловіки ж отримували платню від 2 до 7 рублів. Середня платня жінок становила 1 руб. 62 коп., а для чоловіків – 4 руб. 10 коп. [46, с. 128]. Розглянемо докладніше, якою була ситуація з оплатою серед слуг віком 15-64 років та які чинники впливали на її розмір.

Серед жінок активного віку в Полтаві найбільше – 135 осіб (27 % від тих, які отримували платню) заробляли по 2 рублі на рік. Майже однакова кількість служниць – 50 (10 %) та 45 (9 %) отримували 1,5 та 1 руб. відповідно. Ще 18 жінок заробляли по 3 рублі, 13 служниць – 4 рублі, і лише 2 – по 5 рублів (див. таблицю 44). При цьому 124 особи не отримували грошової винагороди взагалі. Серед них 97 жінок були на утриманні, 20 осіб працювали разом із сім'єю, тому оплата вказувалася на усіх разом, а жінки додатково отримували їжу і одяг (17 осіб), або лише їжу (3 випадки). Коефіцієнт кореляції Пірсона для залежності оплати від віку = 0,218461457, що означає низьку залежність між змінними.

Таблиця 44.

Оплата праці слуг-жінок активного віку Полтави

Вік	Оплата за рік																			Усього	
	0	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1	1,2	1,4	1,5	1,6	1,8	2	2,4	2,5	3	4		5
15	10			1	4	2	2	1	16	2		3		1	5						47
16	12	1				1	3		7	5	2	4	3	1	8				3		50
17	2			1			1		4	4		3			6				2		23
18	11		1	1	1				8	9	5	11	2	1	24			1			75
19	1											1									2
20	15						3		4	3	1	8	4		25	1	5	2	1		72
22	1										1	1			3				1	1	8
23																		1			1
24															2						2
25	6								2	1		3			19	2	1	7	2	1	44
26	1										1	1									3
28	2													1	2						5
30	13			1					2			7	1		16		2	1			43
32																			1		1
35	5											2			7			1	1		16
36																		1			1
40	11								1			4			7		1	3	1		28
44															1						1
45	4														2						6
46															1						1
50	12								1						6				1		20
52	1																				1
55	2																1				3
56	1																				1
60	14											2		1	1			1			19
Усього	124	1	1	4	5	3	9	1	45	24	10	50	10	5	135	3	10	18	13	2	473

Пораховано за: [22].

Найменше – 30 копійок на рік, отримувала «работница» Гапка 16 років, яка служила в обійсті коваля Івана Кибальника [22, с. 399]. У дворі полтавського війта Петра Черниша мешкала «служительница» вдова Явдоха 22 років, яка заробляла аж 5 рублів [22, с. 293]. Хоча логіку оплати зрозуміти важко, адже в тому ж дворі наймалися Іван Ємченко 25 років за 4,5 рублі, Герасим Голованенко 22 років за 5 рублів та Аврам Соколовський 17 років і Степан Зубенко (вік не вказано), які знаходились на утриманні.

Схожа ситуація й у дворі райці полтавського магістрату Григорія Паскевича, де наймалася «женка» Марія 25 років, яка теж отримувала 5 рублів. У цьому дворі записаний чисельний штат слуг: Матвій Тетеренко 21 рік (10 рублів), Омелян Пащенко 35 років (4 рублі), удова Ганна 30 років (2 рублі), «девки» Наталія 15 років та Матрона 8 років (на утриманні) [22, с. 136]. Матвій був молодшим за Омеляна й при цьому отримував удвоє більше, обоє записані козачими синами, єдина суттєва відмінність: Тетеренко походив із Лубенського полку, а Пащенко був місцевим, із с. Диканьки. Так само й щодо жінок, удова була старша за Марію на 5 років, а отримувала наполовину менше. Т. Брік з цього приводу зауважував, що заробітна плата слуг у Полтаві в другій половині XVIII ст. збільшувалася з віком до 29 років, після цього відбувалися стагнація та падіння доходів [39]. Хоча навряд подібні розбіжності з оплатою можна пояснити лише віком.

Виходячи із даних, зображених у таблиці 44, серед жінок не простежується чітке падіння прибутків із віком, однак збільшується їх кількість на утриманні (124 особи взагалі не отримували коштів). Починаючи з 30 років, 63 особи (44,68 % із 141 жінки на службі відповідного віку) отримували за роботу лише харчі й одяг. До 30 років таких було 61 (18,37 % із 332 жінок віком 15-30 років на службі). Тимофій Брік також помітив, що молоді незаміжні жінки часто не отримували фінансової компенсації. Він припускає, що перерозподіл праці у дворі міг інколи впливати на заробітки. Цілком можливо, що вік слуг корелювався із розподілом домашньої праці. Молодші та старші слуги мали виконувати роботу різних типів і саме тому отримували різні доходи. «Догляд за дітьми міг бути завданням, яке оплачувалося менше. Очевидно, що слуги, які виконували такі обов'язки, частіше отримували

нефінансові компенсації» [39]. Однак інформація про розподіл обов'язків між слугами практично відсутня, а ті обмовки, які зустрічаються, наприклад, у судових справах, потребують окремого докладного дослідження.

Серед жінок, які отримували 4 рублі на рік, записана й 50-літня «женка» Тетяна, яка служила у дворі цехового кравця Семена Швачки. Вона, ймовірно, вела усе господарство, тому й отримувала досить високу грошову винагороду, хоча й нижчу ніж чоловіки [22, с. 224]. Господар також наймав 9 чоловіків та 16-літню дівчину Васу, яка взагалі платні не отримувала. У дворі було 5 малолітніх дітей, яких, скоріше за все, і доглядала Васа.

Так само – 4 рублі – заробляла й 40-річна вдова Ганна, яка служила в полтавського посполитого Юхима Федорова. Він, очевидно, був золотарем, адже мав двох учнів *«на изучение золотарському майстерству беззаплаты»* [22, с. 182]. Ганна була єдиною жінкою, записаною у господарстві, тож, мабуть, виконувала всю жіночу роботу. Таку ж суму платили ще кілька господарів. По 4 рублі заробляли також 35-річна «женка» Марія [22, с. 79], 32-річна вдова Тетяна [22, с. 80], 25-річні вдова Дарія [22, с. 80], «женка» Матрона [22, с. 189] та 22-річна вдова Маря [22, с. 121]. Таку саму суму отримували й шестеро дівчат віком 16-20 років. Серед жінок, які отримували по 3 рублі, 60-річна вдова Олена [22, с. 156], та шестеро вдів 30-40-років (одна із них навіть мала дитину). Таку ж суму заробляли п'ятеро 25-річних удів, теж 25-річні «женка» й «девка», кілька удів 20, 23 років, а також дівчата 18 та 20 років.

Тож твердження Т. Бріка про те, що «заміжні жінки мали кращі доходи, ніж удови й дівки», треба сприймати з обережністю, адже, як бачимо вище, визначальним чинником при виборі рівня оплати роботодавцем явно враховувалися якісь інші умови, окрім віку й сімейного статусу, які ми не можемо прослідкувати за даними перепису. Можна припустити, що певну роль відігравав соціальний статус роботодавця та його фінансове становище, адже серед тих, хто платив по 4 рублі на рік, 7 представників козацької старшини, купець, цеховий ремісник, двоє посполитих та вдова піддана полтавського полковника Андрія Горленка. Серед роботодавців, які платили по 3 рублі на рік, двоє представників духовенства,

дев'ятеро козацької старшини (із них троє бунчукових товаришів, двоє значкових товаришів та 1 військовий товариш, городовий та 2 сотенних отамани), 3 міських урядовців, двоє купців, 2 цехових ремісники. Тож, здається, фінансові можливості роботодавців суттєво впливали на розмір оплати слуг.

Таблиця 45.

Оплата праці слуг-чоловіків активного віку Полтави

Вік	Оплата за рік																												Усього	
	0	0,6	1	1,2	1,5	1,8	2	2,5	2,8	3	3,2	3,5	4	4,2	4,5	5	5,5	6	6,5	6,6	7	8	9	10	12	15	16	20		50
15	6	1	2	2	3	1	5	1		3								1												25
16	4		1		1		5	1				2						1												15
17	3						2			4		1	1			2		1												14
18	2		1				5	5		11		3	5			3		1						1						37
19	1											2				2														5
20	3					1	1	3	1	10		6	20		4	11		9		1		1		1	1					73
21																1								2						3
22	1									4		1	3		1	4		3									1			18
23												2			2						1									5
24								2		1		1						2				2		1						9
25	2		1				4	2		4		1	6	1	1	10		6	1		3	2		1	1		1	1		48
26												2				2		1												5
27																		1	1											2
28										1								1									1		1	4
30							1			4		2	6		2	7	1	5			5	2	1	3		1				40
32																		1												1
35										3			6		1	1		2				2			1					16
40							1			3	1		8			5		1				1	2							22
44												1																		1
45	1									1		1				1		2			1									7
50	2									2						1		1				1								7
56												1																		1
59										1																				1
60	3				1													1												5
Усього	28	1	5	2	5	2	24	14	1	52	1	15	66	1	11	50	1	40	2	1	10	11	1	11	3	2	2	1	1	364

Пораховано за: [22].

Щодо чоловіків, то дослідники однозначно вказують на притаманний «домодерному маскулінному суспільству дисбаланс – чоловікам, зазвичай, платили більше, ніж жінкам» [46, с. 127]. До того ж, «у середньому, чоловіки козацького походження мали найвищі зарплати» [39]. Загалом, шкала оплати праці чоловіків була набагато ширшою, ніж у жінок. Серед хлопців 28 осіб (7,69%), не отримували грошової винагороди (див. таблицю 45). Деякі з них були «на пропитанні», як наприклад, у дворі цехового чоботаря Федора Медведя [22, с. 206]. А у дворі військового товариша Данила Терентенка жили Андрій Багалієв 25 років, його

дружина Дарія та Іван Чернявський 13 років. Далі в документі записано «*оба купленные имъ з великоросыйскихъ*» [22, с. 114]. У тому ж дворі нижче записані дівчата Горпина 22 років та Явдоха 18 років, теж куплені кріпачки. Окрім них, у Терентенка служили 30-річна вдова Маря, «женка» Параска та 17-річна дівчина Гапка. У будь-якому разі, усі у дворі знаходились на утриманні, окрім Параски, яка заробляла 2 рублі на рік.

Зауважу, що кріпацтво в цей час іще не набуло поширення в Гетьманщині⁷, тож у документі такі особи позначені «*из великоросиянь*» [46, с. 139]. Серед слуг, окрім вищезгаданого Андрія Багалієва, зустрічаємо 8 жінок-кріпачок віком від 16 до 40 років, які жили «на пропитании». Іще 5 «великоросійських» за походженням наймитів отримували надзвичайно велику заробітну плату. Усі вони мешкали у дворі калужського купця Степана Момонтова. «*У него работниковъ и работницъ изъ великоросыйскихъ*»: Іван Прокопов (27 років) заробляв 50 рублів, Іван (25 років) наймався за 20 рублів, Олександр Сизарєв (28 років) отримував 15 рублів як і Афанасій Зулідов (30 років), Осип Устимов (20 років) з дружиною малоросіячкою Василюсою та однорічним сином працювали за 10 рублів [22, с. 347]. Тож із 9 осіб, які в Полтаві отримували більше 10 рублів, 4 виявилися наймитами, що були росіянами на службі в російського купця. По 16 рублів отримували вихідці з Миргородського полку з містечка Сорочинці Ілля Вірченко (25 років) та Григорій Бобущенко (22 років) [22, с. 162]. Останній, вірогідно, був родичем власника господарства посполита Родіона Бобущенка.

Загалом, найбільше чоловіків заробляли по 4 рублі (66 осіб), 52 чоловіків мали 3 рублі щорічного доходу, 50 осіб – 5 рублів та по 6 рублів отримували 40 «служителів». Тож більшість чоловіків мали дохід від 3 до 6 рублів (237 осіб; 69,9 % від чоловіків, які отримували винагороду за роботу). Менше 3 рублів заробляли переважно хлопці молодші за 20 років.

⁷ На Лівобережжі й Слобожанщині кріпацтво офіційно встановлюється за указом Катерини II від 3 травня 1783 р. Хоча, політика обмеження вільних переходів проводилася й раніше. Так, 22 квітня (3 травня) 1760 р. на прохання старшини гетьман К.Розумовський видав універсал, за яким селянам було заборонено переселятися на нові місця без письмового дозволу поміщиків. Царський уряд його підтвердив 1763 р.. З 1667 гетьманська влада примушувала селян, що були в залежності від православних монастирів, шляхти й козацької старшини, до «звичного послушення».

Тож перевіримо залежність рівня оплати від віку «робітників» за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Для чоловіків-слуг він склав 0,241889295, тобто існував слабкий узаємозв'язок між ознаками, однак трохи вищий ніж для жінок. Загалом, для всіх слуг активного віку $r=0,212218468$. Як з'ясувалося, саме серед дітей спостерігається найвища залежність оплати від віку (нагадаю, він становив 0,393087369). Тож серед слуг активного віку визначальними явно були інші чинники.

Т. Брік акцентує увагу ще на кількох ознаках, які впливали на рівень доходів. Він вважає, що у відповідності до теорії соціального статусу, різні групи слуг-чоловіків та слуг-жінок мали варіацію у своїх заробітках. Слуги-чоловіки козацького походження отримували вищу зарплату, ніж чоловіки-посполиті [39].

У джерелі зафіксовано 201 слугу-посполита активного віку, у середньому вони отримували 4,02 рублі на рік та 100 осіб козацького походження – середня оплата 4,7 рублів. Тож, справді, слуги козацького походження отримували трохи вищу заробітну плату ніж посполиті, хоча кількісно їх служило вполовину менше. Окрім того, щодо частини слуг походження не вказане або вони взагалі його не знали, як, наприклад, Іван, що служив у дворі бурмиистра Василя Демченка. У джерелі зазначено: *«а чей по призванію и откуда уродженець за малолітством не упомнит, 20 леть, здоровь»* [22, с. 71]. Або вказувалось лише місце походження без соціальної приналежності, як у Івана Андрієнка з м. Охтирки, 25 років [22, с. 100]. Наймалися Іван за 4 рублі, а Андрієнко за 6 рублів, хоча в обох випадках соціальний стан не вказаний.

Іншу картину спостерігаємо у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка: четверо посполитих (25, 25, 20, 19 років) отримували по 5 рублів, а 30-літній козачий син Мойсей Кравченко з містечка Батурина мав удвічі більше, аж 10 рублів [22, с. 116].

Цікава ситуація склалася у дворі кравця Григорія Кривого. У нього служили посполит Василь Гончаренко (17 років), козачий син Степан Сегеденко (16 років) та попович Григорій Попенко (15 років), а також дівчина Маря (17 років). Оплата розподілялась наступним чином: Гончаренко мав найбільше – 6 рублів, Сегеденко –

4, попович – 2 рублі «на своемь платій, а пища хозяйскаая», а дівчина мала 1 руб, їжу та одяг [22, с. 417-418]. Тобто з кожним роком служби оплата збільшувалася вдвічі, а дівчина традиційно отримувала найменше, незважаючи на вік.

Таблиця 46.

Оплата праці слуг активного віку Ніжина

Вік	Оплата за рік																	Усього		
	0	0,1	0,15	1	1,2	1,4	1,5	2	2,4	2,5	3	4	5	6	7	8	10		50	
15	2			1	2		2	1			1									34
16				1	1			1	1		1	1								17
17				1			3	1		1	3	1	4							16
18	1						1				3		2	1						20
19					1			1		1	1		1	1						17
20				1							2	2	5	1	1					23
21								1												1
22			1				1													3
23								1			1									3
24																				2
25		1											1					1		7
26	1							1					1		1					6
27																				3
28								1				1	1					1		7
30													2							14
35																				1
36																				1
38																1				1
39																				2
40	2			1		1									1		1			11
43								1												1
45																				1
50																				1
56																				1
60							1													1
Усього	6	1	1	5	4	1	8	9	1	2	12	5	17	3	2	2	1	2		194

Пораховано за: [25].

Термін найму та спосіб оплати також могли бути різноманітними. Це яскраво видно на прикладі Ніжина. Там лише 75 осіб (38,65 % від кількості слуг активного віку) наймалися на рік (див. таблицю 46). На півроку наймалися 11 осіб та отримували від 0,35 коп. до 3 рублів. Григорій Різник наймався до купця Івана Тернова за 1 руб. на місяць [25, с. 39]. Іван Хилда «работаеть отпари сапоговь и черевик три копійки» [25, с. 30], а київський житель Тимофій Каленіченко «отпари сапоговь 10 копієць» [25, с. 32]. У дворі вже згадуваного райця Василя Шумила розміщувався цегляний завод. Він наймав Івана Легкія разом з сином Миколою та його родиною (дружина та 6-річний син). Щодо оплати на заводі, вказано: «работают нанятые оттысячи по 30 копієць работнику» [25, с. 118].

Популярним заняттям у Ніжині було випікання булок і бубликів на продаж. Для цієї роботи наймали служниць у 7 дворах (у цих випадках чітко вказано заняття слуг, хоча, можливо, їх кількість була й більшою, адже схожа сума оплати зустрічається ще в кількох дворах). За цю роботу платили від 1 копійки до 1,25 копійок «отмерки муки» [25, с. 27, 29, 30, 31, 34, 37].

Найбільші доходи серед слуг у Ніжині отримували прикажчик Іван Черкович [25, с. 114] та «сиделец» (застаріла назва: «Крамар, який торгує в лавці за дорученням купця»[36]) Петро Шешень [25, с. 116], які заробляли по 50 рублів. Значну суму – 12 рублів – мав Микита Савін, вік якого не вказано. Він прийшов до Ніжина з російського міста Казані [25, с. 116]. Ремісник італієць Кашпор Валле платив слuzі 10 рублів, а служниці – 2 рублі [25, с. 82]. У середньому ніжинські слуги заробляли 3,7 рублів. Найчастіше платили 5 рублів (17 випадків) та 2,5 рублі (12 випадків). Найменша оплата зафіксована у дворі старообрядця Никифора Горсова, який займався шевським ремеслом. Він платив 25-річному Петру Семенову 10 копійок, а 22-річному Івану Макієву – 15 копійок. Шестеро осіб служили за харчі й грошової винагороди не отримували. Щодо значної частини слуг немає жодної інформації про умови найму (62 особи, 32% слуг активного віку).

Європейські дослідження теж вказують на великі відмінності в заробітній платі домашніх слуг, соціальному статусі та умовах праці. Важко чітко визначити фактори, що обумовлюють ці відмінності в оплаті: майстерність та досвід відігравали важливу роль (як передбачає теорія людського капіталу), але особисті характеристики слуги (раса, правовий статус, вік, стать та клас) були також фундаментальними. Великі відмінності в оплаті праці домашніх слуг можна також пояснити індивідуальними рішеннями роботодавців. Ця повна дискреційність суперечить самій ідеї ринку праці, за якою робітники з подібними навичками отримують аналогічну винагороду [168, с. 524].

Територіальне походження теж, імовірно, мало значення, адже 142 чоловіків-мігрантів у Полтаві в середньому заробляли 4,89 рублі, а 187 місцевих слуг – 3,79 рублі. Бачимо в джерелі й 68 учнів віком 15-30 років, серед яких і 15-річна дівчина

Варвара [22, с. 322]. Серед учнів було 9 немісцевих – з Охтирського, Лубенського, Миргородського та Ніжинського полків.

Зустрічаємо в документі й інших, досить цікавих персонажей. Наприклад, у дворі полтавського купця Василя Панченка служив Афанасій Бутенко 30 років з Гадяцького полку. Він був послушником Скельського Преображенського монастиря та отримував 5 рублів [22, с. 160]. У дворі пушкаря Андрія Дублянського зафіксований єдиний випадок, коли дорослий 20-літній син служив з батьком Григорієм Стівцем. Вони отримували й спільну оплату – 9 рублів [22, с. 328]. У дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка *«во услуженій»* був учитель для дітей Степан Могиленко 24 років. Він записаний як посполитий із малоросіян, уродженець Бахмутської провінції. Скількох дітей він навчав, на жаль, у документі не згадується⁸, однак заробляв учитель непогано, аж 8 рублів [22, с. 115]. А у дворі різника Миколи Лохвара наймався 60-річний Опанас Салогубенко з трьома дітьми – 5, 7, 9 років, за 4 рублі [22, с. 227]. При цьому немає жодних згадок про матір дітей, тож, імовірно, чоловік був вдівцем.

Зустрічаємо в описі й випадки, коли служили родинами. Їх краще розглянути окремо, адже оплата в них зазначалася одна на всіх. Тож у 19 полтавських дворах служили 24 родини. 10 родин склалися з подружньої пари, яка не мала дітей. В одному випадку в одному дворі служило 2 покоління – батьки й дорослий син з дружиною: родина Василя Радченка наймалася за 4 рублі на чотирьох дорослих осіб [22, с. 64]. Олексій Гайдабура з дружиною Уляною мали 8 рублів заробітку та були солідного як для слуг віку – 45 і 40 років відповідно [22, с. 156]. По 6 рублів мали родини Йосипа Прядки (40 років, дружині 30 років) [22, с. 88] та Андрія Гордієнка (40 років, дружині 35 років) [22, с. 350]. За 5 рублів служили Кузьма та Єфросимія Шерстіок (22 та 20 років) [22, с. 353]. Тимофій Гончар (20) з дружиною (25 років) заробляли 4 рублі [22, с. 190].

⁸ Дмитро Іванович Білуха мав двох синів Петра та Михайла, які у 1750-х роках навчалися за кордоном, у Шлезії. Тож на час проведення Румянцевського опису 1765-1769 рр. вони були вже за дорослі для домашнього навчання. До того ж, Петро вже з 1759 р. служить разом з батьком та є військовим товаришем Полтавського полку (1759–1767). // Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: «СтиК 59 лос», 2009. – 432 с. с. 37-38 У деякій літературі згадується, що у Дмитра Івановича була ще одна дитина, донька Ольга. Тож, Степан Могиленко міг навчати доньку, або ж внуків бунчукового товариша.

Найстаршими були 60-літні Данило й Варвара Кравець, обоє *«от старости дряхль»*, які були на утриманні у дворі Дмитра Білушенка [22, с. 114]. Там же мешкала 60-літня вдова із 35-літньою дочкою, яка *«на теле имеет неизлечимия раны, дряхла»*, уже згадуваний учитель Степан Могиленко та 16-літня дівчина Горпина, яка, вірогідно, і займалася домашнім господарством. Цікаво, якою була мета зібрати у дворі фактично непрацевдатних осіб, адже всі мешканці, окрім учителя, знаходились на утриманні й за станом здоров'я не здатні були виконувати обов'язки *«служителів»*.

Семеро родин мали одну дитину переважно 1-2 років. Лише Петро Джулаєнко з дружиною виховували 10-річного пасинка та заробляли 4 рублі [22, с. 155]. Найбільше отримувала родина вже згадуваного великоросійського наймита Осипа Устинова з дружиною (обоє 20 років) – 10 рублів [22, с. 347]. Вони мали однорічного сина Фому. Дарія та Андрій Багалієві теж записані великоросійськими, однак вони були кріпаками, тож грошей за роботу не отримували. Данило Ізюмець (30 років) з дружиною (25 років) та дворічним сином служили за 7 рублів [22, с. 117]. Дмитро Грек *«из Грецій»* (25 років) мав дружину (25 років) та однорічного сина й заробляв 6 рублів [22, с. 204]. Іван та Катерина Миронченки (30 та 26 років) виховували однорічного сина та 5-річну дівчинку *«прииомушь взята на пропитание»*. За роботу в шинку він отримував 6 рублів *«на своемъ плати, а пища хозяйская»* [22, с. 279].

У родині Данила Руденка був однорічний син Іван, усі разом вони мали 4,5 рублів [22, с. 104]. У тому ж дворі, що належав полковому писарю Григорію Багінському, мешкала *«жена гусарская из Славено Сербій»*, однак де її чоловік, в документі не вказано. Вона мала 25 років, була сліпа на ліве око й при цьому заробляла 2 рублі. Фактично, лише двоє одружених із 14 слуг, записаних у згаданому дворі, отримували за роботу гроші, інші були на утриманні. Серед них 45-річна вдова, 4 хлопців 12 та 17 років та 5 дівчат віком 5, 14, 15, 18, 20 років [22, с. 104-105]. Вони всі були здорові та за віком могли отримувати непогані гроші, тож чому залишалися на службі в господаря, який їм нічого не платив, велике питання. Можемо лише припустити, що з цієї служби вони мали якусь іншу користь, або ж

господар не бажав озвучувати оплату всіх слуг і сказав переписувачам, що робітники працюють за харчі й одяг.

Родина Микити Авраменка єдина, де оплата записана окремо для чоловіка й для дружини. Принаймні іншої «женки» Єфросимії, окрім дружини Микити, у дворі не записано. У них була однорічна дочка, як і в ще однієї «женки» Матрони, у якої було двоє дочок 1 і 2 років. Загалом, усі 4 служниці у дворі отримували по 2 рублі. Микита ж мав 5 рублів заробітку. Тож разом сім'я заробляла 7 рублів [22, с. 108].

Родина Шаповалів (чоловік, дружина та 2 дітей 5 і 7 років) заробляла 3 рублі [22, с. 60]. Однією із найчисельніших серед слуг була родина Кацюків, у яких було троє дочок (20, 6, 3 років), та, як не дивно, вони не отримували оплати взагалі. Або ж їх прізвище пропустили при записі, або вони підпадали під визначення «*а протчие все взяте на пропитание*» [22, с. 116-117].

У дворі полкового судді Григорія Сахновського наймалися одразу кілька родин. Опанас Кучер з дружиною й двома дочками (6 і 1 р.) заробляли 5 рублів [22, с. 200]. Микола Слюсар (37) з дружиною (30) та вдовими сестрами (40, 28 років) мали 3,5 рублів усі разом [22, с. 200]. Григорій Рак (22 років) з матір'ю (52 років, дряхла) отримували 2,5 рублі [22, с. 200], а Леонтій Алфетович (47 років), «*уроженець полської нації*», з дружиною (30) – 7 рублів [22, с. 200]. Сім'ями служили й у дворі сотенного отамана Івана Миненка. Павло Лукашенко (30 років) з дружиною (25 років) заробляли 7 рублів. Родина Микита Масличенко (обоє 25-річні) – 5 рублів. Опанас Плосконос (50 років) з дружиною (45 років) мали трьох дітей – 5-річного сина та 2 дочки 18 та 13 років, та всі разом отримували 5 рублів [22, с. 394].

Отже, служба була не надто популярна серед подружніх пар. Окрім побутових незручностей, як то відсутність окремого простору, мінусом таких наймів можна назвати порівняно нижчі заробітки. У середньому на 1 особу (включаючи дітей) виходило 1,67 рублів на рік (див. таблицю 47). Звісно, це узагальнена цифра й нам невідомі індивідуальні особливості найму, як, наприклад, чому одна родина з трьома дітьми мала 5 рублів, а інша лише їжу й харчі. Можна припустити, що серед причин – вік дітей, однак в обох родин старшим дочкам було 18 і 20 років. Імовірно, враховувалося, що утримання дітей потребує витрат, які «вираховувалися» із

заробітків дорослих членів родини. Хоча тоді не зовсім зрозуміло, чому четверо дорослих здорових осіб родини Слюсарів отримували лише 3,5 рублі або родина Радченків 4 рублів. На жаль, наявні джерела залишають щодо питань оплати праці «служителів» більше запитань, ніж відповідей.

Однією з головних переваг служби Р. Понят називає саме ситну їжу. Наприклад, у Відні діти, народжені служницями, мали більшу вагу, ніж ті, чії матері були робітницями. Це було наслідком кращого харчування під час вагітності, не залежного від сезонних коливань цін. Тож дослідник закликає ставитися з певною обережністю до описів нещастя слуг, хоча вони й належали до груп з найнижчою оплатою праці [167, с. 311].

Таблиця 47.

Оплата праці родин «служителів» у Полтаві

<i>Кількість родин</i>	<i>Склад родини</i>	<i>Варіанти оплати, рублів</i>	<i>Кількість випадків</i>	<i>Середня оплата</i>
10	<i>Подружжя без дітей</i>	0 руб.	2	48 руб./20осіб =2,4
		4 руб.	1	
		5 руб.	2	
		6 руб.	2	
		7 руб.	2	
		8 руб.	1	
7	<i>Подружжя+ 1 дитина</i>	4 руб.	1	44,5 /21 =2,12
		4,5 руб.	1	
		6 руб.	2	
		7 руб.	2	
		10 руб.	1	
2	<i>Подружжя+ 2 дитини</i>	3 руб.	1	8/8=1
		5 руб.	1	
2	<i>Подружжя+ 3 дитини</i>	0 руб.	1	5/10=0,5
		5 руб.	1	
3	<i>Інші родичі: дорослий син+матір</i>	2,5 руб.	1	10/10=1
	чоловік+дружина+ 2 сестри чоловіка	3,5 руб.	1	
	чоловік+дружина+ син+дружина сина	4 руб.	1	
Усього: 24 родини	69 осіб			Середня оплата =1,67

Пораховано за: [22].

Найбільші заробітки серед сімей наймитів, як видно з таблиці, мали пари без дітей або пари з 1 дитиною. Примітно, що майже у всіх таких родинах діти були віком 1-2 роки, при цьому вони мали досить непогані заробітки. Імовірно, жінки могли бути годувальницями, що дозволяло їм доглядати й за власною дитиною й мати якісь прибутки в сімейний бюджет.

Тож твердження про те, що заміжні жінки мали кращі доходи, ніж удови і дівки [39], варто трохи скорегувати. Щодо заміжніх жінок, які служили разом з родинами, не можливо вирахувати їх особистий заробіток. Коли ж говорити про заміжніх, які в джерелі марковані як «женка», то вони й справді отримували найбільше серед жінок – у середньому 2,1 рубль. Удови активного віку мали в середньому 1,54 рублі, а дівки – 1,25. Вищезгаданий Т. Брік також акцентує увагу на тому, що ті жінки, які мали ненульові доходи й працювали на еліту, мали більш високу заробітну плату [39]. Справді, згадані вище випадки найбільшої оплати серед слуг стосуються саме господарств еліти, у більшості епізодів козацької старшини та урядовців магістрату. Однак наскільки ця ситуація характерна для міста, розглянемо далі.

Таблиця 48.

Оплата «служителів» Полтави, залежно від соціального статусу роботодавця

Соціальний статус	0	>0 -1	>1 -2	>2 -3	>3 -4	>4 -5	>5 -6	>6 -7	8	9	10	12	15	16	20	50	Усього
духовенство	10	3	21	5	3	1	0	1									44
%*	22,73	6,82	47,73	11,36	6,82	2,27		2,27									4,20**
козаки	41	34	45	12	7	15	14	1	5		2	1					177
%	23,16	19,21	25,42	6,78	3,95	8,47	7,91	0,56	2,82	0,00	1,13	0,56					16,89
козацька старшина	157	23	77	29	20	14	5	1	2		1	1					330
%	47,58	6,97	23,33	8,79	6,06	4,24	1,52	0,30	0,61	0,00	0,30	0,30					31,49
купці	37	21	66	14	22	9	8	3			3	1	2		1	1	188
%	19,68	11,17	35,11	7,45	11,70	4,79	4,26	1,60	0,00	0,00	1,60	0,53	1,06	0,00	0,53	0,53	17,94
міські урядовці	15	2	20	7	5	4	1	1	1		2						58
%	25,86	3,45	34,48	12,07	8,62	6,90	1,72	1,72	1,72	0,00	3,45						5,53
піддані	14	10	7	10	7	13	5	4	2		2						74
%	18,92	13,51	9,46	13,51	9,46	17,57	6,76	5,41	2,70	0,00	2,70						7,06
посполиті	2	11	13	4	9	1	0	1		1	1	1		2			46
%	4,35	23,91	28,26	8,70	19,57	2,17	0,00	2,17	0,00	2,17	2,17	2,17	0,00	4,35			4,39
Ремісник	14	24	28	19	24	10	9	2	1								131
%	10,69	18,32	21,37	14,50	18,32	7,63	6,87	1,53	0,76								12,50
Усього	290	128	277	100	97	67	42	14	11	1	11	4	2	2	1	1	1048

* відсоткова частка обрахована від загального числа слуг у певній соціальній групі (у випадку духовенства від 44).

** відсоткова частка від кількості слуг у місті, щодо яких збереглися відомості про оплату (1048 осіб).

Пораховано за: [22].

Як не дивно, але найвищі зарплати, більше 15 рублів, у Полтаві платили купці й посполиті (див. таблицю 48). Майже половина слуг козацької старшини (47,5%) не отримували грошової винагороди за роботу. Серед підданих найбільше (18,92%) теж одержували не грошовий вид компенсації. Серед духовенства в більшості випадків (47,7%) платили від 1 до 2 рублів, як і в купців (35,11 %), міських урядовців (34,48%), посполитих (28,26 %) та ремісників (21,37 %). Козаки у 25 % випадків теж платили 1-2 рублі, а у 23 % – не платили грошима. Загалом, у місті це була найпоширеніша сума, її отримували 277 осіб (26,43 %). Трохи більше – 290 осіб (27,67 %) не одержували грошової компенсації.

Тож оплата в 5 рублів була більше середньої як для чоловіків, так і для жінок. Таку суму й більше заробляли 89 осіб. Це лише 8,49 % від кількості міських слуг, інформація про оплату яких записана в джерелі. Найчастіше суму більшу середньої (5 і >) платили своїм служителям піддані – у 17,57 % випадків. Її отримували й близько 13 % слуг роботодавців-посполитих (13,03%) та козаків (12,98%). Серед «служителів» купців та ремісників високі зарплати мали близько 10 % (10,11 % у купців та 9,16 % у ремісників) та трохи менше серед слуг міських урядовців (8,16 %). Найменше платили роботодавці із стану духовенства та козацької старшини (2 і 3 % слуг відповідно мали оплату 5 і більше рублів).

Таблиця 49.

Рівень оплати у залежності від розташування двору

Оплата	Фортеця	% (від 619)	Форштадт	% (від 429)	Усього
0-1	258	41,68	160	37,30	418
>1-2	172	27,79	105	24,48	277
>2-3	58	9,37	42	9,79	100
>3-4	52	8,40	45	10,49	97
>4-5	30	4,85	37	8,62	67
>5-6	18	2,91	24	5,59	42
>6-7	8	1,29	6	1,40	14
8	8	1,29	3	0,70	11
9	1	0,16		0,00	1
10	9	1,45	2	0,47	11
12	3	0,48	1	0,23	4

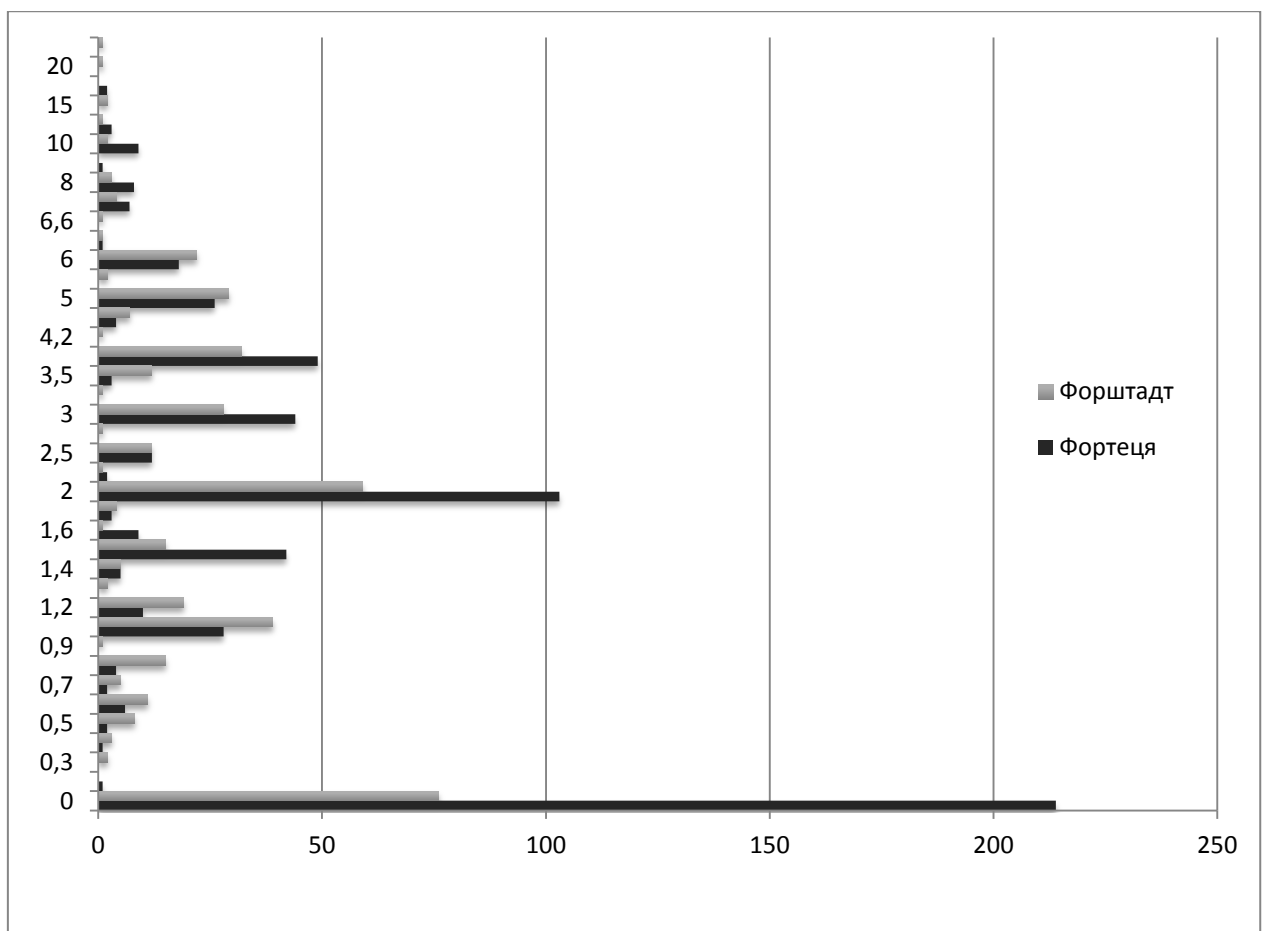
Оплата	Фортеця	% (від 619)	Форштадт	% (від 429)	Усього
15		0,00	2	0,47	2
16	2	0,32		0,00	2
20		0,00	1	0,23	1
50		0,00	1	0,23	1
Усього	619	100,00	429	100,00	1048

Пораховано за: [22].

Рівень оплати різнився також, залежно від місця розташування двору (див. таблицю 49). У фортеці у більшості випадків платили менше 2 рублів, на форштадті слуги частіше мали більше 3 рублів заробітку. Оплату в межах 2-3 рублів отримували однаково часто (9,37 % у фортеці та 9,79 % на околиці). Якщо говорити про заробітну плату в 10 і більше рублів, то у фортеці такі випадки частіші – 2,25 % проти 1,63 % на форштадті (див. рисунок 8).

Рисунок 8.

Розподіл оплати праці в залежності від розташування двору

У Полтаві заробітна плата слуг переважно вказана за рік, однак у кількох випадках записані інші варіанти. У дворі Павла Руденка наймалися «*понеделно*»

Клим Охтирський та Антон Шмаровоз [22, с. 146]. Дівчина Варвара служила в купця Івана Кисломеда *«на полгода адин рубль»* [22, с. 48]. У більшості випадків разом з грошима слуги отримували їжу та одяг, інколи лише їжу. Хоча були й відступи від стандартного запису. В одному випадку після вказівки про суму говорилося *«да сверх того на одну рубашку холстинь»* та *«пищу імеють хозяискую»*, а в іншому – *«нанимается погодно в год за два рубли, да холстини на одну рубашку в годъ, да сверх всего того платья и пища хозяиское»* [22, с. 49]. Форма запису *«платья и пища хозяиское»* вживалася в 647 випадках, *«на своем плати, а пища хозяйская»* 155 випадків, *«пища хазяйская»* 5 випадків. Тож, вірогідно, оплата для осіб, які лише харчувалися за рахунок наймача, була вищою, ніж якщо слугу забезпечували і їжею, й одягом. Щоб це перевірити, вирахуємо середню заробітну плату для обох варіантів. Серед слуг, які мали і їжу, і одяг середні заробітки становили 2,48, а для осіб, які забезпечували себе одягом самостійно – 4,87 рублів на рік (серед них лише 6 жінок).

Зважаючи на те, що слуги отримували грошову заробітну плату, скоріше за все, лише раз на рік, або по завершенню терміну служби, вони, мали більшу здатність економити, ніж інші робітники. Могли позичати гроші своїм сім'ям чи навіть господарям [168, с. 532].

Європейські дослідники зауважують, що платня слуг – одне з питань, аналіз яких становить особливі проблеми. Збережені джерела дозволяють зафіксувати лише деякі аспекти цього питання, але висновки, зроблені на їх основі, повинні бути піддані кільком застереженням. Перш за все, значна частина винагороди, отриманої слугами, не мала грошового характеру. Основні статті бюджету кожного домогосподарства, такі як витрати на харчування, одяг та житло, несли безпосередньо роботодавці. Це також перешкоджає змістовному зіставленню їх доходів із зарплатою інших соціальних груп, подібних до них. Інші робітники витрачали більшу частину своїх прибутків на утримання власного домогосподарства, «служителі», певною мірою, були звільнені від таких витрат. Наприклад, у Лондоні XVIII ст. платня служниць становила лише 1/8 від зарплати поденного працівника. Однак якщо додати витрати на життя, покриті

роботодавцями (на харчування та житло), виявиться, що середня зарплата покоївки відповідала 2/3 доходу працівника [167, с. 310].

На українському матеріалі, звісно, такі підрахунки не проводилися, однак у Польщі віднайшли цікавий розрахунок витрат на оплату праці слуг. У публікації 1885 р., адресованій молодим одруженим жінкам, заявлялося, що річна грошова зарплата слуги, який працює в місті, зазвичай, становить 40-48 рублів. Однак ця сума складала лише частину витрат. Найважливішим серед них було харчування. За словами автора, воно становили близько 90 рублів на рік, що вдвічі більше, ніж сама зарплата. Надзвичайно цікаво чим саме автор пропонував харчувати слуг. Тож серед продуктів були: м'ясо, 200 фунтів; сало, 24 фунтів на рік; хліб, фунт на день; булочки, 2 в день; сніданок, чай і молоко; цукор, 30 фунтів на рік; овочі та додаткові товари. Автор публікації також враховувала світло та паливо для прання, а також додаткові витрати. Разом на рік на утримання слуги складало 105, 20 рублів [167, с. 311]. Звісно, порівнювати ціни різних країн не доцільно, однак сама різниця у 2-2,5 рази між заробітною платою та витратами на харчування та утримання вражає. А якщо додати ще й видатки на одяг, а, інколи, ще й на лікування чи якісь інші непередбачувані випадки, то справа утримання слуг виглядає досить недешевою. Для порівняння, у Норвегії XVIII ст. немонетарні компоненти винагороди слуг складала, приблизно, три чверті загальної заробітної плати [168, с. 525].

Тож, скоріше за все, ситуація в кожному дворі була унікальною, а оплата залежала від сукупності всіх розглянутих вище чинників: матеріального й соціального становища роботодавця, його професійного заняття, а також від віку слуг, їх соціального та територіального походження, сімейного статусу, досвіду та особистих якостей.

6.3. «Служителі» літнього (постпродуктивного) віку

До осіб постпродуктивного віку за економічним типом поділу відносять тих, кому 65 років і старших. Слуг такого віку в Полтаві зафіксовано лише 8 осіб (0,63%) – 2 чоловіків та 6 жінок. У селах Полтавського полку 5 чоловіків та 1 жінка (1%). У

Ніжині до цієї категорії можна віднести двох 70-річних жінок: удову Уляну Корецьку, яка записана хворою, однак заробляла 1,25 копійок «отмірки муки пшеничної что просівають и бублики сучать» [25, с. 27] та сліпу служницю Феодосію, яка працювала за харчі [25, с. 37]. У Полтаві найстаршою служницею була 80-річна «женка» Явдоха, яка жила «на пропитанни» у дворі бунчукового товариша Михайла Старицького [22, с. 59]. Так само на утриманні знаходилася й 75-літня вдова Єфросимія [22, с. 138] (див. таблицю 50).

Таблиця 50.

Кількість слуг літнього віку

Вік	Жінки	Оплата, рублів	Чоловіки	Оплата, рублів	Усього
65	1	0	1	3	2
70	3+2	3, 2, 0	1	0	6
75	1	0			1
80	1	0			1
Усього	6+2		2		10

Пораховано за: [22; 25].

Лише двоє полтавських слуг записані здоровими – 65-річний Мартин Галушка [22, с. 261], який заробляв 3 рублі на рік, та 70-річна вдова Марія [22, с. 167], яка отримувала таку саму платню. За 2 рублі працювала 70-річна вдова Наталія [22, с. 204], дряхла від старості. Усі інші перебували на утриманні й записані як «дряхла от старости».

Загалом, тогочасним уявленням про старість більше відповідає вікова межа в 60 років. Це поняття пов'язано з процесом фізіологічного старіння організму, яке в Румянцевському описі позначено як «дряхлість» [127, с. 168]. Однак цей діагноз був відображенням «усного» відчуття хвороби й, скоріше за все, не відповідав фізичній можливості виконувати певну роботу в господарстві. Адже 25 осіб 60 років у Полтаві записані слугами, ненабагато менше ніж 50-річних, яких було 31 особа. Звісно, більшість із 60-річних охарактеризовані «дряхлими» (68 %), та цей діагноз зустрічається й серед молодших слуг – у 35, 50, 52 і 56 років. Наймолодшою з діагнозом «с природы драхла» була 18-літня служниця Гапка [22, с. 275]. Це не вважалося перешкодою до отримання заробітної плати. Наприклад, 60-річні вдови

Єфимія та Ксенія отримували по 2 рублі на рік, одяг і харчі, і при цьому записані як «от старости драхли» [22, с. 59]. Та все ж більшість слуг з подібним записом знаходились на утриманні, як і інші особи, що мали якісь фізичні вади. Таких було 57 (4,47 %). Серед діагнозів указувалися: слабкість за старістю – 28, травми та каліцтва – 16, хвороби зору – 6, слуху – 5 випадків. Зафіксовано також випадок німоти та «французкой болезни» [46, с. 290-302].

Звісно, можна припустити, що слуги старшого віку, які мали певні хвороби та не могли працювати, знаходилися на утриманні господарів, бо не мали власного житла чи родичів, а хазяї, з милості, не виганяли їх на вулицю. Подібні випадки згадуються в європейській практиці, коли слуги вищої ієрархії доживали віку, як правило, у домі свого пана [50, с. 159]. Та така ситуація скоріш характерна для тих, які пропрацювали на одного роботодавця багато років. Підтвердити цю думку на матеріалі міст Гетьманщини дуже складно через відсутність джерел. Можемо лише припускати, що існували певні традиції, за якими хворих та літніх слуг залишали доживати у дворі, де вони працювали. Наприклад, у Швеції законодавчо було передбачено, що господар мав забезпечити й піклуватися про слугу, який пробув на службі тривалий час (від 30 років до старості), однак такі «служителі» були досить рідкісними [160, с. 76].

У будь-якому випадку, отримати їжу й дах над головою за певну допомогу по господарству було, на мою думку, краще, ніж жебракувати. Причини такої щедрості роботодавців ми достовірно не дізнаємося, однак європейські дослідники вважають, що, значною мірою, слугам платили просто за бажанням роботодавців, які встановлювали рівень оплати з огляду на власні справи. Персональне задоволення виконаними послугами відіграло головну роль у визначенні як форм, так і розмірів оплати праці. Звісно, існував ринок домашніх слуг і середня заробітна плата за різні домашні професії. Побутовий сервіс – не винятковий випадок для розвитку історичних та сучасних ринків праці. Скоріше, побутове обслуговування показує, наскільки цінності, традиції та соціально побудовані ролі формують попит та пропозицію, а також «винагороду праці» як в історії, так і в наші дні [168, с. 540].

Висновки

1. Малолітні слуги становили значну частину цієї соціо-професійної групи. Їх частка в містах складала близько 22-28 %. Тож дитяча праця розцінювалася як реальний внесок у родинну економіку. Діти могли найматися самостійно, у супроводі родичів чи батьків, перебувати на утриманні господаря (наприклад, сироти) або здобувати професію в якості учня. Платня коливалася від 25 копійок до 2 рублів. Вік 10-14 років виглядає перехідним, коли діти полишали родину й намагалися здобути корисні вміння та забезпечити себе. Для дівчат таким досвідом ставала служба, а для значної кількості хлопців - навчання ремеслу.

2. Найбільшу частку міських «служителів» становили особи продуктивного (активного) віку – 62-75 %. Жінки заробляли від 30 коп. до 5 рублів на рік. Серед чоловіків диференціація оплати була суттєвішою – від 60 коп. до 50 рублів. На прикладі обраних міст однозначно підтверджується притаманний домодерному маскулінному суспільству дисбаланс – чоловікам, зазвичай, платили більше, ніж жінкам. Відомі й випадки, коли служили родинами (24 родини в Полтаві та 9 у Ніжині). Прослідковується диференціація оплати залежно від соціального та територіального походження слуг, а також їх сімейного статусу. Найчастіше наймалися на рік, хоча зустрічаємо випадки найму на місяць, півроку чи оплату залежно від виконаної роботи. У більшості випадків разом з грошима слуги отримували їжу та одяг, інколи лише їжу. Це теж впливало на рівень оплати: особи, які лише харчувалися за рахунок наймача, отримували більше, ніж якщо слугу забезпечували і їжею, і одягом.

3. Особи постпродуктивного віку майже не представлені серед слуг. В обох містах таких нараховувалося лише 10 осіб. Значна частина із них записані хворими. Інколи літні слуги перебували на утриманні й, скоріше за все, доживали у дворі господаря, бо не мали власного житла чи родини.

ВИСНОВКИ

У дисертації вдалося встановити й дослідити таку маловивчену українською історіографією соціо-професійну групу населення міст Гетьманщини XVIII ст. як домашні слуги й таким чином реалізувати поставлені завдання й мету дослідження.

Складність питань пов'язаних з представленням домашньої служби в історичних джерелах досліджуваного періоду визначили використання міждисциплінаного та мікроісторичного підходів. У зв'язку з тим, що частина поставлених у дисертації завдань пов'язані з історико-демографічними проблемами, використовувався комплекс гіпотез щодо впливу інституту служби на демографічну поведінку досліджуваної спільноти, а також низка загальних демографічних теорій. Вироблено основні положення та сформульовано підсумки дослідження, які виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії свідчить, що працевлаштування найманих домашніх працівників було явищем, характерним для всієї Європи. Історичні дослідження зазначеної теми там мають давню традицію та різні наукові спрямування. Серед основних такі: соціальна історія, історична демографія та економічна історія. Опосередковано торкаються вивчення теми гендерна історія, історія сім'ї, історія повсякдення тощо. На жаль, жоден з напрямів не набув поширення в українській історіографії, а обмежене коло дослідників лише фрагментарно аналізували категорію слуг. Тож, потреба у вивченні цих проблем є відчутною, оскільки внаслідок нерозробленості багатьох питань в українській історіографії, продовжують побутувати старі соціологічні уявлення та стереотипи. І сьогодні в загальних працях наймитування майже завжди зводиться до тези про обезземелення селян, їх розорення та відхід до міста на заробітки. Головним чином, це можна пояснити радянською традицією та відсутністю праць, які б запропонували новий підхід до проблеми.

Наявна джерельна база з теми досить обмежена, але достатньо репрезентативна. Це облікова документація, законодавчі та приватноправові акти, матеріали судових справ, щоденники та літературні твори. Ці джерела вже добре відомі дослідникам та

є універсальними для ранньомодерної доби. Однак вони потребують правильно поставлених питань та специфічних методів роботи. Це важливо ще й тому, що слуги не залишили письмових згадок про себе. Усе, що ми маємо, належить перу переважно канцеляристів або ж представників тогочасної освіченої еліти. Очевидність й універсальність цієї соціально-професійної групи також означала, що про неї мало писали. Тобто всі знали, хто такий слуга, які його обов'язки, скільки йому повинні заплатити. Очевидно також, що аналіз джерел, проведений у роботі, не вичерпує дослідницьких питань щодо служби. Більше того, багато з них, імовірно, залишаються без відповіді. Збережені до наших часів матеріали часто виявляються досить бідними на інформацію про слуг. Існування на перетині приватного та публічного світів та специфіка виконуваних робіт призводили до пропуску представників цієї професії в переписах, офіційних документах та особистих щоденниках, а матеріали судових справ, зазвичай, стосувалися конфліктних ситуацій, а не щоденної практики.

2. Довгий час інститут служби розглядався невід'ємно від історії родини. Тогочасне домогосподарство являло собою сукупність людей (близьких родичів і не тільки), що мешкали разом (в одному дворі), вели господарство під керівництвом однієї особи – господаря двору, який, водночас, був главою сім'ї. Отже, в основу такої спільноти були покладені як родинні, так і господарські зв'язки.

Слід також підкреслити, що правовий статус слуг у містах Гетьманщини середини XVIII ст. мав багато схожого з країнами Європи. Це створювало однакові умови для функціонування домашньої служби та означало існування лише незначних відмінностей, більше кількісних, а не якісних. Одні й ті ж явища мали різну інтенсивність в окремих країнах, зміщуючись у часі. Це стосується не лише демографічних даних, але й правового статусу та поширеності всіх відомих у Європі типів слуг на території Гетьманщини. Зустрічаємо згадки про особисто вільних слуг (у тому числі й «life-cycle servants») та залежних (челядники, кріпаки); поденних та сезонних працівників. З великою долею вірогідності були й пожиттєві слуги (у переписах зустрічаємо слуг літнього віку) та ті, які проживали окремо від господаря. До того ж, різні типи працівників могли служити у дворі одночасно, тож розуміння

відмінностей між термінами та умовами служби необхідне для правильної інтерпретації цієї чи іншої ситуації. Полеміку викликає й питання: кого саме варто вважати слугами? Перш за все, тут варто згадати родичів, які могли найматися як слуги та учнів ремісників, обов'язки та статус яких були максимально наближені до становища слуг. Дискусійність цих понять можуть викликати проблеми при порівнянні даних різних дослідників.

3. Проаналізовані в роботі дані служать підставою для твердження, що «служителі» Гетьманщини не відрізняються від своїх «колег» у Західній Європі. До того ж практика найму домашніх працівників, очевидно, стосувалася не лише заможних родин чи цехових ремісників. У містах, що вивчалися, слуги зафіксовані навіть у родинах підданих/підсусідків чи осіб, які не мали власного житла. У переважній більшості випадків наймали лише кількох працівників. Великі домогосподарства з чисельним штатом слуг були досить рідкісними й належали, здебільшого, козацькій старшині та міським урядовцям. Серед полтавських роботодавців близько 39 % наймали одного слугу. У Ніжині – 46,79 %. Тож пересічні обивателі при потребі наймали одного, іноді двох «служителів» (служниць). У такій ситуації, звичайно, не було спеціалізації чи явної диференціації виконуваних обов'язків. Середній служитель був робітником для «всього». Як наслідок, досвід бути слугою чи роботодавцем можна вважати досить поширеним серед тогочасних міщан.

Встановити місце фактичного проживання в домі цієї чисельної групи осіб не видається можливим, хоча деякі господарства мали спеціальні приміщення для проживання слуг, яке називали людська. У залежності від заможності власника, їх кількість коливалася від 1 до 8, однак існуючі помешкання для слуг часто не відповідали числу працівників, адже у дворі з 1 людською могли наймати від 1 до 22 слуг. Враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель, можна припустити, що частина наймитів мала свій «вугол» там, де й працювала, у підсобних приміщеннях, або мешкали разом з господарями.

Враховуючи значну близькість щоденного співжиття, особистісні відносини між господарями й слугами вимагають обережності в трактуванні. На сьогодні існує

кілька поглядів на місце «служителів» у домогосподарстві. Дехто з дослідників розглядає слуг як членів родини, інші ж говорять про їх повну залежність від господаря та зверхнє ставлення до них. Однак повсякденні практики, ймовірно, за усе, мали договірний характер взаємовідносин і змінювались у залежності від життєвих обставин, адже загалом інститут служби був досить гнучким.

4. Як засвідчує проведене дослідження наймом слуг до своїх домогосподарств займалися усі категорії міських жителів. У середньому козаки Полтави наймали 3,62 особи, міщани – 2,63, духовенство – 2,5. У Ніжині ситуація дещо відрізнялася: найвищий показник зафіксовано серед міщан – 2,03. Козаки наймали в середньому по 1,7 особи, а духовенство – 1,6. Серед наймачів слуг переважали особи активного віку: від 25 до 60 років. Наймолодшому роботодавцеві було 16 років, найстаршому – 80. Тож, соціальний і майновий статус роботодавця, його діяльність, ймовірно, відігравали першочергову роль при вирішенні питання про найм «служителів».

Залежність між сімейним статусом роботодавця й кількістю слуг у господарстві не простежується. Очікувано, найбільше слуг було у дворах одружених. Дещо інша картина спостерігається при вирахуванні середніх показників. Перевага – в середньому 3,69 слуг на господарство – у категорії нежонатих полтавців (серед одружених цей показник 2,42), при цьому вони наймали більш ніж в три рази більше чоловіків. Однак, можна з великою долею вірогідності говорити, що ця невелика перевага пов'язана з професійною діяльністю, а не з потребою в допомозі по господарству. Зрештою, слід пам'ятати, що отримані показники стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Напевно, деякі з працедавців, хоча й не використовували працю слуг під час перепису, робили це в інший час.

5. Слід підкреслити, що «служителів» ні в якому разі не можна розглядати як маргінальну групу та не враховувати при вивченні функціонування ранньомодерного суспільства. Демографічна частина роботи чітко показала, наскільки значна частина міського населення була представниками цієї професії. Послугами наймитів користувалися 36,2 % господарств Полтави та 28,8 % Ніжина. У середньому наймалися три особи на господарство в Полтаві (мешкали 1274 слуг;

18,43 % від загальної кількості мешканців міста) та двоє «служителів» у Ніжині (309 слуг; питома частка – 11 %). Крім того, практика служби задля набуття досвіду означала, що частина слуг змінювала вид діяльності чи відмовлялася від роботи на користь створення власного домогосподарства. Вони не потрапляли в переписи. Тож реальний відсоток людей на службі міг бути набагато вищим.

У середині XVIII ст. слугами працювало майже однакове число представників обох статей. Від 20 % до 40 % міських дворів наймали «служителів» обох статей, в інших дворах служили або чоловіки, або жінки. У більшості випадків слугами були неодружені особи – 92-95 % чоловіків та 67-73 % жінок. Досить чисельною групою служниць також були вдови – 10-23 % слуг. Загалом, майже половина всієї молоді міста наймалися на службу. Найчисельнішими були слуги віком 15-19 років (28,18% у Полтаві, 33,6 % у Ніжині). Якщо врахувати всіх слуг від 10 до 30 років, то їх питома частка від кількості слуг у містах складала під час перепису 68,76 % у Полтаві та 73,14 % у Ніжині. Вибір кого найняти, більш за все, залежав від функціональної потреби в господарстві, життєвого циклу сім'ї, соціального статусу та/чи професії голови двору. Зі зміною обставин склад «служителів» і кількісний, і статевовіковий у домогосподарстві змінювався.

6. Серед слуг переважали особи активного віку, хоча частка дітей теж була досить значною – близько 22-28 %. Тож дитяча праця розцінювалася як реальний внесок у родинну економіку. Діти могли найматися самостійно, у супроводі родичів чи батьків, перебувати на утриманні господаря (наприклад, сироти) або здобувати професію в якості учня. Вік 10-14 років виглядає перехідним, коли діти полишали родину й намагалися здобути корисні вміння та забезпечити себе. Для дівчат таким досвідом ставала служба, а для значної кількості хлопців – навчання ремеслу. Особи постпродуктивного віку майже не представлені серед слуг. В обох містах таких нараховувалося лише 10 осіб. Інколи літні слуги перебували на утриманні й, скоріше за все, доживали у дворі господаря, бо не мали власного житла чи родини

На прикладі обраних міст однозначно підтверджується притаманний домодерному маскулінному суспільству дисбаланс – чоловікам, зазвичай, платили більше, ніж жінкам. Прослідковується диференціація оплати й залежно від

соціального та територіального походження слуг, а також їх сімейного статусу. Найчастіше наймалися на рік, хоча зустрічаємо випадки найму на місяць, півроку чи оплати, залежно від виконаної роботи. У більшості випадків разом з грошима слуги отримували їжу та одяг, інколи лише їжу. Це теж впливало на рівень оплати: особи, які лише харчувалися за рахунок наймача, отримували більше, ніж якщо слугу забезпечували і їжею, і одягом.

Питання прибутковості роботи слуг та їх ролі в сімейній економіці, безперечно, потребує подальшого вивчення, адже було розглянуто в роботі фрагментарно. Однак цю проблему варто обговорювати в широкому контексті досліджень мікроекономіки домогосподарств, які в Україні ще не проводилися. Функціонування вітчизняної служби також повинно бути важливим моментом у майбутніх дослідженнях стратифікації, соціальної та територіальної мобільності населення. Однозначно тема надзвичайно перспективна для подальшого вивчення. Слід проаналізувати функціонування сільськогосподарських працівників як постійних, так і сезонних. Розширити географію точкових досліджень окремих міст, а саме як полкових центрів, так і невеликих містечок, які, імовірно, матимуть більш аграрний характер. Хоча висновки, представлені в роботі, можна, певною мірою, перенести й на інші центри, їх специфіку слід обговорити детальніше. Потребують більш ґрунтовних досліджень повсякденні практики життя «служителів»: їх щоденні обов'язки, свята та відпочинок, зміна місця роботи, влаштування особистого життя тощо. Значний дослідницький інтерес становлять гендерні аспекти служби, особливо її трансформація з часом та порівняння з європейськими реаліями (у Європі з розвитком промислової революції служба стає все більш фемінізованою). Цікавими можуть бути дослідження емоційної сфери (наприклад, вплив особистості няньки (мамки) на розвиток дитини), девіацій (наприклад, позашлюбні діти в середовищі служниць), стереотипів. Подібні дослідження значно поглиблять розуміння суспільства Гетьманщини, його окремих соціо професійних груп та наблизять створення комплексної праці з соціальної історії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. «*Киевская старина*», 1885, т. XI, С. 321 – 332. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm
2. Актовые книги Полтавского Городового Уряда XVII века. Вып. 1: Справы поточные 1664 – 1671 годов. Полтавская губернская ученая архивная комиссия. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. 247 с.
3. Білоус Н. «Вызнаваю сим моим тастаменьтом и јстатнею волею своею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. № 13 – 14. С. 127 – 160.
4. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. К.: Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с.
5. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769: покажчик населених пунктів. Центр. держ. іст. архів УРСР. Ред. І. Л. Бутич; уклад. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева. Київ: Друк. МВС України, 1959. 184 с.
6. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. [Текст] : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. Підгот. В. А. Передрієнко; відп. ред. В. В. Німчук. К. : Наук. думка, 1976. 416 с.
7. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1767 гг.): [в 3 ч.] Под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893 – 1897. Ч. 1 (1717 – 1725 гг), 1893.; Часть 2 (1726 – 1729 гг.), 1895; Часть 3 (1730 – 1734 гг.), 1897.
8. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). *Киевская старина*. 1895. Т. 50. № 7/8. С. 100 – 155. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm>

9. Жерела до історії України-Руси. Том 22. Дневник Якова Марковича. Том 4. 1735 – 1740. Под. ред. В. Модзалевського. Київ-Львів: Тип. Л. Кринського, 1913. 385 с.
10. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. Підг. тексту І. П. Чепіги. К.: Наукова думка, 1971. 392 с.
11. Іржицький В. Ю. Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини. *Гілея*. 2007. Вип. 10. С. 84 – 92.
12. Кочеркевич Я. Заповіти львівських міщан XVII ст. *Архіви України*. 2009. № 5 (265). С. 133 – 156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2009_5_13
13. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Іван Черняк. *Гілея*. 2009. Вип. 18. С. 131 – 136.
14. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський. *Гілея*. 2008. Вип. 16. С. 84 – 91.
15. Кривошея В., Кривошея О. Заповіти козацької старшини Гетьманщини: кількість, географія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. XXVIII. С. 435 – 442.
16. Кривошея О. В. Тестамент Івана Волевача як історичне джерело. *Гілея*. 2008. Вип. 12. С. 93 – 97.
17. Кривошея О.В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт. *Гілея*. 2008. Вип. 11. С. 118 – 122.
18. Крман Д. Подорожній щоденник. К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. 260 с.
19. Левицький О. І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої пол. XVIII ст. Передмова, редакція й переклад М. Горбаня. Харків: Рух, 1930. 252 с.
20. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (збірник актових документів). АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред.: І. П. Чепіга. К.: Наукова думка, 1986. 221 с.

21. Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: [в 2 ч.]. Изд. Александра Марковича. Ч. II. М.: тип. В. Готье., 1859. 414 с.
22. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765 – 1769 рр. Упоряд., вступ. ст. і ком. Юрій Волошин. Київ: Наш час, 2012. 576 с.
23. Народные юридические обычаи по решениям волосных судов. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П.* Санкт-Петербург: [Тип. К. В. Трубникова]. 1872. 408 с.
24. Неселовський О. Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст. (Матеріали до історії економіки Поділля). *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* 1927 р. Т. 2. С. 1 – 38.
25. Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 7 (10). Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. К., 2008. 212 с.
26. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743. Упорядник та автор нарису К. А. Вислобоков; за ред. Ю. С. Шемшученка. К., 1997. 547 с.
27. Приватні листи XVIII ст. Підготував до видання В. А. Передрієнко. К.: Наукова думка, 1987. 174 с.
28. Саксонское зеркало. М.: Наука, 1985. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIII/Sachsenspiegel/frametext3.htm>
29. Сборник Русского исторического общества. СПб., 1889. Т. 68. С. 302.
30. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.
31. Тестаменти. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах.* Упоряд: С. О. Павленко. К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 965 – 1007.

32. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 - жовтень 1788 рр.). Упор, та вступна стаття І. Ситого. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 106 с.

33. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. 1) Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727-1753 гг. Изд. Ал. Лазаревского. *Киевская старина, приложение*. 1884. №№ 3 – 6, 8 – 11; 1885. №№ 3 – 4, 6 – 7, 9 – 12; 1886. №№ 1, 4, 5, 7 – 12. Отдельный оттиск. К., 1884. 524 с. 2) Дневник Николая Ханенко (1719 – 1723, 1754 гг.) Изд. А. Титова. *Киевская старина*. 1896. Т. 54. № 8 – 9. С. 151 – 196. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>

ЛІТЕРАТУРА

34. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. 207 с.

35. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. М.:Наука, 1991. 240 с.

36. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия 1969 – 1978. URL: http://endic.ru/enc_sovet/Guljaschie-ljudi-11574.html

37. Бороденко О. Розпушта як прояв девіантної поведінки самотніх жінок в суспільстві Гетьманщини XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. вип. XXXIII. С. 17 – 21.

38. Бороденко О. А. Наймані робітники сільського соціуму Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі сіл Полтавського полку). *История / 1. Отечественные науки*. URL: http://www.rusnauka.com/32_PRNT_2013/Istoria/1_148887.doc.htm

39. Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>

40. Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.). *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 57 – 68.
41. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с. URL: <http://www.lingvo.ua/uk>
42. Веремєнко В. А. Домашня прислуга в дворянських семьях России во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина*. Санкт-Петербург, 2013. №1 URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/domashnyaya-prisluga-v-dvoryanskih-semyah-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-v>
43. Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 57 – 71.
44. Волошин Ю. «Служители» і «работники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. *Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI-XVIII ст.* Київ – Краків: LAURUS – Historia Iagiellonica, 2015. С. 391 – 402.
45. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису). *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 39 – 52.
46. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
47. Волошин Ю. Проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтава. *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр.* Упоряд., вступ. ст. і ком. Юрій Волошин. Київ: Наш час, 2012. 576 с.
48. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. Полтава, АСМІ, 2005. 312 с.

49. Волошин Ю. В. Статевовікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична Пам'ять*. 2011. № 1 (25). С. 5 – 24.
50. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. К.: НАН України, 2012. 712 с.
51. Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2004. № 4. С. 117 – 133.
52. Голобуцкий В. А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации. *Вопросы истории*. 1959. № 9. С. 123 – 137.
53. Горбань М. Передмова. *Левицький О. І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої пол. XVIII ст.* Передмова, редакція й переклад М. Горбаня. Харків: Рух, 1930. 252 с.
54. Горобець В. Багатоликий і важко вловлюючий світ повсякдення ранньомодерної України. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення*. Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 9 – 12.
55. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. № 8. С. 184 – 201.
56. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448 с.
57. Горобець В. М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви. *Укр. іст. журн.* 2012. №4. С. 52 – 66.
58. Горох М. Статево-вікова структура міського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. *Скарбниця української культури: Зб. наук. пр.* Чернігів, 2011. Вип. 13. С. 96.
59. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації (на прикладі вивчення пізньосередньовічних та ранньомодерних міст Корони Польської). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2014. № 14. С. 230 – 249.

60. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. М.-Л., 1946. 680 с.
61. Гуржій О. Початки формування ринку вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII-XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.* К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 11. С. 217 – 245.
62. Гуржій О. Початки формування ринку вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII–XVIII ст.). *Фінансовий простір*. 2012. № 2 (6). С. 80 – 89.
63. Гуржій О., Реєнт О., Н. Шапошнікова Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
64. Гуржій О.І. Підсусідки.URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Pidsusidky>
65. Гуржій О.І. Податне населення України XVII – XVIII ст.: нариси з історії та статистики. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. 296 с.
66. Делімарський Р. Магдебургське право у Києві. К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 144 с.
67. Демографический энциклопедический словарь. Под ред. Д.И. Валентей. М.: Сов.энциклопедия, 1985. 608с.
68. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльних священиків Пирятинської протопопії Київської єпархії у 60-х роках XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. *Емінак*. – 2016. № 3. С. 5 – 9.
69. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
70. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.
71. Зозуля С., Морозов О. «Опис міста Ніжина 1766 року» – маловідома архівна пам'ятка середини XIX ст. *Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної*

пам'ятки): *Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Випуск 7 (10) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. К., 2008. С. 3 – 14.

72. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 216 – 222.

73. Капраль М. Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV–XVIII століть у світлі статутів. *Вісник Львів. Ун-ту. Сер. істор.* 2012. Спец. вип. С. 173 – 190.

74. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. 440 с.

75. Капраль М. Передмова. *Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій*. Львів, 2013. 2-е виправлене видання (електронний варіант). — 876 с.

76. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.

77. Клименко П. Компути та ревізії XVIII ст. *Український археографічний збірник*: [в 3 т.]. Т. 3. Київ: З друк. УАН, 1930. С. 57 – 241.

78. Коваленко О. «З усякого ремесства бурлацтво»: учні та підмайстри в Гетьманщині XVIII ст. *Історична пам'ять*. 2018. № 1 (38). С. 37 – 42.

79. Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. К.: Видавець Олег Філюк, 2015. 232 с.

80. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. *Український історичний журнал*. 1962. № 2. С. 97 – 101.

81. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 1987. 238 с.

82. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760— 1830. К.: Основи, 1996. 317 с.

83. Козлова Н.В. «И всякая служня работа работать...»: «послуживцы» в домах жителей Москвы первой четверти XVIII в. *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. М., 2017. Вып. 5. С. 542 – 555.
84. Козлова Н.В. «Человек ево, который за дела ходит...»: «люди боярские» в домах московских дворян петровского времени. *Русь, Россия. Средневековье и Новое время*. М., 2015. Вып. 4. С. 469 – 478.
85. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. М.: ОГИ, 2004. 486 с.
86. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини: [монографія]. К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
87. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: Стилос, 2009. 432 с.
88. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна модерна*. 2001. № 6. С. 25 – 46.
89. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под. ред. Вишневого А. Г., Кона И. С.]*. М.: Статистика, 1979. С. 132 – 157.
90. Лобко Н. В. З історії переписів населення на території України. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/20112/1/Lobko.pdf>
91. Маліков В. Наймиткування як явище соціально-економічного життя й духовної культури українців другої половини XIX – початку XX століть. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2014 р. № 37(1080). С. 34 – 43.
92. Маліков В. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймиткування в прислів'ях та приказках. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. – Харків, 2012. № 1006. Вип. 15 (Серія: Історія України, Українознавство: історичні та філософські науки). С. 89 – 94.
93. Маліков В. Уявлення про наймиткування та наймитську долю в українських народних казках. *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 6. С. 87 – 92.

94. Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *УІЖ*. 2010. № 2. С. 38 – 42.
95. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського наміництва). *Соціум*. – 2005. № 5. С. 197 – 215.
96. Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 87 – 98.
97. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780-1796 рр. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 446 с.
98. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. *Форум права*. 2016. № 2. С. 114–123. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2016_2_19.pdf
99. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2 т. СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. Т.1. 549 с.
100. Миттерауер М. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ. *Семья, дом и узы родства в истории* [под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой]. Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. С. 35 – 80.
101. Миттерауер М. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ. *Семья, дом и узы родства в истории* [под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой]. Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. С. 44 – 45.
102. Мірза – Авак’янц Н. Ю. Нариси з історії суду на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. 1926. Ч. 2 – 3. С. 79 – 96.

103. Мокляк В. О. Ревізія Полтавського полку часів гетьмана К. Розумовського. *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск XI*. Редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 78 – 85.
104. Панашенко В. В. Бунчукові товариші. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bunchukovi_tovaryshi
105. Панашенко В.В. Військові товариші. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vijskovi_tovaryshi
106. Панашенко В.В. Значкові товариші. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Znachkovi_tovaryshi
107. Панкратова А. М. Наймиты на Руси в XVII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия*. М., 1952. С. 200 – 215.
108. Пеняк П. Цехове ремесло Ужгорода. *Carpatika – Карпатика*. 2005. № 32. С. 116 – 123.
109. Перковський А. Л. Народонаселення України в XVIII ст.: Дис. кандидата іст. наук ... / Арнольд Леонідович Перковський; Інститут історії АН УРСР. К., 1968. 244 арк. Бібліогр.: с. 232 – 241
110. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>
111. Прус В. З. Джерела права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. №1(26). С. 38 – 46.
112. Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. Київ-Полтава, 2009. 132 с.
113. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно политического развития). К.: Выща школа, 1988. 142 с.

114. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): Монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 208 с. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/istoriya-derzhavi-ta-prava/42-sudoustrij-ta-organizatsiya-protseesu-sudochinstva.html>
115. Сакало О. Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 117 – 123.
116. Самойленко Г. В. Культурне життя в Ніжині у XVII–XVIII ст.: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 219 с.
117. Сердюк І. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1. С. 196 – 202.
118. Сердюк І. «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 2 (4). С. 57 – 77.
119. Сердюк І. Вогонь, вода та неостанні клейноди. Декілька слів про історію дитячої праці в Гетьманщині. *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2252-igor-serdyuk-vogon-voda-ta-neostanni-klejnodikilka-sliv-pro-istoriyu-dityachoji-pratsi-v-getmanshchini>.
120. Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. як джерело для вивчення історико-демографічних характеристик міського населення Гетьманщини. *Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт.* / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал. І.В. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2012. С. 139 – 147.
121. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття. URL: http://www.rusnauka.com/22_NIOBG_2007/Istoria/25269.doc.htm
122. Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення* / Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 79 – 85.

123. Сердюк І. Дитяча праця. *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: К.І.С., 2018. С. 299 – 340.
124. Сердюк І. Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2012. Вип. 21, ч. 2. С. 50 – 55.
125. Сердюк І. Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр.). *НС.* 2016. № 22 (25). С. 47 – 54.
126. Сердюк І. О. Дитина і дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний вимір: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Ігор Олександрович Сердюк. Полтава-Запоріжжя, 2018. 507 с.
127. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: АСМІ, 2011. 304 с.
128. Словарь украинского языка. У 4-х т. Упоряд. Б. Грінченко. Т.ІІ. Репринт. Вид. К.: «Лексикон», 1996. 573 с. URL: <http://hrinchenko.com/>
129. Словник української мови у 11 томах. Київ: Наукова думка, 1980. URL: <http://sum.in.ua/>
130. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI - першій половині XVII ст.) *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 6. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 85 – 129.
131. Степанов И. В. Гулящие – работные люди в Поволжье в XVII в. *Исторические записки [Текст].* М. : Институт истории Академии наук СССР, 1951г. № 36. С. 142 – 164.
132. Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. *Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія.* Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. С. 144 – 152.
133. Толковый словарь русского языка: В 4 т. Под ред. Ушакова Д. Н. М.: Государственный институт «Советская энциклопедия»; ОГИЗ (т. 1);

Государственное издательство иностранных и национальных словарей (т. 2-4), 1935-1940. URL: <http://ushdict.narod.ru/>

134. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.

135. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. К.: Інститут історії України НАН України. 2018. Кн. 2. 580 с.

136. Ульяновський В. Князь у домовому інтер'єрі та служебному оточенні: резиденції й двір князя Василя-Костянтина Острозького. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 12 – 56.

137. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века*: [Сборник статей под ред. Вишневого А. Г., Кона И. С.]. М.: Статистика, 1979. С. 14 – 70.

138. Шандра В. С. Права, по которым судится малороссийский народ. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Prava_kotorym

139. Шолтычек М. Семья и домохозяйство в Центральной Европе (на примере прихода Буяков в XVIII-XIX вв.) / Перевод с англ. И. Троицкой. *Историческая демография. Сборник статей*. Под ред. Денисенко М.Б., Троицкой И.А. М.: МАКС Пресс, 2008. ("Демографические исследования", выпуск 14). С. 240 – 276.

140. Щербак В.О. Козацька старшина. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kozacka_starshyna

141. Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 375 с.

142. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малоросійській народь» його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Записки НТШ. Том CLIX. Мюнхен: Заправа, 1949. 210 с.

143. Яременко М. Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII століття. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*.

T. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 69 – 121.

144. Arie`s Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien re'gime*. Paris, 1960. 528 p.
145. Arru A. The Distinguishing Features of Domestic Service in Italy. *Journal of Family History*. 1990. № 15 (4). P. 547 – 566.
146. Beatrice M. Migration, Servanthood and Assimilation in a New Environment. *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries* / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. 589 p.
147. Brik T. Income and occupational inequalities in Premodern Ukraine: Cossacks, Peasants, and Unmarried girls. *Forum for Ukrainian Studies*. URL: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofii-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.
148. Brunelle Gayle K. Contractual Kin: Servants and Their Mistresses in Sixteenth-Century Nantes. *Journal of Early Modern History*. 1998. Volume 2. Issue 4. P. 374 – 394. DOI: <https://doi.org/10.1163/157006598X00036>
149. Domestic service and the formation of European identity. *Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries* / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. 589 p.
150. Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Warszawa, 2008. S. 319.
151. Gates H., Hendrickx F. Servants and service in Eurasia. *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis* / Theo Engelen, Arthur P. Wolf (eds.). Amsterdam: Aksant, 2005. P. 289 – 317.
152. Hajnal J. European marriage patterns in perspective. D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds.) *Population in History*. Chicago, 1965. P. 101 – 143.
153. Hancock R. In service or one of the family? Kin-servants in Swavesey 1851-81, Ryde 1881, and Stourbridge 1881. *Family & Community History*. 1999. Volume 2.

Issue 2. P. 141-148 / Published online: 09 Jan 2015. DOI: <https://doi.org/10.1179/fch.1999.2.2.006>

154. Holmes J. Domestic service in Yorkshire 1650-1780. University of York, 1989. 380 p.

155. Jennings J., Wood J., Johnson P. Household-level predictors of the presence of servants in Northern Orkney, Scotland, 1851–1901. *The History of the Family*. 2011. Volume 16. Issue 3. P. 278 – 291.

156. Kovalenko O. Family Structures and Population of Craftsman Households in Cossack Ukraine in the Second Half of the 18th Century. *Przeszość Demograficzna Polski*. 2018. № 40. P. 63 – 82. DOI: 10.18276/pdp.2018.40-03

157. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009. 534 s.

158. Kussmaul A. Servants in husbandry in early modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 233 p.

159. Laslett P. *The World We Have Lost*. London: Methuen, 1979. 325 p.

160. Lundh Ch. Life-cycle Servants in Nineteenth Century Sweden: Norms and Practices. *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries* / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. P. 71 – 86.

161. McBride T. Social mobility for the lower classes: domestic servants in France. *Journal of Social History*. 1974. Volume 8. Issue 1. P. 63 – 78.

162. Mitterauer M. Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. *Ehmer, Josef, Mitterauer, Michael [Hrsg.]. Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien, 1986. S. 185 – 324.

163. Moring B. Servanthood, Marriage and Female Destinies in an Urban Environment. *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries* / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. P. 43 – 70.

164. Nagata M. L. One of the Family: Servants and Service in Early Modern Japan. *The History of the Family*. 2005. Volume 10. Issue 4. P. 355 – 365.
165. Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2015. URL: <http://www.oed.com/>
166. Poniat R. Służba domowa na ziemiach polskich w epoce pre- i industrialnej. *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w pierspektzwie historycznej – ciągłość czy zmiana?!* Pod red. Cezarego Kukli. Warszawa: wydawnictwo DIG, 2012. S. 243 – 260.
167. Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 2011. 387 s.
168. Sarasúa C. Were servants paid according to their productivity? *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. 589 p.
169. Sarti R. «The Purgatory of Servants» (In) Subordination, Wages, Gender and Marital Status of Servants in England and Italy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Journal of Early Modern Studies*. 2015. № 4. P. 347 – 372.
170. Sarti R. Conclusion – Domestic Service and European Identity. *Proceedings of the Servant Project*. 2003. vol. V, Seminar 5. Munich, September. P. 195 – 284.
171. Sarti R. Criados, servi, domestiques, Gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th-19th centuries). *Obradoiro de Historia Moderna*. 2007. № 16. P. 9 – 39.
172. Sarti R. Historians, Social Scientists, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work. *IRSH*. 2014. № 59. P. 279 – 314.
173. Sarti R. The True Servant. Self-definition of Male Domestics in an Italian City (Bologna, 17th-19th Centuries). *An International Quarterly Special issue on Domestic Service edited by Antoinette Fauve-Chamoux and Richard Wall*. Bologna, 2000. P. 1 – 23.

174. Sarti R. Who are servants? Defining domestic service in Western Europe (16th – 21st centuries) in Suzy Pasleau and Isabelle Schopp (eds), with Raffaella Sarti. *Proceedings of the Servant Project*. Liège, Éditions de l'Université de Liège, 2005 (but 2006). 5 vols., vol. 2. P. 3 – 59.

175. Sogner S. Domestic Service in Norway: The Long View. *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles* / A. Fauve-Chamoux and L. Fialová (eds.). Praha: Česká Demografická Sociologický Ústav av CR, 1997 (Acta Demographica, XIII, special issue). P. 95 – 105.

176. Steedman C. A Boiling Copper and Some Arsenic: Servants, Childcare, and Class Consciousness in Late Eighteenth-Century England. *Critical Inquiry*. 2007. Vol. 34, No. 1. P. 36 – 77.

177. Steedman C. Master and servant. Love and labour in the English industrial age. Cambridge 2007. 263 p.

178. Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów. Pod redakcją Piotra Guzowskiego i Cezarego Kukli. Białystok, Instytut Badań, 2014. 390 p.

179. Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766-1803. *Przeszłość demograficzna Polski*. № 25. 2004. S. 7 – 75.

180. Szołtysek M. Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth Contexts and analyses. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2015. 1066 p.

181. Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760-1770s. *Jornal of Family History*. 2017. № 42, 4 (October). P. 369 – 380.

182. Voloshyn Y. Widows and widowers of Poltava in the second half of the 18th century. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2015. № 37 (4). S. 39 – 60. DOI: 10.18276/pdp.2015.4.37-02.

183. Wall R. The Social and Economic Significance of Servant Migration. *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the*

Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries / Antoinette Fauve-Chamoux (Ed.). Bern: European Academic Publishers, 2004. 589 p.

184. Wallis P. Apprenticeship and training in premodern England. Working papers on the nature of evidence: how well do 'facts' travel? *London, Department of Economic History, London School of Economics and Political Science*. 2007. № 22/07. 49 p.

185. Wielki słownik W. Doroszewskiego. URL: <http://sjp.pwn.pl/>

186. Woollard M. The Classification of Domestic Servants in England and Wales, 1851–1951. *Proceedings of the Servant Project*. Seminar 2, Oslo, 13-15 June 2002. 2002. Vol. II. P. 22.